

Національна академія наук України
Інститут історії України

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Маловідомі імена, події, факти
(Збірник статей)**

Випуск 37

**Світлій пам'яті Героя України,
академіка НАН України
П. Т. ТРОНЬКА**

Київ — 2011

ББК ТЗ (4 УКР)
Я 43

У збірнику висвітлюються окремі історіографічні та джерелознавчі проблеми, публікуються результати досліджень з політичної історії України ХХ ст., зокрема, про використання державного терору як засобу здійснення влади в УСРР–УРСР.

Видання розраховане на науковий та викладацький загал, студентів, всіх, хто цікавиться історією України.

Редакційна колегія:

П. Т. Тронько (головний редактор)
О. Г. Бажан, А. Г. Болебрух, О. М. Бут, В. О. Горбик,
П. В. Добров, В. М. Курило, З. Г. Лихолобова, Л. П. Нагорна,
М. І. Панчук, Р. Ю. Подкур (заступник головного редактора),
С. І. Попович, О. П. Реєнт, В. О. Савчук

Рецензенти:

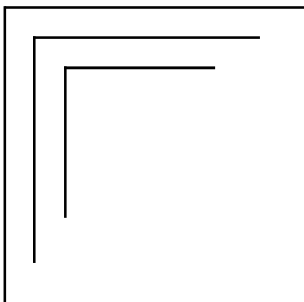
О. О. Нестуля — доктор історичних наук, професор;
Л. Л. Місінкевич — доктор історичних наук.

Відповідальний за випуск: Р. Ю. Подкур

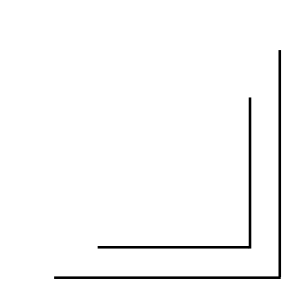
Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту історії України НАН України
(Протокол № 5 від 26.05.2011 р.)

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією
при Кабінеті Міністрів України
як фахове видання з історичних наук
(Бюлетень ВАК України, 1999, № 4).

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України «Про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації»
серії КВ, № 6929 від 04.02.2003 р.

**ІСТОРИОГРАФІЧНІ
ТА
ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ДЕРЖАВНОГО ТЕРОРУ
В УСРР–УРСР**

Петро ТРОНЬКО*

Дослідження «великого терору» у науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією»

У статті автор аналізує результати дослідження «великого терору» 1937–1938 рр. у контексті реалізації Державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією».

Ключові слова: великий терор, політичні репресії, «Реабілітовані історією», органи державної безпеки.

Протягом останнього десятиліття у незалежній Україні проведено масштабну науково-дослідницьку роботу по реалізації Державної видавничої програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Оприлюднені факти, статистика реальних людських втрат за період сталінського правління засвідчили, що сталінські репресії зачіпали практично кожну родину нашої країни. Саме тому вивчення політичних репресій стало однією із соціально значущих наукових тем.

Подібні дослідження вимагали не лише формальної реконструкції картини злочинів, але й глибокого осмислення їх коренів. Результати можуть бути отримані лише величезною концентрацією зусиль вчених, тисяч ентузіастів, які вбачають у чесному відтворенні історичної правди — запоруку неповернення до часів страшного лихоліття.

Задіяні у виконанні наукових завдань науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» історики, архівісти, правознавці, краєзнавці, поставили за мету з'ясувати справжні причини політичних репресій і особливо їх наслід-

* Тронько П.Т. — академік НАН України, завідуючий відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України.

ків. Адже протягом всього післявоєнного радянського періоду вищі партійно-державні керівники СРСР дотримувалися висловленої М. Хрущовим на XX з'їзді КПРС тези, що у 1930–1953-х рр. всілякі «норми правильного партійного вирішення питань були ліквідовані, все було підпорядковано сваволі однієї особи»¹. Особливо наголошувалося, що терор спрямовувався не проти «залишків розбитих експлуататорських класів, а проти чесних кадрів партії і Радянської держави»². Увага громадськості акцентувалася на арештах тисяч членів Комуністичної партії СРСР, робітників, селян, творчої інтелігенції, яких звинувачували «шпигунстві», «контрреволюції» і після кількахвилинного розгляду на «трійці», «двійці», «спецколегії» чи закритому судовому засіданні Військової колегії Верховного Суду засуджували до вищої міри покарання — розстрілу, значних термінів ув'язнення, заслання тощо. Радянська історіографія теж не виходила за межі хрущовського тлумачення політичних репресій як наслідку «культу особи Сталіна».

Ситуація корінним чином змінилася наприкінці 1980-х рр. Генеральний секретар ЦК КПСС М. Горбачов, намагаючись зміцнити власний образ демократичного лідера в умовах розпалу перебудови, переконав політбюро ЦК КПРС у необхідності додаткового дослідження й аналізу «сталінських політичних репресій». На основі результатів цього дослідження, напевно, планувалося прийняття нового рішення про політичну оцінку сталінського режиму.

Проте відступу від хронологічних меж, заданих ще на XX з'їзді КПРС М. С. Хрущовим, не було. Так, у постанові політбюро ЦК КПРС від 28 вересня 1987 р. про створення комісії політ-

¹ Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза // Реабилитация: политические процессы 30–50-х годов / Под общ. Ред. А. Н. Яковлева. – Москва: Политиздат, 1991. – С. 41.

² Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н.С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза. – С. 33.

бюро для вивчення документів щодо політичних репресій вказувався період «1930–1940-ві і початок 1950-х років»³.

Проблема «злочинів сталінізму», «політичних репресій» стала предметом відкритого обговорення серед учених-суспільствознавців після виступу генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова на урочистому засіданні 2 листопада 1987 р., присвяченому 70-річчю Жовтневої революції. Охарактеризувавши зародження і функціонування командно-адміністративної системи, він назвав політичні репресії «масовим злочином на ґрунті зловживанні владою»⁴.

За логікою М. Горбачова, утвердження командно-адміністративної системи в економіці спричинило її поширення на надбудову, призвівши до виникнення теорії «загострення класової боротьби», «обмеження демократичного потенціалу», створення атмосфери підозрливості, ворожнечі, нетерпимості та, як наслідок, культу особи й політичних репресій. Але лідер КПРС зазначав, що сталінські репресії 1930-х–1950-х рр. здійснювалися на тлі економічних, політичних та соціальних досягнень СРСР. «Деформації» партійні керівники бачили лише в «політичній надбудові» тодішнього радянського суспільства.

Однак, нові оприлюднені факти сталінського терору настільки збурили наскрізь політизоване суспільство, що лідери ЦК КПРС змушені були розпочати нову хвилю реабілітації жертв політичних репресій і створення відповідної законодавчо-нормативної бази. Вже 17 квітня 1991 р. Верховною Радою України був прийнятий Закон «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні».

³ Див.: Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов. – Москва: Изд-во полит. лит-ры, 1991. – С. 15.

⁴ Доповідь генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвяч. 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, 2 листопада 1987 р. // Комуніст України. – 1987. – № 12. – С. 14.

З самого початку у поданому проекті Закону України теж фігурували хронологічні межі, вказані М. Хрущовим. Однак, преамбулі вже прийнятого Закону України наголошувалося, що частина осіб, постраждалих від необґрунтованих політичних репресій 1930-х – початку 1950-х рр. законодавчими та нормативними актами СРСР уже поновлена в правах. Але Верховна Рада України розширила історичні межі дії політичних репресій радянської доби. Реабілітації підлягали особи, які були арештовані за політичним обвинуваченнями після 1917 р. і до моменту набрання чинності цим Законом України. Дія Закону України поширювалася на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами УСРР–УРСР або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадянських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру.

Дія Закону України поширювалася на громадян, які постійно проживали в Україні і яких з різних причин було переміщено за межі колишнього СРСР, необґрунтовано засуджено військовими трибуналами, Верховним Судом Союзу РСР чи піддано репресіям позасудовими органами, засланих і висланих з постійного місця проживання та позбавлених майна за рішенням органів державної влади і управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів під приводом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими бандпосібниками та їх сім'ями. Підлягали реабілітації також особи, щодо яких з політичних мотивів застосовано примусові заходи медичного характеру⁵.

Після прийняття Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» Національна академія наук

⁵ Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» // Відомості Верховної Ради. – № 22. – 1991. – Ст. 262.

України, Служба безпеки України, Всеукраїнська спілка краєзнавців, Історико-просвітницьке товариство імені Василя Стуса ввійшли з пропозицією до Президії Верховної Ради про підготовку і видання загальноукраїнської серії книг «Реабілітовані історією». Президія Верховної Ради 6 квітня 1992 р. доручила Кабінету Міністрів визначити конкретні завдання з цього приводу. Вже 11 вересня 1992 р. постановою Уряду № 530 «Про підготовку і випуск книг Реабілітовані історією» було затверджено склад Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Відповідною ухвалою Президії НАН України затверджувалися положення про її діяльність, визначалося головне завдання — надання науково-методичної допомоги обласним редколегіям.

Виконання видавничої програми «Реабілітовані історією» надало масштабності вивчення новому науковому напрямку дослідження — становлення та функціонування тоталітарної системи в УСРР–УРСР. Адже ще у 1990 р. в Інституті історії АН УРСР розпочалося вивчення такої піонерської для вітчизняної історіографії теми, як «Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років у контексті розробки проблем регіональної історії: На матеріалах України». Одним з перших наукових результатів стала колективна праця «Репресоване краєзнавство», в якій на документах колишніх радянських спецслужб висвітлювалася доля дослідників рідного краю⁶. Видана у 1991 р. загальним обсягом 54 друковані аркуші праця викликала широкий резонанс як в Україні, так і за її межами. Опубліковані нариси про репресованих науковців, митців не лише доповнили сторінки їх біографій, а й порушили наукову проблему щодо дослідження формування та функціонування сталінської системи управління в СРСР та УСРР–УРСР.

Наступним кроком у вивченні наслідків політичних репресій радянської доби була підготовка колективної моно-

⁶ Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.) / Ін-т історії України НАНУ; редкол.: П. Т. Тронько (гол.) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – 506 с.

графії «Реабілітовані історією»⁷. Київські науковці спільно з викладачами Полтавського педагогічного інституту та співробітниками УКДБ по Полтавській області вперше в українській історіографії оприлюднили статистику політичних репресій в радянській Україні другої половини 1930-х рр., коли державний терор досяг апогею. Стаття «Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині» Г. Ковтуна, В. Войналовича, Ю. Данилюка⁸ стала чи не найбільш цитованою фахівцями з проблем історії України 1920–1930-х рр.

Відтоді минув тривалий час, не забарилися й результати. Станом на 1 липня 2011 р. в Україні, за активної допомоги обласних рад та державних адміністрацій, СБ України, Державного архівної служби України, наукової громадськості — регіональними редколегіями серії «Реабілітовані історією» у 23 областях України та Автономній Республіці Крим видано 70 книг. Низка областей видали вже шості та сьомі книги обласних томів. Усього передбачається видання понад 100 томів через значну кількість жертв політичних репресій радянської доби.

Загальний об'єм надрукованих томів складає понад 280 тис. сторінок, опубліковано понад 600 нарисів, понад 1600 оригінальних документів, понад 1 тис. фотодокументів, оприлюднено 420 тис. прізвищ репресованих громадян України.

Завдяки невтомній, копіткій праці співробітників редакційних груп, архівістів, науковців, краєзнавців стали відомі обставини загибелі академіка ВУАН, вченого-орієнталіста А. Кримського, фундатора української географічної науки С. Рудницького, захисника і дослідника української старовини Й. Гермайзе, режисера Л. Курбаса, державного та політич-

⁷ Реабілітовані історією / Ін-т історії України НАН України; відп. ред. П. Т. Тронько. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – 402 с.

⁸ Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині / Г. К. Ковтун, В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк // Реабілітовані історією / АН України. Ін-т історії України та ін.; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.; Полтава: Рідний край, 1992. – С. 5–49.

ного діяча М. Скрипника та ін. Незалежна українська держава повернула чесне ім'я сотням тисяч наших співвітчизників.

Створено і почав наповнюватися Національний банк жертв політичних репресій, який розміщений у мережі Інтернет. За архівно-кримінальними справами, які зберігаються у Національному архівному фонді України, працівниками обласних науково-редакційних груп виявлено й складено картки на понад 700 тисяч репресованих громадян. Розпочата робота з дослідження депортацій кінця 1920–1950-х рр. та з'ясування імен депортованих громадян, кількість яких, за попередніми даними, на порядок вища за репресованих.

З початку реалізації видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» основна увага дослідників була прикута до «великого терору» 1937–1938 рр. Вірогідно, що тут вплинули три фактори. *Перший* — на цих подіях концентрувалася увага як політиків, так і громадськості через незбагненність причин масового вбивства.

Другий — спільноту зачіпали масштаби проведених арештів за дуже короткий часовий проміжок, оприлюднені перші статистичні дані жертв, їх персоніфікація (практично повне знищення вищого партійно-державного керівництва СРСР, місцевих партійно-радянських кадрів, загибель десятків тисяч командирів Червоної армії та флоту, керівників заводів та голів колгоспів, робітників, селян, інтелігенції тощо)⁹. Пра-

⁹ 30-е годы: Взгляд из сегодня: Сб. / Ин-т военной истории; отв. ред. Д. А. Волкогонов. – М.: Наука, 1990. – 164 с.; *Абрамов Н.* «Дело Тухачевского»: Новая версия: Рассекречены документы из архива внешней политики СССР // Новое время. – 1989. – № 13. – С. 37–39; *Ашнин Ф.Д., Алтатов В.М.* «Дело славистов»: 30-е годы / Ин-т мировой литературы РАН; отв. ред. Н. И. Толстой. – М.: Наследие, 1994. – 285 с.; *Білас І.Г.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х т. – К.: Либідь: Військо України, 1994. – Кн. 1. – 422 с.; Кн. 2. – 428 с.; *Табачник Д.В., Сидоренко О.І.* За стандартними звинуваченнями: (Репресії серед військових на Україні в 30-х рр.) – К.: Політвидав України, 1990. – 270 с.; *Шановал Ю.* Людина і система: Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні. – К., 1994. – 272 с.; *Черушев Н.С.* Мартиролог

цюючи в апараті Лебединського районного комітету комсомолу Сумської області я добре пам'ятаю постійні арешти керівництва районних організацій. В окремих установах, партійних та виконавчих органах у 1937–1938 рр. було арештовано по два склади керівників. Ніхто не знав коли постукають у двері і потім звинуватять у «шпигунстві» чи «шкідництві».

Враховуючи масові арешти партійно-радянських керівників різного рівня і потенційну небезпеку дезорганізації системи державного управління та виробництва, результати «великого терору» також розглядалися науковцями у контексті економічного спаду кінця 1930-х рр., поразки Червоної армії у 1941 р. під час Великої Вітчизняної війни тощо.

Третій — документи цього періоду стали першими оприлюднюватися. Зокрема, в «Известиях ЦК КПСС» почали публікуватися матеріали «Комісії політбюро ЦК КПРС по додатковому вивченню матеріалів, пов'язаних з репресіями, які мали місце в період 30–40-х и початку 50-х років». Головним чином — це документи про обставини арешту, допити, реабілітацію вищих партійно-державних діячів, військового керівництва Червоної армії і флоту, митців та науковців під час «великого терору»¹⁰.

Публікації таких матеріалів стали сигналом для політичної еліти республіки про необхідність оприлюднення матеріалів про події 1937–1938 рр. в Україні. Співробітники науково-редакційних груп обласних редколегій «Реабілітовані історією» одразу почали опрацьовувати архівно-кримінальні справи репресованих громадян, вивчати документи центральних, галузевих та обласних державних архівів України, упорядковувати картотеку жертв політичних репресій. Копітка робо-

РККА // Военно-исторический архив. – 1998. – № 2. – С. 84–101; № 3. – С. 19–38; 1999. – № 4. – С. 75–107; № 6. – С. 64–107; 2000. – № 8. – С. 122–155; 2002. – № 3. – С. 3–16; № 6. – С. 14–24; № 11. – С. 3–18; 2003. – № 6. – С. 62–83 та ін.

¹⁰ Известия ЦК КПСС. – 1989. – №1. – С. 107–131; № 2. – С. 124–137; № 4. – С. 42–80; № 8. – С. 78–115 та ін.

та давала можливість виявити певну регіональну специфіку у реалізації масових операцій у 1937–1938 рр. У вступних статтях до книг, розділах документів, нарисах події «великого терору» ставали найбільш показовими, головними по змісту.

Особлива увага приділялася механізму проведення масових операцій. Зокрема, її попередньої розробки у надрах НКВС СРСР у жорстким контролем Й. Сталіна та його близького оточення. Дослідники В. Нікольський, В. Васильєв, П. Кравченко, Р. Подкур, О. Лисенко, О. Железна¹¹, С. Кокін, М. Юнге, Р. Біннер¹² та ін. докладно висвітлили механізм розробки та реалізації масових операцій в УРСР у 1937–1938 рр. Були встановлено такі важливі нюанси у підготовці «великого терору» як ініціативність вищого та місцевого партійно-державного керівництва щодо розширення цільових груп «контингенту» для арешту, процедура «лімітування» арештів і засудження, діяльність обласних «трійок», «вищої двійки», коригування партійним керівництвом перебігу репресій. Вдалося розвіяти хрущовський міф про вихід «органів державної безпеки з партійного контролю». Адже таким чином покладалася часткова відповідальність за масові репресії на наркома НКВС М. Єжова та співробітників місцевих апаратів НКВС республік.

У книгах обласних томів також акцентувалася увага на розробку агітаційно-пропагандистських заходів правлячого

¹¹ Нікольський В.М., Лихолобова З.Г. Правда крізь роки // Реабілітовані історією. Донецька область. – Донецьк: КП «Регіон», 2004. – Кн. 1. – С. 41–57; Васильєв В., Кравченко П., Подкур Р. Політичні репресії на Вінниччині 1918–1980-ті роки // Реабілітовані історією. Вінницька область. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – Кн. 1. – С. 45–55; Лисенко О., Подкур Р. Железна О. Політичні репресії на Чернігівщині (1918–1939 рр.) // Реабілітовані історією. Чернігівська область. – Чернігів: Деснянська правда, 2008. – Кн. 1. – С. 37–47.

¹² Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. / Упор. С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. 1. – 614 с.; Юнге М., Біннер Р. Как террор стал «Большим»? Секретный приказ №00447 и технология его исполнения. – Москва: АИРО-XX, 2003. – 352 с.

режиму з використанням всіх наявних засобів (мітинги, лекції, преса, радіо, кіно, плакати). Їх головною метою було переконати громадськість країни у необхідності здійснення репресивних заходів. Використовувалися наступні аргументи — «наявність капіталістичного оточення та його спроби відродити дореволюційні порядки», «перешкоджання будівництву соціалізму», «організований спротив недобитків експлуататорських класів» тощо. У пропагандистській обробці населення задіявалися члени партійних і комсомольських осередків, професійні спілки, громадські організації.

Тривалі дослідження на основі значного обсягу оприлюдненої архівної документальної бази дозволили вченим дійти висновку про необхідність розрізняти широкомасштабні терористичні операції 1937–1938 рр. та перманентні репресивні акції щодо партійно-державної, військової, культурної еліти СРСР. Обидві хвилі репресій ішли паралельно, однак вони мали різні задачі і мету¹³.

«Великий терор» 1937–1938 рр. був завершальним етапом боротьби з «соціально-ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною» у СРСР. Протягом двадцятилітнього періоду радянської історії Й. Сталін та його оточення давали дуже розмиті ознаки «ворога», залишаючи таким чином можливість їх постійно корелювати з тактичних політичних та економічних міркувань. Тому до радянських концтаборів направлялися нові соціальні й національні групи населення, частина громадян розстрілювалася¹⁴.

«Сталінська кадрова революція» мала на меті сформувати в умовах радянської дійсності нову еліту з молодих, освічених, політично й ідеологічно вихованих людей, готових до

¹³ Верт Н. Введение // История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х – первая половина 1950-х гг.: Собр. док. В 7 т. Т. 1: Массовые репрессии в СССР. – Москва, 2004. – С. 72.

¹⁴ Див.: Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. / Авт-упор. Богунов С., Золотарьов В., Рафальська Т., Радзивіл О., Шаповал Ю. – К.: Либідь, 2009. – 544 с.

виконання будь-якого завдання керівництва країни. У цьому контексті слушну думку висловив Н. Верт, що репресії проти радянської еліти формували необхідне кремлівським лідерам суспільне сприйняття терору. Розіграні за сценарієм показові «московські» та сотні місцевих судових процесів проти партійно-радянських керівників мали виховне значення для наступного покоління управлінців¹⁵. Це був виразний сигнал для радянської бюрократії та суспільства загалом про їх «перспективи» у разі невиконання вимог вождя.

Це підтверджувалося значним фактичним матеріалом, який опублікований у книгах обласних томів науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Завдяки тісному науковому співробітництву з архівними підрозділами обласних управлінь Служби безпеки України та Галузевим державним архівом Служби безпеки України вдалося встановити статистику жертв масових операцій у регіональному розрізі. Ці дані співвідносилися з обліковою картотекою, яку створювали співробітники обласних науково-редакційних груп.

Зокрема, за даними Донецької науково-редакційної групи в області в 1937–1938 рр. було репресовано 25381 особу, з них 6675 осіб (26,3%) — за «належність до контрреволюційних організацій», 5584 особи (22%) — за «контрреволюційну агітацію», 3122 особи (12,3%) — за «націоналізм та належність до націоналістичних організацій», 2411 осіб (9,5%) — за «контрреволюційну діяльність», 2386 осіб (9,4%) — за «належність до антирадянських партій».

За соціальним станом 10 721 особа (42,2%) — робітники, 4492 особи (17,7%) — колгоспники, 3008 осіб (11,9%) — службовці, 2264 особи (8,9%) — інженерно-технічні працівники, 757 осіб (3%) — вчителі та викладачі та ін. Більшість, а саме 17561 особа (69,2%) — засуджено до розстрілу, 6117 осіб (24,1%) — до ув'язнення у виправно-трудовах таборах, 127 осіб (0,5%) — до тюремного ув'язнення, 1396 осіб (5,5%) —

¹⁵ Верт Н. Введение... – С. 72.

звільнено у процесі слідства, 36 осіб (0,1%) — вислано за межі СРСР, 14 осіб (0,05%) — до вислання, 5 (0,02%) — до обмеження місць проживання та ін.¹⁶

Всього протягом радянської доби у Донецькій області органами державної безпеки було арештовано 47983 особи¹⁷. Порівнюючи кількість засуджених протягом 1937–1938 рр. із загальною кількістю арештованих і засуджених громадян, слід акцентувати увагу дослідників, що більшість жертв припадало на «великий терор». За всі інші роки радянської доби чекісти заарештували 22 602 особи.

Подібне статистичне співвідношення кількості жертв в період «великого терору» простежується і в інших областях України. Так у Житомирській області за неповними даними в 1937–1938 рр. було арештовано 25 641 особу, з них 18 822 — розстріляно. Загалом у Житомирській області до 1986 р. органи держбезпеки заарештували 41874 особи¹⁸.

У Вінницькій області під час «великого терору» було арештовано 20 001 особу, з них розстріляно 13 475 осіб. Всього за неповними даними в області за 1919–1991 рр. було арештовано понад 41 тис. громадян¹⁹.

Загальна статистика жертв «великого терору» в УРСР має певні розбіжності. Так, російський дослідник О. Мозохін оприлюднив наступну статистику — у 1937 р. заарештовано 159 573 особи, у 1938 р. — 106 119²⁰. Доктор історичних наук В. Нікольський подав дещо інші цифри — за 1937–1938 рр.

¹⁶ Див.: Реабілітовані історією. Донецька область. – Донецьк: КП «Реґіон», 2004. – Кн. 1. – С. 49–51.

¹⁷ Там само. – С. 71.

¹⁸ Реабілітовані історією. Житомирська область. – Житомир: Полісся, 2006. – Кн. 1. – С. 52–53.

¹⁹ Реабілітовані історією. Вінницька область. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – Кн. 1. – С. 51.

²⁰ Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). – Москва: Кучково поле, 2006. – С. 335, 339.

засудили 198 918 громадян УРСР, із них розстріляли 123 421 особу (або 62%)²¹.

Дані наркома внутрішніх справ УРСР О. Успенського, наведені у «Пояснювальній записці до звіту про результати оперативної роботи НКВС УРСР за період з 1 жовтня 1936 року по 1 липня 1938 року», корелюються з даними О. Мозохіна. О. Успенський прозвітував про 159 773 заарештованих осіб у 1937 р. та 105 193 — у 1938 р. Додатково на розгляді у НКВС СРСР, згідно з наказом № 00485, перебувало — 28 822 особи, в Особливій нараді НКВС СРСР чекали вироку 1001 особа, затверджено на розгляд Військової колегії Верховного Суду СРСР 1180 осіб, за спецколегією та військовим трибуналом числилося 4430 осіб, слідчі мали спрямувати у судові інстанції справи на 22 452 особи²².

На жаль, це не остаточна статистика жертв «великого терору». Існують певні проблеми із створенням поіменного списку жертв політичних репресій. Ця проблема неодноразово обговорювалася на засіданнях Головної редколегії «Реабілітовані історією». Практика показала, що архівно-кримінальні справи на громадян знаходяться як на державному зберіганні в обласних архівах, так і відомчому — в архівних підрозділах обласних управлінь СБ України. У минулі роки співробітники спецслужби не завжди дотримувалися практики спрямування архівно-кримінальних справ за місцем народження. Іноді справи залишалися за місцем арешту, проживання. Також у період реабілітації у середині 1980–1990-х рр. чимало групових справ було витребувано до регіональних

²¹ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 402.

²² Україна в добу «Великого терору». 1936–1938 рр. – С. 273–277. Див. також: Подкур Р.Ю. Взаємовідносини органів державної безпеки та прокуратури УРСР в період припинення «великого терору» (кінець 1938–1939 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. – К., 2010. – Вип. 36. – С. 269.

управлінь ФСБ Російської Федерації для ознайомлення з метою реабілітації громадян. Сьогодні ці справи повертаються до України.

Також до статистики жертв політичних репресій не долучені депортовані громадяни. Їх архівні матеріали зберігаються у Галузевому архіві Міністерства внутрішніх справ та їх обласних підрозділах і потребують опрацювання.

Сьогодні в Україні настійливо утверджуються принципи громадянського суспільства. Одним із факторів його впровадження — це дослідження історичного досвіду, механізму започаткування диктатури в системі державного управління. Тому нам необхідно постійно підтримувати історичну пам'ять про загиблих від сталінської диктатури і повернути честь імені, гідність невинно постраждалих, яким накинули тавро «буржуазних націоналістів», «ворогів народу».

Видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» — це величний пам'ятник безвинно убієнним нашим співвітчизникам, вирок тоталітарній системі. Це справа нашої честі.

В статье автор анализирует результаты исследования «большого террора» 1937–1938 гг. в контексте реализации Государственной программы научно-документальной серии книг «Реабилитированные историей».

Ключевые слова: «большой террор», политические репрессии, «Реабилитированные историей», органы государственной безопасности.

The author analyzes the results of a study of the «great terror» 1937–1938 in the context of implementing the State Program for Research, a documentary series of books «Rehabilitated history».

Key words: great terror, political repression, «Rehabilitated history», the state security service.

Опозиційний рух в УРСР другої половини 1980-х рр.: історіографія проблеми

У статті проаналізовано історіографію опозиційного руху в Україні другої половини 1980-х рр. Відзначено важливість проведення наукових пошуків для розуміння витоків проголошення незалежності України.

Ключові слова: політичний рух, політичні процеси, громадянин, державна політика, опозиція.

Під тиском внутрішніх та зовнішніх чинників впродовж другої половини 1980-х рр. в УРСР суттєво активізувалася діяльність опозиційних сил. Каталізатором поширення опозиційних настроїв у суспільстві стала ініційована у роки бюрократичної «перебудови» гласність. Вона фактично означала часткове скасування заборони на отримання населенням певної інформації, яка суперечила пропагандистським штампам. Завдяки гласності стали відомі про наслідки Чорнобильської катастрофи, причому українська громадськість відчула небезпеку від того, що політичні, економічні та екологічні рішення, що зачіпали її інтереси, ухвалювалися за межами республіки. Покращити становище УРСР в умовах різкого погіршення економічної ситуації пропонувалося за рахунок проголошення незалежної Української держави, яка мала стати засобом захисту інтересів населення республіки.

В УРСР другої половини 1980-х рр. можна виділити кілька напрямів діяльності опозиційних сил. Один з них був представлений націонал-комуністами, зацікавленими у посиленні свого впливу в умовах поступового розвалу СРСР. Вони, як правило, негативно ставилися до дій представників національних рухів і виступали в опозиції до загальносоюзного

* Ніколаєць К.М. — докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

уряду. До опозиціонерів належать також представники національно-демократичних сил, метою яких стало відновлення Української державності. Впливовою опозиційною силою в Україні поступово став Народний рух України за перебудову. Серед національних рухів також можна відзначити рух кримськотатарського народу за повернення на історичну батьківщину, на перешкоді якому впродовж тривалого часу стояв радянський уряд.

Вже у підручниках, створених протягом 1990-х рр., розпад СРСР подавався як об'єктивна закономірність, втіленню у життя якої сприяла діяльність опозиційних сил. Тут висвітлювалася громадсько-політична діяльність українців у складі різного роду громадських організацій, визначалися причини посилення опозиційного до радянського керівництва руху, серед яких виділялася нездатність командно-адміністративної економіки адекватно реагувати на виклики часу та ігнорування союзним центром інтересів регіонів поруч із русифікацією, яка являла собою складову частину радянської національної політики¹.

Діяльність компартійної еліти УРСР проаналізовано у роботах В. Литвина «Політична арена України: дійові особи і виконавці»², «Україна: політика, політики, власть», де висвітлювався процес становлення та розвитку української національної еліти, визначалися особливості трансформації колишньої партійної управлінської верхівки на тлі аналізу діяльності секретаря КПУ, а потім першого Президента України Л. Кравчука³. Окремо варто виділити роботу В. Литвина

¹ Історія України: нове бачення / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, В. М. Даниленко та ін. У 2-х т. – К., 1996. – Т. 2.; Україна: друга половина ХХ століття: Нариси історії / П. П. Панченко, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко та ін. – К., 1997; Історія України: Навч. посіб. / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін. / Під ред. В. А. Смолія. – К., 1997.

² Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000): Досвід та проблеми державотворення / В. М. Литвин. – К., 2000.

³ Литвин В. Україна: політика, політики, власть: На фоні політичного портрета Л. М. Кравчука / В. М. Литвин. – К., 1997.

«Україна: Політика, політики, власть: На фоні політичного портрета Л. Кравчука», де автор у спеціальному розділі дослідив процес протистояння Л. Кравчука із лідерами Народного Руху. Дослідник наголошував, що саме протидія діяльності Руху стала поштовхом у політичній кар'єрі Л. Кравчука. Примітивна антирухівська кампанія пояснювалася істориком як результат загальної недооцінки радянськими лідерами національного питання в СРСР.

Окремо у роботі досліджувався механізм використання засобів масової інформації для критики на адресу Руху та участь особисто Л. Кравчука у організації заходів по «нейтралізації» сучасної державної символіки — жовто-блакитного прапора, тризуба та гімну⁴. Ставлення до посилення національного руху в УРСР у період перебудови В. Щербицького вивчав Ю. Шаповал, вважаючи, що саме нездатність правлячої партії вгамувати альтернативні політичні організації стала поштовхом до подання політиком у 1989 р. заяви про відставку⁵.

У праці Я. Грицака «Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.»⁶ вивчалася роль націонал-комуністів в державотворчих процесах кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст. Ю. Алексєєв, С. Кульчицький та А. Слюсаренко у роботі «Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.)»⁷ приділили значну увагу поширенню опозиційного руху, визначили фактори, що сприяли його поширенню.

⁴ Литвин В.М. Україна: Політика, політики, власть: На фоні політичного портрета Л. Кравчука / В. М. Литвин. – К.: Альтернативи, 1997. – С. 122–144.

⁵ Шаповал Ю.І. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю. І. Шаповал // Укр. істор. журн. – 2003. – № 1. – С. 118–129.

⁶ Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К., 2000.

⁷ Алексєєв Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.): Навч. посіб. / Ю. Алексєєв, С. В. Кульчицький, А. Г. Слюсаренко. – К., 2000.

Національний український рух постав головною передумовою суспільно-політичних зрушень у підручнику «Новітня історія України (1900–2000)». Автори проаналізували процес переростання його із дій окремих осіб чи невеликих організацій в свідому активну політичну боротьбу значної маси населення республіки. Варто також відзначити увагу авторів до внеску окремих політичних лідерів у справу посилення політизації діяльності населення УРСР із спрямуванням її в національно-державницьке русло⁸.

У дослідженні Г. Гончарука і О. Шановської⁹ діяльність НРУ проаналізовано у контексті формуванні національної ідеї. У працях Ю. Луканова¹⁰ та В. Кулика¹¹ висвітлено протиріччя між лідерами організації із визначенням причин їх загострення та оцінкою загальної спрямованості ідеології НРУ.

Доцільно виділити дисертаційне дослідження С. Бондаренка, який вивчав роль Народного Руху України у громадсько-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Автор зробив загалом вірний висновок щодо спрямованості розвитку НРУ, вважаючи, що він повторив долю аналогічних масових громадських організацій колишнього СРСР періоду перебудови, які переважно, мали схожі моделі, гасла, соціальні бази. Їх потужність залежала не стільки від внутрішньої згуртованості, скільки від наявності не менш сильного об'єкту протидії, на якому фокусувався весь суспільний негатив¹².

⁸ Новітня історія України (1900–2000): Підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. П. Дрожшин та ін. – К., 2000.

⁹ Гончарук Г. І., Шановська О. А. Національна ідея і Народний Рух України / Г. І. Гончарук, О. А. Шановська. – Одеса, 2004.

¹⁰ Луканов Ю. Куди піде рухівський «Тризуб»? / Ю. В. Луканов // Сучасність. – 1992. – № 5. – С. 100–107.

¹¹ Кулик В. В'ячеслав Чорновіл і спроба реанімації Руху / В. М. Кулик / Сучасність. – 1992. – № 6. – С. 98–102.

¹² Бондаренко С. В. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття / С. В. Бондаренко. – Дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2006.

Слід відзначити ґрунтовне дослідження О. Бойка¹³, в якій охарактеризовано основні тенденції суспільного розвитку періоду перебудови та діяльність новостворених громадських організацій. Багато уваги приділено дослідженню етапів їх становлення та характеристиці спільних і відмінних ознак у поточній діяльності. Критичне ставлення дослідника знайшло вияв у висновках про несподіваність отримання Україною політичної самостійності внаслідок своєїрідної «закономірної випадковості», яка пов'язувалася із зовнішнім чинником — невдалим серпневим пугчем ортодоксальної частини номенклатури колишнього СРСР, а не з внутрішніми політичними процесами — національно-визвольними змаганнями української політичної контреліти¹⁴. Загалом О. Бойко відстоював подібну думку у інших роботах — «Історія України у ХХ столітті: 20-ті – 90-ті роки», «Історія України», «Україна 1991–1995: тіні минулого чи контури майбутнього»¹⁵.

Протистояння між різними угрупованнями української еліти представлена на сторінках дослідження С. Кульчицького та Б. Парахонського. Автори аналізували роботу Президії Верховної Ради УРСР наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., яка мала на меті нейтралізувати можливі антиукраїнські дії керівництва Компартії УРСР. Дослідники описали політичні настрої радянської номенклатури, показали її мімікрію після проголошення незалежності Україною. Автори справедливо вказували, що представникам номенклатури ставало не вигідно залишатися у партії, яка втратила державний статус. Тому значна їх частина прагнула потрапити до оновлених державних структур, відмежовуючись від тих,

¹³ Бойко О.Д. Україна 1985–1991: основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Д. Бойко. – К., 2000.

¹⁴ Там само. – С. 261.

¹⁵ Бойко О. Історія України у ХХ столітті: 20-ті – 90-ті роки / О. Д. Бойко. – Ніжин, 1994; *Його ж.* Історія України / О. Д. Бойко. – К., 2000; *Його ж.* Україна 1991–1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? / О. Д. Бойко. – К., 1996.

хто не встиг переорієнтуватися і продовжував займати посади у партійних комітетах. На основі використання широкого кола історичних джерел, автори показали еволюціонування політичних поглядів української політичної еліти, вказуючи на причини її протистояння із московським керівництвом. Національно патріотичне піднесення було використане радянською номенклатурою з метою перепідпорядкування колишніх загальносоюзних об'єктів та структур¹⁶.

Узагальнююче дослідження українського національно-патріотичного руху середини 1950-х – кінця 1980-х рр. належить І. Стасюку. Він один з перших вивчав питання впливу політичного курсу союзно-республіканського керівництва на розвиток українського національно-патріотичного руху в УРСР¹⁷.

Аналіз теоретичних уявлень про побудову української незалежної держави представлений у праці В. Кулика «Формування та еволюція української державної ідеї: 1986–1991 рр.». Дисертацію присвячено аналізу формування та еволюції в 1986–1991 рр. уявлень про те, якою має бути українська держава. Досліджено дискурси чотирьох елітних середовищ, що визначали «обличчя» української державної ідеї на різних етапах її еволюції впродовж указанного періоду¹⁸.

Серед дослідників української діаспори варто відзначити роботу А. Камінського¹⁹, яка була однією з перших праць з проблеми національно-демократичного руху в кінці 1980-х рр.

¹⁶ *Кульчицький С.В., Парохонський Б.О.* Україна і Росія в історичній ретроспективі: новітній український державотворчий процес. – К., 2004. – С. 7–42.

¹⁷ *Стасюк І.М.* Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х - кінець 1980-х років) / І. М. Стасюк. – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 2002.

¹⁸ *Кулик В.М.* Формування та еволюція української державної ідеї: 1986–1991 / В. М. Кулик. – Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 1999.

¹⁹ *Камінський А.* На перехідному етапі. «Гласність», «перебудова» і «демократизація» на Україні / А. Камінський. – Мюнхен, 1990.

Дослідження написане на основі відомих на заході офіційних друкованих та радіоматеріалів. У ній висвітлено процес зародження національного руху, створення неформальних організацій, їх діяльність, а також надруковано Статути окремих неформальних об'єднань.

Аналогічні проблеми було розглянуто М. Прокопом, у праці якого показано вплив національного руху на суспільне життя в УРСР протягом 1960–1980-х рр.²⁰ Зарубіжні автори дорікали українським лідерам у недостатній рішучості та радикалізмі дій і прагнень. Західні дослідники не розуміли, що більшість лідерів неформальних, альтернативних політичних організацій формувалася в умовах радянської дійсності і не були ознайомлені з філософськими та ідеологічними досягненнями західної демократії.

Критичний погляд на оцінку спрямованості політичної свідомості населення України, на роль неформальних організацій у досягненні незалежності України та розвитку українського суспільства характерний для О. Субтельного²¹. Вчений відзначав важливість ролі у національно-демократичних перетвореннях місцевої партійної еліти, частина представників якої змогла адаптуватися до нових вимог часу і стала активно відстоювати ідею проголошення суверенітету України з метою збереження власної політичної влади. Дослідник описав складний процес політичної боротьби за реалізацію українських національних інтересів, скептично ставлячись до ідеї про єдність українського суспільства у питанні ліквідації СРСР.

У дослідженнях С. Галамая²², В. Мазура²³ та М. Плав'юка²⁴ розвиток українського опозиційного руху пов'язувався вик-

²⁰ Прокоп М. Напередодні незалежності України: спостереження і висновки / М. Прокоп. – Нью-Йорк, 1993. – Т. 62.

²¹ Субтельний О. Розпад імперії та утворення національних держав: випадок України / О. Субтельний // Сучасність. – 1994. – № 12. – С. 65–72.

²² Галамай С. Боротьба за визволення України. 1929–1989 / С. Галамай. – Львів, 1993.

лючно із бажанням його учасників проголосити незалежність України. Опозиційність руху офіційним радянським владним структурам трактувалася як позитивний факт розвитку національної свідомості українського суспільства, як свідчення занепаду радянської ідеологічної машини та посилення впливу політичних переконань, властивих західним демократіям.

А. Каппелер відстоював думку, що злочинне применшення серйозності Чорнобильської катастрофи і безвідповідальне затягування з організацією контрзаходів органами влади в Києві та в Москві вперше мобілізували широкі верстви населення в УРСР. Пробудження екологічної свідомості стало важливим чинником дії політичної опозиції. На думку автора, активізації політичної діяльності населення республіки у другій половині 1980-х рр. сприяло існування соціальної бази для заворушень. Це, зокрема, не охоплені українським національним рухом шахтарі Східної України. Вони вважалися пасивними, русифікованими. Однак, використовуючи профспілкові організації вони ефективно організувалися, розробили елементи самоврядування і поряд з економічними та соціальними проголосили політичні вимоги до урядів СРСР та УРСР²⁵.

У другій половині 1980-х рр. в умовах різкого погіршення економічної ситуації Донбас пов'язувався «з напівголодними шахтарями, що гуркотіли касками, вимагаючи підвищення умов праці та зарплати»²⁶. Водночас шахтарський Донбас почав асоціюватися із могутньою політичною силою, яка від-

²³ Мазур В. Ми плакали віру у визволення України. Вибрані публіцистичні виступи / В. Мазур. – Львів, 2000.

²⁴ Плав'юк М. Вирішальний внесок націоналізму в боротьбі за українську державність / М. Плав'юк // Розбудова держави. – 1992. – № 7. – С. 10–11.

²⁵ Каппелер А. Мала історія України / А. Каппелер. – К., 2007. – С. 212–214.

²⁶ Анастасьєва Л. Ну, за престижність шахтарської праці! // Економічна правда. – 2011. – 13 квітня // Режим доступу: <http://www.epravda.com.ua/columns/2008/02/12/157804/>

крито заявила про захист прав трудящих. Хоча більшість шахтарів розмовляли російською мовою, але політичні обставини зумовили їх підтримувати створення української держави. На протигагу твердженням частини сучасних російських дослідників про прихильність абсолютної більшості мешканців Донбасу до Росії, частина вчених вказувала на підтримку ними ідеї української державності²⁷.

За ступенем залучення населення до демократичних процесів область не відставала від українських трендів, понад те, градус антикомуністичного та реформістського радикалізму тут був вищий, ніж у більшості регіонів УРСР. Це відбулося внаслідок орієнтації на радикалізм вже відомого політика Б. Єльцина, підтримки протистояння з централізмом політбюро ЦК КПРС²⁸.

Заслугує на увагу науковий доробок А. Русначенка. Предметом його досліджень стало зародження та становлення незалежного робітничого руху в УРСР²⁹, а невдовзі розгортання національно-визвольного руху в республіці у другій половині ХХ ст.³⁰ Особливу цінність мають зібрані автором документи (статуту, програми, звернення тощо), що безпосередньо стосувалися діяльності громадських організацій. Головна увага приділялася дослідженню діяльності Української Гельсінської Спілки та Народного руху України. У праці висвітлено також роль дисидентів в національно-демократичному русі часів перебудови.

²⁷ Молчанова М. Суспільно-політичне життя Донеччини (кінець 80-х – 90-і роки ХХ ст.) / М. Молчанова // Нові сторінки історії Донбасу: Статті. – Кн. 11 / ДонДУ; [голов. ред. З. Г. Лихолобова]. – Донецьк, 2001. – С. 120–128.

²⁸ *Kiniani V.* Повсталий Донбас // Режим доступу: <http://www.ut.net.ua/History/18427>

²⁹ *Русначенко А.М.* Пробудження. Робітничий рух на Україні 1989–1993 рр. / А. М. Русначенко. – К., 1995.

³⁰ *Русначенко А.М.* Національно-визвольний рух в Україні середини 50-х – початку 1990-х років / А. М. Русначенко. – К., 1998.

Більшість українських пострадянських вчених попри критику окремих осіб чи дій загалом позитивно оцінили діяльність представників опозиційного руху. Однак окремі дослідники розглядали українських опозиціонерів як сепаратистів. Так, у праці О. Смирнова піднесення політичної активності населення УРСР із створенням Народного Руху України ототожнювалося виключно із прагненням до насильницької українізації та утворення національної держави всупереч прагненню більшості її населення, яке називалося «російськомовним»³¹. Ще більш агресивно засуджував діяльність українських національних сил О. Широкопад, який стверджував, що утворення українських громадських об'єднань було виключно прагненням невеликої впливової групи людей використати горбачовську перебудову для розвалу СРСР та заволодіння загальнонародною власністю. Шахтарські страйки на Сході республіки були оголошені результатом діяльності українських національних сил³².

Серед опозиційних рухів другої половини 1980-х рр. в УРСР виділяються зусилля кримських татар на шляху повернення до історичної батьківщини. У 1989 р. Верховна Рада СРСР, Уряди СРСР та УРСР ухвалили ряд законодавчих і нормативних документів щодо механізму повернення кримських татар до Криму. Для депортованих за національною ознакою народів були ліквідовані юридичні перешкоди на шляху репатріації. Але повернення до місць постійного проживання значної частини татарського населення призвело до певного загострення ситуації в регіоні через не вирішення проблеми власності на землю, матеріальних компенсацій. Впродовж останніх років існування СРСР і до останнього часу «кримська проблема» активно обговорювалася у різного роду конференціях, матеріали яких були опубліковані. Однак рівень

³¹ Смирнов А. История Южной Руси / А. Смирнов. – М., 2008. – С. 288–294.

³² Широкопад А. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... / А. Б. Широкопад. – М., 2008. – С. 357–361.

дискусії, поданої аргументації в опублікованих матеріалах не набрали рис наукового дослідження.

Фактично до другої половини 1980-х рр. проблема примусового переселення кримськотатарського населення і можливість його репатріації у майбутньому всіляко замовчувалася. Результатом такого стану речей стала не лише відсутність наукових розвідок, а й формування певною мірою упередженого ставлення до кримських татар загалом. У той же час завдяки зусиллям науковців, журналістів та діяч кримськотатарської політичної, економічної та духовної еліти рівень усвідомлення суспільством актуальності і складності проблеми поступово зростає.

У публікаціях голови Меджлісу кримських татар М. Джемільова показано основні етапи їх національно-визвольного руху³³. Це питання досліджувалося у працях російських вчених В. Возгріна, М. Губогло, С. Червонної, де висловлювалися погляди щодо часу початку руху, його характеру, методів боротьби із визначенням їх успішності³⁴.

У працях українських науковців І. Прибиткової, С. Макеєва, В. Небоженка, О. Бажана, які вийшли друком на початку 1990-х рр., знайшли відображення форми боротьби кримських татар, методи протидії радянських правоохоронних органів та уряду СРСР щодо реалізації невід'ємних прав кримськотатарського народу³⁵.

³³ *Джемилев М.* Национально-освободительное движение крымских татар // Кримські татари: Історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) / М. А. Джемилев // Матер. міжнар. наук. конф. (Київ, 13–14 травня 1994 р.). – К, 1995. – С. 5–20; *Його ж.* Кримські татари в Москві. Літо 1987 року / М. А. Джемилев // Кримські студії. – 2002. – № 5–6. – С. 136–205.

³⁴ *Возгрин В.Е.* Исторические судьбы крымских татар / В. Е. Возгрин. – М., 1992; *Губогло М.Н., Червонная С.М.* Крымскотатарское национальное движение / М. Н. Губогло, С. М. Червонная. – В 2-х т. – Москва, 1992.

³⁵ *Прибиткова И.М., Макеев С.А.* Возвращение: (О процессах возвращения депортированных в 1944 г. Крымских татар на историческую

Причини і наслідки етносоціальних змін у Криму як результат державної етнополітики 1950–1980-х рр. досліджувала Н. Макаренко. На основі аналізу статистичних матеріалів вона вивчала участь російського та російськомовного населення півострова у підтримці радянського уряду у витісненні української мови із побутового спілкування. Дослідниця справедливо стверджувала, що русифікація породжувала зміни у етнічній свідомості населення Криму, формувала комплекс меншовартості, порівняно із російським народом та призводила до етнічної деградації³⁶.

В українських виданнях переважала теза про діяльність державних органів України щодо повернення і облаштування кримських репатріантів, яке необхідно розглядати як акт доброї політичної волі держави, що керується високими нормами демократії і гуманізму та виявляє глибоку повагу до права національних спільнот проживати на землі предків і отримати українське громадянство. Такі твердження виходять з того, що сучасні влада України була не причетна до примусового виселення кримськотатарського населення. Протилежні судження неправомірно базуються на наявності формальних ознак державного суверенітету УРСР.

Таким чином, у науковій літературі більше уваги приділялося висвітленню боротьби за проголошення Української держави. Особливо дослідники вивчали події, пов'язані із становленням та розвитком Народного руху України. Децю

родину) / И. М. Прибыткова, С. А. Макеев // *Философская и социологическая мысль*. – 1990. – № 7. – С. 26–29; *Небоженко В.* Кримська проблема України / В. Небоженко // *Розбудова держави*. – 1992. – № 6. – С. 3–8; *Бажан О.Г.* Кримськотатарський національний рух (друга половина 40-х – початок 90-х років) // *Кримські татари. 1944–1994. Статті. Документи. Свідчення* / О. Г. Бажан. – К., 1995. – С. 17–69.

³⁶ *Макаренко Н.Ю.* Напрями державної етнополітики в Криму у 1950–1980-х рр.: Причини і наслідки етносоціальних змін / Н. Ю. Макаренко // *Наукові праці істор. ф-ту Запорізького нац. ун-ту. Вип. XVIII.* – Запоріжжя, 2010. – С. 264–269.

менше висвітлено протистояння української політичної еліти та загальносоюзного керівництва, яке часто оберталося навколо перерозподілу об'єктів та структур загальносоюзного підпорядкування.

В окремих виданнях події в УРСР 1989–1991 рр. поспішно характеризувалися як революційні із проведенням аналогій з минулим. Однак така позиція має бути підтверджена ґрунтовними дослідженнями політичних настроїв учасників подій, оскільки їх «опозиційність» часто обмежувалася лише вирішенням певних економічних проблем чи задоволенням особистих прагнень. У той же час мало уваги приділено вивченню взаємодії учасників різних опозиційних до уряду СРСР угруповань, що могло б забезпечити поглиблений аналіз причин «атомізації» українського суспільства впродовж 1990-х рр.

В статье проанализировано историографию оппозиционного движения в Украине второй половины 1980-х гг. Указывается на важность осуществления научных исследований для понимания истоков провозглашения независимости Украины.

Ключевые слова: политическое движение, политические процессы, гражданин, государственная политика, оппозиция.

In the given article is analyses state of research of opposition rule in Ukraine during the end of 1980's. The author marks importance of this researches for understanding the source of independence of Ukraine.

Key words: political movement, political processes, citizen, power policy, opposition.

Доступ до документів радянських спецслужб: конфлікт «особистої інформації» і «наукового дослідження»

В статті аналізується проблема відкритості матеріалів радянських спецслужб для наукових досліджень. Розглядається конфліктна ситуація у контексті дотримання українського законодавства щодо конфіденційної інформації та необхідності наукового дослідження політичних репресій радянської доби.

Ключові слова: радянські спецслужби, архівні матеріали, конфіденційність, політичні репресії.

Наукове дослідження діяльності радянських спецслужб ускладнювалося майже цілковитою закритістю архівів та існуванням попередньої цензури. Основним регулятором доступу до архівних документів були ідеологічні й політичні мотиви, закріплені відомчими інструкціями. У СРСР завжди зберігався диктат відомства щодо визначення доступу і використання створених у процесі роботи документів. Наукова громадськість і архівісти не мали змоги впливати на визначення науково-історичної цінності документів. Відомство знищувало величезні документальні пласти радянської історії, приховуючи, в першу чергу, негативні сторони дійсності. Деякі матеріали передавалися на таємне зберігання. Це документи про діяльність правоохоронних органів, національний та релігійний рухи, порушення конституційних прав особи тощо.

Тому найбільш змістовні роботи з проблеми публікувалися або за кордоном, або в період між розпадом СРСР, крахом радянської політичної системи і створенням державних структур незалежних держав.

Тоді, у другій половині 1980-х рр., демократизація радянського суспільства стала поштовхом для розвитку гума-

* Подкур Р.Ю. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

нітарних наук. Лідери КПРС вирішили задовольнити, хоча і в певних межах, соціальне замовлення радянського суспільства на «білі плями» радянської історії. Вже 1–3 жовтня 1986 р. відбулася Всесоюзна нарада завідувачів кафедр суспільних наук вищих навчальних закладів. Учені й викладачі обговорювали питання «об'єктивності і правдивості історії», підготовки нових підручників із суспільних наук, усвідомлення «важких періодів радянської історії», необхідності розсекречування і розширення доступу до архівних джерел. Тому Постанову Секретаріату ЦК КПРС від 3 грудня 1986 р. про розширення інформаційної бази гуманітарних наук можна вважати точкою відліку в перегляді підходів про режим таємності архівних документів радянського періоду. Головним управлінням архівів при Раді Міністрів РРФСР 27 серпня 1987 р. було прийняте рішення «Про проведення архівними організаціями РРФСР роботи щодо розширення інформаційної бази суспільних наук»¹.

Реакцією вищого партійно-державного керівництва СРСР на вимогу громадськості про розслідування «злочинів сталінізму» було створення 27 вересня 1987 р. Комісія Політбюро ЦК КПРС із додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних із репресіями, що мали місце в період 1930–1940-х і на початку 1950-х рр.²

Комісію очолив М. Соломенцев, а з 11 жовтня 1988 р. її головою став секретар ЦК КПРС О. Яковлев. В УРСР комісію ЦК КП України з координації процесу реабілітації очолив другий секретар ЦК КП України В. Івашко³.

¹ Більш детально про процес розсекречування документів див.: Павлова Т.Ф. Рассекречивание документов в государственных архивах РФ (1991–2006 годы) // Новая и новейшая история. – 2007. – № 4. – С. 86–92.

² Реабилитация: Политические процессы 30–50-х годов / Под общ. ред. А. Н. Яковлева. – М.: Политиздат, 1991. – С. 15.

³ Бойко С. Розгортання процесу реабілітації в УРСР у добу перебудови: характерні риси, особливості // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2001. – № 2 (17). – С. 530–534.

Процес масової реабілітації був можливий лише за умов розсекречення архівних документів. Тому 18 вересня 1987 р. Головним архівним управлінням при РМ УРСР був виданий наказ № 77 «Про розширення доступу дослідників до документів, що зберігаються в державних архівах республіки». Наказ був результатом спеціального обговорення на колегії ГАУ при РМ УРСР 16 вересня 1987 р.

Міністерствам та відомствам доручалося розробити «Положення про порядок отримання і використання науковими установами, навчальними закладами документів відомств, які знаходяться на державному зберіганні», подати пропозиції про порядок отримання й використання документів із відомчих і поточних архівів⁴.

У центральних та обласних державних архівах створювалися комісії з розсекречування у складі архівістів, учених і співробітників органів державної безпеки. Загалом за період 1989–1995 рр. було розсекречено понад 10 тис. фондів, майже 1 млн справ⁵.

«Оксамитові революції» у Східній Європі, розпад СРСР лише активізували процеси полегшення доступу до архівних документів і їхнього розсекречення. Більшість урядів держав Східної і Центральної Європи, в тому числі і створених на основі республік колишнього СРСР, шляхом розсекречування архівів радянського періоду намагалися показати злочинну суть більшовицького/комуністичного режиму. Головною метою демократичних лідерів було не допустити до управління державою колишніх комуністичних функціонерів.

В Україні після Указів Президії Верховної Ради України від 26 серпня 1991 р. «Про тимчасове припинення діяльності Компартії України» і від 30 серпня 1991 р. «Про заборону діяльності Компартії України» на державне зберігання були

⁴ Пристайко В. З історії розсекречування архівних документів в Україні // Реєстр розсекречених архівних фондів України: Міжархівний довідник. Т. 1. Розсекречені архівні фонди центральних державних архівів України. Кн. 1. – К., 2009. – С. 12.

⁵ Пристайко В. Вказ. праця. – С. 13.

передані всі документи ЦК Комуністичної партії України, місцевих партійних організацій.

На базі Партійного архіву ЦК КП України Указом Президії Верховної Ради України від 27 серпня 1991 р. і Постановою Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 1991 р. в системі українських державних архівів був створений Центральний державний архів громадських об'єднань України. Дослідники отримали доступ до більшості документів вищого політичного керівництва Радянської України⁶. Тоді вчені вперше ознайомилися з інформаційно-аналітичними матеріалами ВУНК-ДПУ-НКВС-МДБ-КДБ УРСР, рішеннями політбюро ЦК Компартії України, які регламентували діяльність радянських спецслужб у республіці.

Також, відповідно до Указу Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки», почалася передача державним центральним і обласним архівам окремих фондів з архівних підрозділів колишнього КДБ УРСР.

В Указі зазначалося, що документи Комітету державної безпеки України «мають велике значення для об'єктивної оцінки суспільно-політичних процесів, масових репресій, реабілітації та забезпечення законних інтересів громадян». Передбачалося створення комісії за участю народних депутатів, представників громадських організацій для вироблення критеріїв відбору і передачі на державне зберігання документів радянських органів державної безпеки⁷. На державне зберігання були передані архівно-кримінальні справи на осіб, що постраждали від незаконних політичних репресій, і фільтраційні справи на осіб, примусово вивезених до фашистської Німеччини.

Один лише Центральний державний архів громадських об'єднань України прийняв на державне зберігання понад

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник / Авт.-упоряд.: Б. Іваненко (кер.), О. Бажан, А. Кентій, Н. Маковська, А. Соловйова. – К., 2001. – С. 5.

⁷ Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1991. – № 46. – Ст. 631.

34 тис. архівно-кримінальних справ репресованих громадян (уродженців Києва та Київської області)⁸.

Загалом архівними підрозділами обласних управлінь Служби безпеки України упродовж 1990-х рр. було передано понад 1,5 млн справ, із них 1,373 млн фільтраційних і 169 тис. архівно-кримінальних справ⁹.

Подібний процес відбувався в Російській Федерації. Президія Верховної Ради РРФСР 14 жовтня 1991 р. також прийняла постанову № 1746-1 «Про утворення Комісії з організації передачі-прийому архівів КПРС і КДБ СРСР на державне зберігання і їхнього використання». У ній зазначалося: «Надаючи особливого значення архівним документам КПРС і КДБ СРСР для об'єктивного і всебічного вивчення їхньої ролі в житті радянського суспільства, відповідно до Указів Президента РРФСР від 24 серпня 1991 р. «Про партійні архіви» і «Про архіви Комітету державної безпеки СРСР», Президія Верховної Ради РРФСР постановляє: 1. Утворити Комісію з організації передачі-прийому архівів КПРС і КДБ СРСР на державне зберігання і їхнього використання». Міжвідомчу комісію очолив радник Президента РРФСР, народний депутат РРФСР Д. Волгогонов, його заступником був призначений голова Комітету у справах архівів при Раді Міністрів РРФСР Р. Піхоя. До складу Комісії увійшли народні депутати, співробітники КДБ РРФСР, історики, архівісти. Окремо були визначені експерти Комісії, завданням яких було вироблення критеріїв відбору документів радянських спецслужб для передачі їх на державне зберігання. Експертами стали співробітники науково-інформаційного і просвітницького центру «Меморіал» М. Охотін, М. Петров, історик-архівіст А. Рогинський, голова Російського товариства істориків-архівістів, член-кореспондент АН СРСР Я. Щапов, член-кореспондент АН СРСР М. Пок-

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України: Путівник. – С. 9.

⁹ Галузевий державний архів СБУ: Путівник / ГДА СБ України; авт.-упоряд. В. М. Даниленко (відп. упоряд.) та ін. – Харків: Права людини, 2009. – С. 13.

ровський, журналісти В. Логунов і Е. Максимова, заступник міністра юстиції РРФСР М. Шапкін і заступник міністра фінансів РРФСР П. Черноморд тощо.

Члени Комісії і експерти отримали доступ до всіх матеріалів архівів КПРС і КДБ, включаючи ті, що мали заборонні грифи «Особливої важливості», «Цілком таємно», «Таємно».

На початку 1990-х рр. завдяки тиску громадської думки, демократичних організацій, історичного наукового співтовариства в Україні, Російській Федерації, Прибалтійських країнах були відкриті нові документальні масиви. Значну частину розсекречених документів складали документи радянських органів державної безпеки.

Таким чином, українські дослідники на початку 1990-х рр. уперше отримали широкий доступ до інформаційно-аналітичних записок ВНК-ДПУ-ОДПУ-НКВС-МДБ-КДБ, архівно-кримінальних справ репресованих за політичними мотивами громадян, окремих справ-формулярів, фільтраційних справ репатрійованих радянських громадян.

Поява нових архівних документів активізувала наукові дослідження діяльності радянських органів державної безпеки вітчизняними і зарубіжними вченими. Переважна більшість робіт описували діяльність спецслужб у контексті політичних репресій радянського періоду ХХ століття.

В Україні видані декілька бібліографічних покажчиків із проблеми політичних репресій радянського періоду. Кожен із них налічує 4–5 тис. позицій¹⁰. Бібліотека Науково-інформаційного і просвітницького центру Міжнародного історико-

¹⁰ Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліограф. покажчик / Авт. вступ. ст.: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов; упоряд.: С. Калитко, О. Рубльов, Р. Подкур, Л. Шевченко. – К., 2007. – 456 с.; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Наук.-доп. бібліограф. покажчик / Авт.-упоряд.: Є. Бабич, В. Патока; авт. вступ. ст. С. Білокінь. – К.: Смолоскип, 2007. – 519 с.; Політичні репресії радянської доби в Україні: Наук.-доп. бібліограф. покажчик / Упоряд.: Т. Приліпко, О. Марченко, З. Мусіна; авт. вступ. статті Ю. І. Шаповал; Держ. іст. б-ка України. – К.: Арістей, 2008. – 684 с.

просвітницького правозахисного товариства «Меморіал» (Російська Федерація) нараховує понад 6 тис. видань з історії масових політичних репресій, що аналізують структуру каральних органів і різні аспекти функціонування пенітенціарної системи, історії інакомислення і його придушення.

Наступним поштовхом до масового розсекречення документів радянських спецслужб в Україні став Указ Президента України В. Ющенка від 23 січня 2009 р. «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні».

Сприяючи активізації роботи з розсекречування документів радянського періоду, Президент України прагнув «відновлення національної пам'яті, сприяння процесу національного примирення та взаєморозуміння, забезпечення всебічного, об'єктивного вивчення історії України ХХ століття». Основними «болючими місцями» були визнані український визвольний рух, політичні репресії, Голодомор 1932–1933 рр., голод 1920-х і 1940-х рр.

Міністерству внутрішніх справ України, Міністерству оборони України, Службі безпеки України, Службі зовнішньої розвідки України, Генеральній прокуратурі України, Державному комітету архівів України, Державному департаменту України з питань виконання покарань було доручено проаналізувати архівні документи, що відклялися в період існування СРСР і УРСР, пов'язані з українським визвольним рухом, політичними репресіями, Голодомором, і забезпечити зняття в установленому законодавством порядку заборонних грифів.

Центральними пунктами Указу стали підготовка і видання наукових, науково-популярних робіт, створення і забезпечення функціонування архіву національної пам'яті — електронної бази архівних документів радянського періоду, пов'язаних із репресивною діяльністю органів державної влади СРСР і УРСР.

Основна робота із розсекречування документів радянських спецслужб була покладена на Галузевий державний архів

Служби безпеки України (ГДА СБ України). Створений відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 1 квітня 1994 р. Галузевий архів був визначений як структурний підрозділ центрального управління Служби безпеки України. З січня 2009 р. ГДА СБ України став основою Департаменту архівного забезпечення Служби безпеки України.

Головним завданням відомчого архіву було створення системи централізованого обліку, зберігання і використання документів, які мали оперативну, наукову та історико-культурну цінність. Документи, що зберігаються в ГДА СБ України, стали складовою частиною Національного архівного фонду України.

Територіально документи ГДА СБ України зберігаються в м. Києві і регіональних (обласних) управліннях СБ України. У м. Києві налічується понад 109 тис. одиниць зберігання документів періоду НК– КДБ, в регіональних підрозділах — понад 735 тис. справ¹¹.

До документального масиву ГДА СБ України належать:

- нормативно-правові й розпорядчі документи органів держбезпеки СРСР і Радянської України;
- інформаційно-аналітичні документи, підготовлені для вищих органів влади та управління СРСР і УРСР. В них узагальнювалася й аналізувалася інформація про політичне, соціально-економічне і культурне життя населення республіки, суспільно-політичне життя української і російської діаспори тощо;
- статистичні відомості про результати оперативно-розшукової і слідчої роботи органів держбезпеки;
- документи політичних організацій і збройних формувань періоду українського визвольного руху;
- архівно-кримінальні справи на репресованих за політичними мотивами громадян;

¹¹ Галузевий державний архів СБУ: Путівник. – С. 13.

- документи про діяльність органів державної безпеки в період Другої світової війни;
- документи про організаційну структуру, напрями діяльності, конкретні здійснені операції, контррозвідку органів держбезпеки;
- оперативно-розшукові й особові справи співробітників органів держбезпеки, військовослужбовців надстрокової служби і вільнонайманих співробітників;
- агентурні справи¹².

Проте в процесі розсекречення архівних документів виникли деякі правові колізії. Прийняття 24 грудня 1993 р. Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» створило правову підставу для використання архівних документів¹³. Основними принципами їхнього використання стали демократизація, деполітизація, повна доступність матеріалів архівного фонду (крім тих, що становлять державну таємницю), захист прав користувачів і власників архівної інформації¹⁴. Таким чином, процес розсекречування став одним із принципів демократизації та створення елементів громадянського суспільства.

Водночас існує дві точки зору на доступ до архівних документів. Частина користувачів архівними документами (переважно вчені) підтримують ідею повного відкриття архівів, у тому числі й особистої інформації про людей — сучасників історичного періоду. На думку дослідників, це дасть можливість із більшою вірогідністю реконструювати історичні події й факти, зробити відповідний науковий аналіз минуло-

¹² Галузевий державний архів СБУ: Путівник – С. 13–14.

¹³ Закон України від 24.12.1993 р. № 3814-XII «Про Національний архівний фонд та архівні установи» // ВВР. – 1994. – № 15. – Ст. 86. (В редакції Закону України від 13.12.2001 р. № 2888-III // ВВР. – 2002. – № 11. – Ст. 81).

¹⁴ Боряк Г., Новохатський К. Модерне архівне законодавство України // Архіви України. – 2004. – № 3. – С. 5.

го. Деякі політики також вважають відкриття архівів чинником «морального оздоровлення суспільства і каяття винних».

Інша частина заявляє про реальне політичне, соціальне і міжособистісне загострення у разі повного розкриття особистої інформації про людей, що жили у радянський період, яка раніше була в обмеженому користуванні. Йдеться, в першу чергу, про агентурні й архівно-кримінальні справи, особові й персональні справи вищих і місцевих партійно-державних чиновників.

Російські вчені-архівісти і журналісти, наприклад, стверджують про маніпуляцію документами колишнього КДБ СРСР: «Має місце приватизація архівної інформації, заснована на узурпації посадових можливостей»¹⁵. На цьому тлі в засобах масової інформації здійснюється «викид» особистої інформації з матеріалів спецперевірки або доповідних записок спецслужб, хоча доступ до документальних матеріалів колишніх радянських спецслужб регламентується відомчими інструкціями, і дослідникам широкий доступ до документів закритий.

Про серйозність проблеми використання архівів спецслужб свідчила міжнародна конференція «Політичні переслідування і архівні документи», яка відбулася в липні 2003 р. у Ліверпулі (Велика Британія)¹⁶.

У нашому випадку йдеться про матеріали архівно-кримінальних і агентурних справ. Ми не маємо морального права засуджувати людей, що потрапили в систему радянського терору. Методи допитів, принижень, маніпуляцій, про які ми дізналися з архівних документів, жахають цивілізовану людину. Для самовиживання і безпеки своєї родини люди уклали угоду зі своєю совістю.

¹⁵ Боряк Г. Голосуючи «за» чи «проти» доступу до архівів спецслужб (за підсумками останнього десятиліття в Україні) // Архіви України. – 2004. – № 3. – С. 41; Максимова Э. Продавцы сенсаций из Архива Президента // Известия. – 1994. – 13 июля.

¹⁶ Боряк Г. Вказ. праця. – С. 41.

Одним із захисних механізмів прав особи на інформацію став Закон України «Про інформацію». У ньому вписаний термін «інформація про фізичну особу (персональні дані) — відомості чи сукупність відомостей про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути конкретно ідентифікована»¹⁷.

Також цим законом «не допускаються збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та захисту прав людини»¹⁸. Майже вся інформація про особу підпадає під поняття «конфіденційної» — тобто про фізичну особу (дані про її національність, освіту, сімейний стан, релігійні переконання, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження), а також інформація, доступ до якої обмежено фізичною або юридичною особою, крім суб'єктів владних повноважень¹⁹.

Конституційний суд України 30 жовтня 1997 р. визначив, що забороняється не лише збір, але і зберігання, використання і поширення конфіденційної інформації про особу без попереднього її на те дозволу. Також він підтвердив належність до конфіденційної інформації відомостей про особу (її освіту, сімейний стан, релігійність, стан здоров'я, адресу, дату і місце народження та інші персональні дані)²⁰.

Завдання дослідника державного терору радянського періоду полягає в тому, щоб знайти і оприлюднити максимально повні дані про репресованих громадян. Лише завдяки цій інформації люди зможуть дізнатися про долю рідних, замордованих сталінським режимом. Тому вченим якраз доводиться працювати з даними приватного характеру, з архівно-кримінальними справами.

¹⁷ ВВР. – 2011. – № 23. – Ст. 160.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/publish/article/48371;jsessionid=BCC40A6D80B656AA11C6401B1E97BB14>.

Таким чином, виникає певна колізія в процесі використання розсекречених документів. З одного боку, необхідно зберегти конфіденційність інформації. Знайти родичів загиблих для отримання дозволу на використання особистої інформації майже неможливо. З іншого боку, на підставі розсекречених документів дослідники розкривають механізм діяльності органів влади і управління, правоохоронних органів щодо реалізації державного терору в СРСР. Застосовуючи метод мікроісторії — дослідження конкретної людської долі, вчені розкривають механізм державного терору, комплекс державних засобів впливу на особу і її оточення, формування потрібного світогляду.

Проте законодавчою підставою дослідницької роботи з використанням особистих даних стала ст. 30 Закону України «Про інформацію», яка в перших редакціях вказувала: «Інформація з обмеженим доступом може бути поширена без згоди її власника, якщо ця інформація є суспільно значущою, тобто якщо вона є предметом громадського інтересу і якщо право суспільства знати цю інформацію вище за право її власника на її захист»²¹. Однак в останній редакції Закону України «Про інформацію» текст ст. 30 п. 3 був дещо змінений: «Суб'єкти інформаційних відносин звільняються від відповідальності за розголошення інформації з обмеженим доступом, якщо суд встановить, що ця інформація є суспільно необхідною»²².

Таким чином, лише суд може визнати розголошену інформацію «суспільно необхідною» чи «суспільно значущою». Отже, вченим залишається лише сподіватися на розуміння судової системи, громадськості, що оприлюднена інформація про репресованих громадян є «суспільно необхідною».

Сьогодні у спілкуванні з громадянами, переписці співробітники редколегії «Реабілітовані історією» отримують слова вдячності від родичів громадян. Зокрема, громадянка Республіки Молдова О. Гинда написала:

²¹ ВВР. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

²² ВВР. – 2011. – № 23. – Ст. 160.

«На Вашому сайті “Реабілітовані історією” я знайшла інформацію про свого діда. На скільки мені відомо з розповідей матері і бабусі, діди сидів у Могилів-Подільській тюрмі до виконання вироку. Повідомте, будь-ласка, якщо це можливо, місце захоронення розстріляних людей. Спасибі за ту працю, яку ви зробили і тепер, ми, нащадки, можемо точніше дізнатися правду. Моїй бабусі до самої старості здавалося, що дід десь живий».

Українське суспільство вистраждало право на пізнання свого минулого. Певна частина суспільства бачить у розсекречених документах спосіб соціального захисту, політичної і моральної реабілітації²³.

Відомий учений-архівіст, доктор історичних наук Г. Боряк вважає, що в умовах недосконалої законодавчої бази, існування великої кількості відомчих інструкцій, що обмежують доступ до особистої інформації, позиція профільних державних органів однозначна — архівісти повинні захищати і гарантувати конституційні права громадян, недоторканості особи та приватного життя²⁴.

Дослідники, що працюють із документами спецслужб, повинні чітко розуміти специфіку методів роботи (провокація заарештованих, сфальсифіковані протоколи тощо). Тому кожна інформація має проходити серйозну наукову критику, детальну перевірку іншими джерелами. Також учений повинен мати певний рівень самоцензури, розуміючи, що йдеться про долі людей.

У цьому контексті цілком зрозуміла позиція державних органів України, які прагнуть знайти баланс між розкриттям політичних злочинів радянського періоду і забезпеченням конфіденційності інформації, зібраної колишніми радянськими спецслужбами.

Таким чином, попри вади українського законодавства, в Україні сформувалася стійка тенденція загальної доступності архівів радянського періоду.

²³ Пристайко В. Вказ. праця. – С. 14.

²⁴ Боряк Г. Вказ. праця. – С. 43.

Її основними параметрами стали:

- забезпечення вільного доступу до архівних фондів у читальному залі державних архівів будь-якій фізичній особі, незалежно від її поглядів, переконань, партійної приналежності, статі, віросповідання;
- створення довідкового апарату відкритого типу;
- надання на законних підставах будь-якого документа, справи, комплексу справ, зазначених у довідковому апараті;
- копіювання документів, необхідних користувачеві;
- необмежена творчість користувача у використанні архівної інформації, окрім обумовлених законодавством випадків, з обов'язковим зазначенням пошукових даних²⁵.

В статье анализируется проблема открытости материалов советских спецслужб для научных исследований. Рассматривается конфликтная ситуация в контексте выполнения украинского законодательства о конфиденциальной информации и необходимости научного исследования политических репрессий советского периода.

Ключевые слова: советские спецслужбы, архивные документы, конфиденциальность, политические репрессии.

The article examines the problem of opening the Soviet secret service material for research. We consider the conflict situation in the context of the implementation of the Ukrainian legislation on confidential information and the need for scientific study of political repression of the Soviet period.

Key words: Soviet special services, archival documents, privacy, political repression.

²⁵ Пристайко В. Вказ. праця. – С. 14.

Володимир ДМИТРУК*

Реалізація державної програми «Реабілітовані історією» в Донецькій області: регіональна специфіка політичних репресій радянської доби

У статті узагальнюються попередні результати організаційної й науково-аналітичної роботи в Донецькій області з видання науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» та увічнення пам'яті жертв політичних репресій радянської доби.

Ключові слова: Донецька область, політичні репресії, «Реабілітовані історією», тоталітарний режим.

У роки державної незалежності України важливого значення набули дослідження, які ще більше підтверджують усталену думку, що українська історія сповнена як героїчними, так і трагічними сторінками. Яскравим прикладом цьому слугує вся історія України ХХ століття, зокрема її радянський період, коли поряд з героїчними подіями стояла трагедія, особливо, як то були роки голодоморів, Другої світової війни, політичних репресій. На жаль, за традицією, часто про нашу минувшину ми згадуємо лише в ювілейні роки, або ж відмічаючи «круглі дати». Однак сьгоднішні реалії, в ім'я відновлення історичної справедливості, зобов'язують нас згадувати про історію не лише від дати до дати, а й пам'ятати і знати цілісний історичний процес, однією з частин якого були найжахливіші хвилі масових політичних репресій, унаслідок яких народ України зазнав непоправних і невиправданих втрат. Адже жертвами тоталітарного режиму стали мільйони безпідставно засуджених громадян.

Заради увічнення пам'яті громадян — жертв політичних репресій, необхідно донести до суспільства правду про жак-

* Дмитрук В.І. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

ливу сторінку нашої історії. Звичайно, хотілося б, щоб на хвилі реабілітаційного процесу не було загублено жодної невинно репресованої особи.

Як відомо, перші «реабілітаційні ластівки» принесли перші надії, хоча й мізерні, ще 1939 р. під назвою «беріївської відлиги». Наступним кроком у цьому процесі став період «хрущовської відлиги». Та все ж масова реабілітація жертв тоталітарного режиму розпочалася наприкінці 80-х рр. ХХ століття після видання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи по відновленню справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30–40-х і початку 50-х років». Згодом при Верховній Раді УРСР та обласних радах запрацювали комісії по сприянню у забезпеченні прав та інтересів реабілітованих і створенні пам'ятників жертвам репресій, що мали місце в період 30–40-х і початку 1950-х років.

Новим поштовхом активізації роботи по реабілітації стали Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 року, постанови Президії Верховної Ради України (№ 2256-ХІІ від 6 квітня 1992 р.) та Кабінету Міністрів України (№ 530 від 11 вересня 1992 р.), на основі яких за ініціативою Національної академії наук України, Служби безпеки України, Державного комітету по пресі України, Національної спілки краєзнавців України, Українського культурно-просвітницького товариства «Меморіал» ім. В. Стуса було створено при Президії НАН України Головну редакційну колегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», очолювану академіком НАН України П. Т. Троньком.

Основними завданнями Головної редколегії є організація досліджень, пов'язаних з масовими незаконними репресіями в Україні періоду тоталітаризму, науково-методичне забезпечення підготовки багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», розробка та введення в науковий обіг документів колишніх спецслужб, глибоке і всебічне осмислення на їх основі маловідомих сторінок в історії України.

У зв'язку з цим, у Автономній Республіці Крим та областях при місцевих редколегіях створювалися науково-ре-

дакційні підрозділи, які взяли на себе основний тягар підготовки томів. Головною вимогою до кожного тому, який відкривається вступною статтею, є науковий підхід до його написання та відображення як загальних, так і специфічних особливостей репресивної політики в регіоні. У розділі «Мовою документів» публікуються найважливіші документи, що стосуються репресій на території регіону, в окремий розділ вміщено нариси про репресованих та спогади громадян. Найбільшим за обсягом (як з'ясувалося уже під час роботи над томом) виявився розділ, де подаються довідки про реабілітованих громадян, що були репресовані на території області. На підтвердження цього, на сьогодні загалом у світ вийшло уже понад 70 книг з усіх регіонів України. Провідне місце в цьому займає Донецька область, де вийшло вже 7 книг¹, цього року має вийти книга восьма, а загалом увесь том має складатися з 9 книг, куди увійдуть довідки на понад 50 тис. реабілітованих громадян, хоча ще й до сьогодні реабілітаційний процес ще триває.

Донецьку обласну редакційну колегію науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» було затверджено в грудні 1992 р. і її очолює заступник голови Донецької обласної державної адміністрації. У складі редколегії діє науково-редакційна група, від початку існування якої її керів-

¹ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. Наук.-док. нариси. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон», 2004. – 648 с.; Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга друга. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон», 2005. – 624 с.; Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга третя. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон», 2006. – 624 с.; Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга четверта. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон»; СПД «Бледнов», 2007. – 640 с.; Реабілітовані історією. Донецька область. Книга п'ята. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон»; СПД «Бледнов», 2008. – 624 с.; Реабілітовані історією. Донецька область. Книга шоста. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон»; «ФОП Колесніченко В.В.», 2009. – 592 с.; Реабілітовані історією. Донецька область. Книга сьома. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон»; «ФОП Колесніченко В.В.», 2010. – 624 с.

ником є відповідальний секретар редколегії, Заслужений працівник культури України А. М. Сабіна.

Зусиллями членів редколегії, її науково-редакційної групи зібрано й опрацьовано архівні документи в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Державному архіві Російської Федерації, Російському державному архіві економіки, Російському державному архіві новітньої історії, Галузевому державному архіві Служби безпеки України, Архіві тимчасового зберігання документів УСБУ в Донецькій області, Державному архіві Донецької області. Разом із опублікованими статистичними матеріалами опрацьовані архівні документи стали ґрунтовною джерельною базою для написання наукових статей, монографій, дисертацій, доповідей і виступів на міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях. Значною підмогою науковцям стали спогади жертв політичних репресій, родичів репресованих. Відновленню правди історії сприяла робота студентів історичного факультету Донецького національного університету (декан — доктор історичних наук П. В. Добров). Вони підготували кілька наукових статей, повідомлень, захистили дипломні роботи з проблем реабілітації жертв тоталітаризму.

Результатами великої підготовчої роботи до видання перших книг тому «Реабілітовані історією. Донецька область» став вихід у світ у 1995–2002 рр. шести випусків збірника «Правда через роки...»², у яких надруковано понад 100 розвідок, статей, нарисів, спогадів репресованих, низка документів.

² Правда через роки: Статті, спогади, документи / Упоряд. А. М. Сабіна; Редкол.: А. П. Ключев (гол.) та ін.; Донецька обл. редкол. тому «Реабілітовані історією», Донецьк. обл. комітет у справах преси та інформації. – Вип. 1. – Донецьк: РВП «Лебідь», 1995. – 128 с.; Вип. 2. / Упоряд.: О. М. Бут, А. М. Сабіна; Редкол.: В. І. Теличко (гол.) та ін. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон», 1998. – 191 с.; Вип. 3. – 1999. – 174 с.; Вип. 4 / Упоряд.: А. М. Сабіна, В. О. Шевченко; Редкол.: О. М. Гурбич (гол.). – 2000. – 197 с.; Вип. 5 / Упоряд.: О. М. Бут. – 2001. – 248 с.

Провідні дослідники Донецького національного університету доктори історичних наук, професори стали авторами відомих наукових праць із проблем політичних репресій. З. Г. Лихолобова опублікувала навчальний посібник для студентів історичних факультетів «Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу)»³ та монографію «Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону)»⁴. О. М. Бут і П. В. Добров видали працю «“Економічна контрреволюція” в Україні в 20–30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення»⁵. В. М. Нікольський опублікував монографію «Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження»⁶ та значний ряд наукових статей на тему політичних репресій в Україні, зокрема на Донбасі⁷.

³ *Лихолобова З.Г.* Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (переважно на матеріалах Донбасу): Навч. посіб. для студ. іст. фак. – Донецьк, 1996. – 145 с.

⁴ *Лихолобова З.Г.* Тоталітарний режим та політичні репресії в Україні у другій половині 1930-х років (переважно на матеріалах Донецького регіону) / Донецький нац. ун-т. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2006. – 280 с.

⁵ *Бут О.М., Добров П.В.* «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-і роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення / О. М. Бут (ред.). – Донецьк: УкрНТЕК, 2002. – 315 с.

⁶ *Нікольський В.М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження / Донецький нац. ун-т. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. – 624 с.

⁷ *Нікольський В.М.* Політичні репресії щодо іноземців та осіб без громадянства на Донеччині у 1937–1938 рр. // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – № 2(6). – С. 96–102; *Його ж.* Українці Донеччини, репресовані в 1937–1938 рр.: Соціологічний аналіз статистики // Схід. – 1995. – № 3. – С. 37–45; *Його ж.* Географія політичних репресій 1937–1938 рр. на Донеччині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України та ін.;

Результати наукових досліджень членів обласної редколегії та науково-редакційної групи регулярно друкувалися в таких відомих виданнях як «Український історичний журнал», «Проблеми історії України: факти, судження, пошуки», «Історія України. Маловідомі імена, події, факти», «Україна», «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ», «Вісник Харківської державної академії культури», «Збірник наукових праць Харківського державного педуніверситету ім. Г. С. Сковороди», «Наукові праці Національного університету «Києво-Могилянська академія». Миколаївська філія», «Вісник Донецького національного університету», «Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету», «Український час», «Вісник Східноукраїнського національного університету», «Бахмутський шлях» та інших.

На основі зібраних матеріалів Донецька обласна державна телерадіокомпанія випустила на екран документальний фільм «Правда через роки» в семи серіях (автор Л. І. Кузьменко, науковий консультант В. М. Нікольський). Систематично на сторінках газет «Донбас», «Акцент», «Взгляд», «Позиція» публікуються матеріали, присвячені темам з проблем тоталітаризму і його жертв⁸.

Редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. – К.; Донецьк, 2001. – Вип. 18. – С. 214–220; *Його ж.* Політичні репресії 1937–1938 рр. на залізницях Донбасу // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. ст. / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (гол. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 349–353; *Його ж.* Політичні репресії 1946–1980 рр. в Донбасі // Вісник Донецького ун-ту. Серія Б: Гуманітарні науки. – 1999. – Вип. 1. – С. 76–82; *Його ж.* Репресії органів держбезпеки на Донеччині щодо євреїв у 1919–1936 рр. // Історичні і політологічні дослідження. – 2001. – № 4(8). – С. 79–88; *Його ж.* Статистика релігійних переслідувань на Донеччині в 1937–1938 рр. // VII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні. Традиції і сучасність»: Матер. пленар. та секц. засідань. – К., 1995. – Ч. II. – С. 324–326.

⁸ Від обласної редколегії // Реабілітовані історією. Донецька область. Книга сьома. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон»; «ФОП Колесніченко В.В.», 2010. – С. 6–7.

Зрештою, найбільшою науковою і суспільною цінністю за період реалізації Державної програми все ж таки є науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією. Донецька область», з інформацією про яку ми й розпочинали аналіз діяльності обласної редколегії та науково-редакційної групи. Зупинимось на стислому аналізі кожної з книг тому, підготовка та внутрішнє рецензування яких здійснювалися на належному науковому рівні досвідченими фахівцями, добре обізнаними з наявним по темі матеріалом. Автори використали широке коло джерел і літератури, спогади учасників і свідків трагічних подій, пов'язаних із політичними репресіями на Донеччині в роки становлення і функціонування радянської тоталітарної системи. Обсяг кожної книги становить близько 70 друкованих аркушів.

Структура книги першої містить «Слово до читача» від обласної редколегії і п'ять розділів: *розділ перший* (вступна стаття) — «Правда через роки»; *розділ другий* — «Мовою документів» (160 документів і 28 фотокопій з архівних справ); *розділ третій* — «Нариси про репресованих» (31 нарис); *розділ четвертий* — «Списки громадян, що були репресовані на території області» (літера «А» — 1320 прізвищ); *розділ п'ятий* — «Місце поховання громадян — жертв репресій».

У вступній статті завдяки використанню корпусів архівних документів колишніх радянських спецслужб авторському колективу вдалося розкрити механізми здійснення політичних репресій на Донбасі, виявити специфіку репресивної спрямованості органів ВУЧК–ДПУ–НКВС–КДБ, вдало вписати донецькі події у загальний історичний контекст, навести приклади сфабрикованих судових процесів, які мали відношення до донецького регіону. Зокрема проаналізовано й охарактеризовано показники політичних репресій за соціальним, професійним, національним складом, значну частину яких подано у таблицях.

У розділі «Мовою документів» важливим є поєднання публікації документів союзного, республіканського і місцевого походження, в яких проглядається механізм здійснення репресивної політики від вищих органів державної влади і уп-

равління до безпосередніх її виконавців. За цим принципом архівні документи розподілено умовно на декілька груп. До першої групи належать документи вищого партійного і радянського керівництва, які переконують, що основою для проведення політичних репресій в країні була сама природа тоталітаризму, яка втілювалася переважно в директивах і постановах політбюро ЦК ВКП(б), ВЦВК. До другої — документи прокуратури та НКВС СРСР і місцевих каральних органів, за якими видно, що карні функції здійснювалися не тільки щодо карних злочинців, а й щодо політичних ув'язнених формами і методами, властивими тоталітарному режиму. Документи третьої групи — це матеріали ЦК КП(б)У та місцевих партійних і державних структур⁹.

Заслугує високої оцінки ретельний підбір персоналій у «Нарисах про репресованих», що підсилює трагічність людських доль, адже авторами охоплено широкий спектр жертв політичних репресій — це робітники, керівники виробництва, партійні керівники, вчені, колгоспники, священнослужителі, митці — представники різних національностей.

Структура книги другої містить «Передмову» від обласної редколегії (автор — заступник голови обласної редколегії, доктор історичних наук, професор О. М. Бут), вступну статтю «Повернення з небуття» (автор — член обласної редколегії, доктор історичних наук, професор В. М. Нікольський) і списки та довідкові матеріали про мешканців Донецької області, що зазнали репресій в 20–90-х рр. ХХ ст. (списки складені згідно алфавіту літер «Б», «В» і частково «Г» — всього 6500 прізвищ).

Книга третя є логічним продовженням книг першої та другої названого тому, включаючи — передмову від обласної редколегії (автор — відповідальний секретар обласної редколегії А. М. Сабіна), вступну статтю «Велика чистка»

⁹ Шевченко В.О. Мовою документів // Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах: Донецька область. Книга перша. Науково-документальні нариси. – Донецьк: Вид-во КП «Регіон», 2004. – С. 75–77.

1937–1938 рр. у «національних операціях» і діяльність обласної трійки НКВС» (автор — член обласної редколегії, доктор історичних наук, професор В. М. Нікольський), нарис «Дружина за чоловіка... відповіла» (автор — заступник голови обласної редколегії, доктор історичних наук, професор О. М. Бут) і довідки про громадян, що були репресовані на території Донецької області (літери «Г» (продовження), «Д», «Є», «Ж», «З» (частково) — всього 6540 реабілітованих осіб). Крім того, поряд з ілюстративним матеріалом з тематики друкується фотознімок пам'ятника жертвам політичних репресій, встановленого в листопаді 2005 року на Рутченківському полі м. Донецька.

Від попередніх трьох книг за своєю структурою вирізняються наступні чотири книги (четверта, п'ята, шоста й сьома). Адже вони складаються лише з довідок про громадян, що були репресовані на території Донецької області та ілюстративного архівного матеріалу. Однак передмова від обласної редколегії у них є найкращим варіантом вступної статті до книг із публікацією лише довідок про реабілітованих громадян, яких подано 26 тисяч (літери — від «З» (продовження) до «Ф» (частково).

У книзі восьмій, яка незабаром вийде у світ, крім передмови від обласної редколегії, ілюстративного архівного матеріалу та довідок про громадян, що були репресовані на території Донецької області (літери «Ф» [продовження], «Х», «Ц», «Ч» та частково «Ш» — всього 6000 прізвищ реабілітованих осіб), будуть опубліковані наукові статті докторів історичних наук, професорів О. М. Бута «До проблеми «Хто винен?» та В. М. Нікольського «Репресії 1937–1938 рр. у вугільній промисловості Донеччини: узагальнення кількісних показників».

Таким чином, можна стверджувати, що науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією», будучи за своїм характером науковим виданням, має і виняткове суспільне значення. Адже з початку реалізації цього проекту головною метою було відновлення історичної справедливості щодо багатьох тисяч громадян, повернення історії не по праву забутих, викреслених з пам'яті народної імен, публічно реабілі-

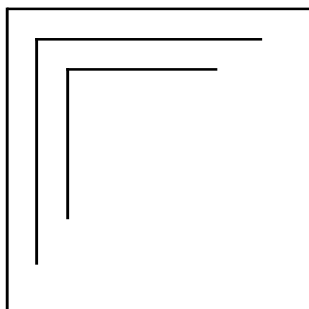
тувати і віддати їм належне, що і зараз втілюється в життя. Кожна з книг цієї серії безумовно стане своєрідним меморіалом усім жертвам політичних репресій за весь період радянської історії.

В статье обобщаются предварительные результаты организационной и научно-аналитической работы в Донецкой области по изданию научно-документальной серии книг «Реабилитированные историей» и увековечиванию памяти жертв политических репрессий советского времени.

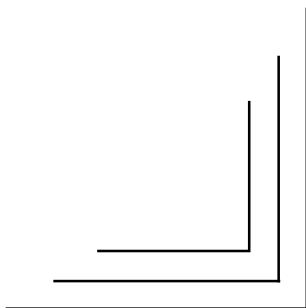
Ключевые слова: Донецкая область, политические репрессии, «Реабилитированные историей», тоталитарный режим.

The article summarizes the preliminary results of the organizational, scientific and analytical work in the Donetsk region on the publication of scientific documentary series of books «Rehabilitated history» and perpetuate the memory of victims of political repression of Soviet times.

Key words: Donetsk region, political repression, «Rehabilitated history», a totalitarian regime.

**СТУДІЇ З
ПОЛІТИЧНОЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
XX СТОЛІТТЯ**

Українсько-польський союз 1920 р. у контексті дипломатичних стосунків РСФРР і Речі Посполитої

У статті висвітлюються українсько-польські відносини в період національно-визвольної боротьби 1917–1921 рр., зокрема підписання у квітні 1920 р. між УНР і Річчю Посполитою Варшавської угоди та її результати у контексті дипломатичних стосунків РСФРР і Речі Посполитої. Окрему увагу приділено оцінкам цього договору різними групами українського політикуму та сучасними істориками.

Ключові слова: Варшавська угода, Україна, Польща, конференція, С. Петлюра, Ю. Пілсудський.

В історії державних відносин між Україною та Польщею недостатньо дослідженим залишається їх співіснування в 1917–1921 рр., у часи Української національної революції. Цей період знаменний прикладами як співробітництва, так і неоднозначними, суперечливими та складними сторінками у взаєминах між двома народами.

Дослідження процесу формування відносин між двома державами в розглядуваний період розпочалися ще в міжвоєнний період. У зв'язку з тим, що українське питання було об'єктом гострої міжнаціональної й ідеологічної боротьби, вітчизняні науковці та політичні діячі, наприклад, С. Томашівський¹ і М. Лозинський² у своїх працях обґрунтовували розв'язання всіх проблем із правом українського народу на самовизначення.

Слід зазначити, що як в українській, так й у польській історіографії вищезазначена тема ще не знайшла належного вис-

* *Дацків І.Б.* — доктор історичних наук, доцент Тернопільського національного економічного університету.

¹ *Томашівський С.* Під колесами історії: Нариси і статті. – Берлін, 1922. – 103 с.

² *Лозинський М.* Галичина в роках 1918–1920. – Відень, 1922. – 228 с.

вітлення. За часів СРСР дослідники побіжно вивчали її в межах радянсько-польських стосунків³. Окрім того, державні утворення (УНР та ЗУНР) на етнічних українських землях розглядалися ними як щось неприродне, протизаконне, інспіроване ззовні.

Із здобуттям незалежності вітчизняні історики почали по-новому, спираючись на недоступні раніше джерела, висвітлювати міжнародні аспекти українського питання. Незважаючи на те, що до наукового обігу сьогодні залучено праці визначних державних діячів періоду національно-визвольної боротьби — В. Винниченка, І. Мазепи, Д. Дорошенка, С. Петлюри, С. Шелухина та інших, дослідження перебігу тодішніх подій і оцінка українсько-польських відносин у той час у сучасній вітчизняній історіографії мають дискусійний характер⁴.

Проблема цих стосунків знайшла своє відображення в працях вітчизняних істориків І. Срібняка, О. Ковальчука, Т. Зарецької, В. Солдатенка, Д. Веденеєва, В. Соловйової та М. Литвина⁵. Причому, головний акцент ці автори зміщують на до-

³ *Борщак І.* Польський наступ на Україну 1920 року у міжнародній політиці // *Червоний шлях*. – 1925. – № 9. – С. 76–92; 1927. – № 7/8. – С. 109–144.

⁴ *Винниченко В.* Відродження нації. (Історія української революції (магистраль 1917 р. – грудень 1919 р.): У 3-х ч.: Ч. 1. – 348 с.; Ч. 2. – 328 с.; Ч. 3. – 535 с. – К.; Відень, 1920; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921 (Спогади). Т. 3: Польсько-український союз. Кінець збройних змагань. – Прага, 1943. – 231 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1918). Ч. 4: Під Директорією. На чужині (1919–20). – Львів, 1924. – 104 с.; *Петлюра С.* Статті, листи, документи. Т. 3. – К., 1999. – 616 с.; *Шелухин С.* Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага, 1926. – 40 с.

⁵ *Срібняк І.* Симон Петлюра на чолі держави та війська: до питання про польсько-українські взаємини 1919–1920 рр. // *Михальчук В.* Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі: Заснування, розвиток, діяльність (1926–1998). – К., 1999. – С. 607–609; *Ковальчук О.В.* Українська військова місія в Польщі (липень–листопад 1920 р.) // *Визвольний шлях*. – 2006. – Річ. 59, Кн. 7–8. – С. 140–161; *Зарецька Т.* Юзеф Пілсудський і Україна. – К., 2007. – 288 с.; *Солда-*

кази безвихідного становища уряду УНР у час укладення Варшавського договору.

Військові поразки армії Директорії у ході національно-визвольної боротьби наприкінці 1919 р. й невдачі вітчизняної дипломатії на Паризькій мирній конференції у боротьбі за визнання України і надання їй допомоги країнами Антанти у війні з радянською Росією суттєво звузили коло її можливих союзників. Провід УНР та його зовнішньополітичне відомство одним із них розглядало сусідню Польщу, хоча для врегулювання відносин із нею слід було вирішувати досить складні й неоднозначні проблеми: припинення бойових дій на Холмському і Волинському фронтах улітку 1919 р., належність Східної Галичини — території союзної ЗУНР, об'єднання військових зусиль проти радянської Росії та ін. Реалізацію цих проблем було покладено впродовж того року на надзвичайні військово-дипломатичні місії, зокрема генерал-полковника С. Дельвіга (травень–червень), полковника П. Ліпка (липень) і заступника голови Ради Міністрів УНР А. Ливицького (жовтень), які працювали у Варшаві. Окрім того, у лютому й грудні на переговори за участю представників Речі Посполитої і Начальника держави Ю. Пілсудського виїжджав Головний отаман С. Петлюра.

На стосунки між двома країнами впливало чимало як позитивних, так і негативних факторів.

«Державотворчий процес в Україні й Польщі відбувався майже одночасно і в єдиному геополітичному просторі, але в різних умовах, — *слухно відзначав сучасний історик С. Кульчицький*. — Для Польщі ці умови були сприятливі, тому що її відродження як держави вважалося необхідним обома протидіючими у світовій війні сторонами».

тенко В.Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – 621 с.; *Веденєєв Д.В.* Дипломатична служба Української держави: 1917–1923 роки. – К., 2007. – 261 с.; *Соловйова В.В.* Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. – К.; Донецьк, 2006. – 394 с.; *Литвин М.* Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998. – 488 с.

Ще 1916 р. Центральні держави оголосили про відродження після війни незалежної Речі Посполитої. Вона спромогла заручитися підтримкою Антанти та отримати свободу дій на сході для приєднання силою частини українських земель — Східної Галичини, Холмщини й Волині. Будучи в стані війни з радянською Росією, Ю. Пілсудський водночас, керуючись національними інтересами, не надав допомоги генералові А. Денікіну, котрого підтримувала Антанта⁶.

Від перших днів існування Директорії її керівництво усвідомлювало необхідність порозуміння з Польщею, оскільки РСФРР розпочала агресію проти УНР. Вже в лютому 1919 р. С. Петлюра на переговорах командування Галицької армії з делегацією Антанти намагався переконати керівництво ЗУНР укласти мир із Річчю Посполитою на будь-яких більш-менш прийнятних умовах, що створювало вигідні перспективи для УНР порозумітися з Варшавою й Антантою. Проте учасник переговорів у Ходорові відомий галицький дипломат М. Лозинський вважав, що Головний отаман діяв недостатньо рішучо.

«Якби Петлюра був поставив рішуче домагання, що в інтересі цілої Української Народної Республіки треба конче покінчити війну з Польщею і тому треба безумовно підчинитися рішенню Антанти, то се було би поважним аргументом на прийняття проекту перемир'я, бо Петлюра користувався тоді великим авторитетом. Одначе Петлюра, як на конференції з комісією Антанти не виступив рішуче в оборону Східної Галичини, так не мав також рішучості виступити з домаганням прийняття проекту комісії Антанти. Мабуть, для нього самого тоді ще не була ясна його пізніша орієнтація: через Польщу до Антанти за всяку ціну»⁷.

Першою спробою уряду УНР безпосередньо встановити контакти та розпочати процес врегулювання відносин із Річчю Посполитою була поїздка до Варшави спеціальної дип-

⁶ *Кульчицький С.* Проблема кордону між Україною і Польщею в радянській політиці 1919–1921 рр. // *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.* – К., 1993. – С. 188–199.

⁷ *Лозинський М.* Вказ. праця. – С. 84.

ломатичної місії у складі О. Карпинського і В. Прокоповича взимку 1919 р. Але в розпалі українсько-польської війни, коли УНР проголосила Акт соборності й активно допомагала ЗУНР та її Галицькій армії відбити агресію з боку Польщі, із українськими дипломатами вести переговори польське керівництво відмовилося. 27 березня 1919 р. польський сейм ставлення до УНР окреслив однозначно:

«Відізвання українців від Російської імперії не запевнить нам більшої безпеки східних кордонів. Агресивність українців є зараз сильніша й небезпечніша, ніж російська»⁸.

Другу делегацію на чолі з полковником Б. Курдиновським було відряджено з Одеси тодішнім міністром закордонних справ УНР К. Мацієвичем, який вів переговори з представниками Антанти. Водночас останній встановив тісні стосунки з представником Польщі при антантівському командуванні Б. Кутиловським. Під час переговорів вони з'ясували, що Польща піде на укладення миру з УНР за умови, що вона відкличе свої частини з Галичини і припинить бойові дії, спрямовані на захист ЗУНР. Адже на той час утворений Холмський фронт УНР прикривав північне крило Галицької армії, а у боях проти поляків брали участь наддніпрянські частини, зокрема артилерійські та авіаційні.

У складі делегації Б. Курдиновського, який мав офіційні повноваження уряду УНР «вступити в дипломатичні відносини з представниками Польської Республіки для обговорення і підписання угод та встановлення зв'язку між Урядом Української Республіки і Урядом Польської Республіки», до Варшави виїхав також генерал С. Дельвіг. У той час на українсько-польському фронті сталися важливі події, які змушували Б. Курдиновського і С. Дельвіга форсувати переговори. 14 травня 1919 р. польські війська перейшли в широкий наступ по всьому фронту⁹.

⁸ *Їжакевський З.* Політика урядових, політичних угруповань // *Наша культура.* – 1969. – № 1. – С. 3.

⁹ *Литвин М.* Вказ. праця. – С. 354–355.

Отже, українські дипломати потрапили у складну ситуацію, що змусила їх іти на компроміси та непопулярні домовленості. В результаті переговорів 24 травня було підписано декларацію про готовність УНР укласти військово-політичний союз на вигідних для Польщі умовах: відмова УНР від Східної Галичини і Волині до р. Стир, тобто кордон мав проходити по р. Збруч. Польська сторона брала на себе зобов'язання надати допомогу війську УНР для боротьби з більшовиками, причому українська армія під час спільних операцій мала підлягати Генеральному штабові Війська Польського. Визнання незалежності Української Народної Республіки відкладалося до її визволення з допомогою Речі Посполитої та створення нового уряду. У спеціальному пункті зазначалося, що зовнішньополітична діяльність дипломатичної служби УНР повинна узгоджуватися з Варшавою. Навіть польські історики, зокрема С. Шайдак, визнавали, що це був договір нерівноправних партнерів й Україна могла перетворитися у сателіта Польщі¹⁰.

Важливо відзначити, що домовленості Б. Курдиновського у Варшаві ігнорували статті Акту соборності від 22 січня 1919 р., а його декларація і заяви було використано польською делегацією в Парижі, що вплинуло на рішення Найвищої ради з проблеми Галичини. З Варшави негайно надійшла телеграма до Л. Джорджа, яка була зачитана на засіданні ради про обнадійливі переговори між УНР і Польщею та їхній союз у боротьбі з Москвою. У скрутний для УНР момент, коли Червона армія загнала її війська на клаптик української території в районі Кам'янця-Подільського і витіснена поляками 50-тисячна Галицька армія, яка наближалася, могла врятувати ситуацію, С. Петлюра й уряд УНР змушені були під тиском обставин не визнавати результатів переговорів та дезавуювати Б. Курдиновського як посла за перевищення повноважень, після чого він виїхав до Парижа¹¹.

¹⁰ *Szajdak S. Polsko-Ukrainski Sojusz Polityczno Wojskowy w 1920 roku. – Warszawa, 2005. – S. 94–95.*

¹¹ *Лісевич І. Політичні аспекти українсько-польського союзу 1920 р. // Polska i Ukraina. – Torun, 1997. – S. 81–84.*

Противників польської орієнтації в Україні було досить багато. Навколо президента ЗУНР і члена Директорії з січня 1919 р. Є. Петрушевича утворилося угруповання галичан та наддніпрянців, яке не сприймало ніяких територіальних поступок Польщі. Тим часом, навіть буковинець М. Василько — дипломатичний представник ЗУНР у Відні, а в 1919 р. — посол УНР у Швейцарії — вважав необхідним іти на компроміси задля головного — зберегти державність.

«Як відомо, — писав він у листі з Берна міністрові (із серпня того року — голова уряду) І. Мазепі, — жодна держава в початках своєї самостійності не розпоряджала своєю цілою територією, тож чому мають, власне, українці [...] збудувати зараз державу, обнімаючи всі її етнографічні території [...]. Українці є примушені все те віддати, що зараз перепинає дорогу, йти рука в руку з румунами і поляками, котрі мають ті самі устремління, що й українці, — перешкодити в утворенню давньої Росії»¹².

Оцінюючи тодішню ситуацію, акад. В. Литвин наголошував:

«Каменем спотикання між Україною та відновленою Річчю Посполитою Другою була Східна Галичина. Доки точилася українсько-польська війна та існувала ЗУНР, українсько-польські стосунки не мали великих перспектив. Але після того, як УГА була витіснена поляками на лівий берег Збруча, а Верховна рада Паризької мирної конференції 25 червня 1919 р. ухвалила передати Східну Галичину під тимчасове управління Польщі, з'явилися перспективи для українсько-польських контактів. Керівник Польської держави Ю. Пілсудський, побоюючись імперських амбіцій Росії, прихильно ставився до існування Української держави як буфера між Польщею та Росією»¹³.

С. Петлюра прагнув якнайшвидше знайти порозуміння з Варшавою і ліквідувати польський фронт. Він 31 травня 1919 р. направив до Львова представницьку дипломатичну місію на чолі з генералом С. Дельвігом із головним завдан-

¹² Центральний державний архів вищих органів влади України, м. Київ (далі – ЦДАВО України), ф. 3933, оп. 1., спр. 4, арк. 20.

¹³ Литвин М. Вказ. праця. – С. 325.

ням досягнути перемир'я між урядом УНР і Річчю Посполитою та домовитися про спільні дії проти Москви. Виступаючи також від імені ЗУНР, українські дипломати узгодили демаркаційну лінію перемир'я, яка ввійшла в історію як «Лінія Дельвіга» (Незвиська–Острів–Тернопіль–Заложці)¹⁴. Отже, цей план територіальної поступки на користь Польщі, складений у момент найбільшого успіху загального травневого наступу її військ, був набагато гіршим від «Лінії Бертелемі», відкинutoї керівництвом ЗУНР, що дало привід польській делегації в Парижі досягти вигідної для неї постанови від 25 червня 1919 р., яка взагалі не залишала галичанам території.

С. Петлюра 23 липня підписав уповноваження голові нової дипломатичної місії, полковнику Генерального штабу П. Ліпку, який виїхав до Варшави з завданнями домогтися перемир'я на українсько-польському фронті, а також звернутися до представників держав Антанти з проханням узяти під захист українське населення Східної Галичини, окупованої польськими військами¹⁵. 9 серпня 1919 р. Головний отаман особисто звернувся до Ю. Пілсудського з листом, у котрому наголошував:

«Український народ у своїй боротьбі з ворогом людської культури і своєї національної державності має право на співчуття та допомогу від своїх найближчих сусідів, тим більше, що, відбиваючи свою рідну землю від насильників-окупантів, які нав'язують Україні чужі їй форми комуністичного ладу, ми не стаємо на шлях білого терору. А йдемо під гаслом широкого демократизму та державного будівництва, найкращим представником якого в Польщі вважаємо ми Вас, пане Начальнику Держави Польської. Але боротьби з більшовиками ми ще не закінчили [...]. Отже, стає очевидною konieczність певного порозуміння між польським та українським командуванням для подальшої боротьби»¹⁶.

¹⁴ Литвин М. Вказ. праця. – С. 310.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі – ЦДІАУ у м. Львові), ф. 362, оп. 1, спр. 32, арк. 4–5.

¹⁶ Петлюра С. Вказ. праця. – С. 357–358.

В середині серпня 1919 р. до Варшави виїхала ще одна дипломатична місія на чолі з П. Пилипчуком для вирішення проблеми кордонів та укладення угоди про мир. У заяві від 19 серпня він визнав польську пропозицію про кордон, встановлений ухвалою Верховної ради Паризької мирної конференції. В інтерв'ю польській пресі він повідомив, що справу Галичини вирішено й уряд УНР та український народ прагне встановити дружні відносини з Річчю Посполитою. 1 вересня було досягнуто найважливіше — перемир'я з поляками і, відтак, ліквідацію одного з фронтів українського війська. Щоправда, у зв'язку з напруженим становищем на інших — радянському та новому — денікінському перемир'я дісталось шляхом болісної поступки — визнання кордону з Польщею по р. Збруч. Це викликало хвилю обурення провідників ЗУНР й особового складу Галицької армії, з чим С. Петлюрі довелося рахуватися. Отже, укладена П. Пилипчуком попередня угода з поляками була кваліфікована урядом УНР також як перевищення повноважень¹⁷.

Восени 1919 р., особливо після зайняття денікінцями Києва й успішного просування їх на московському напрямку, все більше польських діячів (та не тільки з оточення Ю. Пілсудського), усвідомлювали, що біла Росія для Речі Посполитої так же небезпечна, як і для України. В ті дні один із чільних дипломатів міністерства закордонних справ Польщі Р. Кноль попереджав прем'єр-міністра І. Падеревського, що відроджена А. Денікіним нова Росія буде такою ж загарбницькою, як і царська імперія. Її експансія буде спрямована саме на захід проти новостворених на постімперських землях держав — України, Литви, Латвії й Польщі. Якщо дехто з оточення прем'єра схилився у відношенні до Росії на позиції Антанти, то Ю. Пілсудський відкидав можливість порозуміння як з білою, так і червоною Росією, вважаючи їх однаковими ворогами польської державності. Саме такої думки був також С. Петлюра, який повністю підтримував підписану 1 вересня 1919 р. угоду про перемир'я.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 3172, оп. 3, спр. 35, арк. 15; ЦДІАУ у м. Львові, ф. 360, оп. 1, спр. 54, арк. 38.

На спільному засіданні урядів УНР та ЗУНР 26 вересня було затверджено рішення про надіслання до Варшави нової дипломатичної делегації під проводом міністра закордонних справ А. Лівницького. Було також схвалено Інструкцію, яку вона мала, на відміну від попередніх делегацій, суворо дотримуватися. Головне завдання дипломатичної місії передбачало насамперед досягти українсько-польського порозуміння й підписати угоду про тісний союз із Польщею. Це створило б сприятливі умови для подальшої війни з більшовиками за визволення України та нові можливості і перспективи визнання УНР країнами Антанти й надання їй необхідної допомоги у національно-визвольній боротьбі. Надзвичайна дипломатична місія була уперше такою солідною. Вона включала 38 осіб, а згодом — 97 (із них чотири політичні радники, п'ять радників-фахівців, зокрема військових, шість секретарів та ін.). 3 жовтня 1919 р. вона прибула до Варшави й розпочала активну діяльність¹⁸.

Слід зазначити, що керівництво Польщі досить прихильно сприйняло приїзд українських дипломатів. Цьому сприяли особисті якості А. Лівницького та його погляди на відносини з Польщею.

«Найближчими географічно сусідами України є народи румунський та польський, — писав він в одному з документів. — З національними державами цих народів Україна у своїй закордонній політиці і старалася нав'язати такі доброзичливі відносини, які б не тільки не стояли на заваді утворенню самостійної України, а навпаки, за певних умов, помагали б скріпленню тої самостійності і перейшли б у формальний союз з Україною»¹⁹.

Переговори з поляками виявилися складними, хоча особисто Ю. Пілсудський приймав А. Лівницького й висловлював сподівання на їх успіх. Найбільш складною була проблема

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 21, арк. 198; *Матвієнко В., Головаченко В.* Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. — К., 2001. — С. 88–89.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 173, арк. 2.

кордонів. Польська сторона відкидала запропонований українцями етнографічний принцип, не бажаючи залишати окуповані в ході війни 1918–1919 рр. так звані «історично польські» землі Східної Галичини зі Львовом та погоджувалася на кордон виключно по р. Збруч. Вона опиралася на відомі рішення Паризької мирної конференції щодо Східної Галичини, прийняті Антантою на користь свого союзника. Волині, яка до Першої світової війни перебувала у межах Російської імперії, поляки не домагалися й пропонували дочекатися висновків конференції. В звіті урядові УНР у середині жовтня 1919 р. А. Ливицький скаржився, що переговори майже не просуваються, оскільки

«основна ідея необхідності признання самостійності України і нав'язання між нею (Річчю Посполитою. — *І. Д.*) і Україною союзних стосунків зустріла підтримку лише в колах Польської партії соціалістичної (ППС), почасти серед людовців (Селянської партії. — *І. Д.*) [...]. Близькі до уряду націонал-демократи вважають існування України за явище небажане та агітують за те, аби уряд коштом України мирився з Денікіним».

У вищих колах польського суспільства сформувалося кілька потужних політичних угруповань, які мали різні погляди на українську проблему. Бельведерський табір на чолі з Начальником держави Ю. Пілсудським і прем'єр-міністром Е. Морачевським був прибічником ідеї створення федерації незалежних України, Білорусії й Литви, яка б прикривала Польщу від агресії з боку білої чи червоної Росії. Інше крило становила впливова Націонал-демократична і Селянська партії, які вважали сильну незалежну Україну небезпечною для Польщі та наполягали на приєднання частини її земель, зокрема Холмщини, Західної Волині, Східної Галичини й Західного Поділля. Угрупування великих землевласників в Україні, Білорусії та Литві взагалі виступали за відновлення кордонів 1772 р., тобто до Дніпра²⁰. Отже, опозиція Ю. Пілсуд-

²⁰ Матвієнко В. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – С. 236–237.

ському у питанні порозуміння з УНР з перспективою військово-політичного союзу була досить сильною.

Враховуючи таку ситуацію, С. Петлюра у листі від 30 жовтня 1919 р. до А. Лівницького не наполягав на вирішенні найбільш спірних питань та рекомендував перевести переговори в площину економічних відносин й у першу чергу в обмін на хліб, цукор та гроші дістати зброю, а також повернути в УНР військовополонених українців. Головний отаман наголошував, що становище в Україні вимагає якнайскорішого врегулювання відносин з Польщею, недопущення її альянсу з А. Денікіним, на чому наполягав останній.

«Праця місії, на чолі якої стоїте Ви, — писав С. Петлюра, — повинна провадитись якнайуспішнішим темпом. Певного швидкого темпу в цій праці вимагають і інтереси нашої Республіки. Я глибоко упевнений, що Ваша любов до справи і зручності допоможуть нам заладити польсько-українську суперечку і довести Вашу складну й тяжку працю до щасливого для України кінця».

Дуже важливою для А. Лівницького вказівкою С. Петлюри були заключні слова:

«Для здійснення підписання мирного договору між Україною і Польщею в разі потреби можна йти на поступки, зважаючи на наше тяжке становище»²¹.

Глава дипломатичної місії усвідомлював, що для виконання складних завдань збереження української державності слід використати найменші можливості, враховуючи міжнародну ситуацію. У звіті тих днів він наголошував:

«Всякі однобічні позиції, які-небудь одні напрямки політики зараз неможливі або й виключені; зараз грає роль напрямок всебічний, так би мовити універсальний, продиктований об'єктивною оцінкою обставин. Не може бути і мови про якусь односторонню орієнтацію, наприклад, на одну з груп недавньої світової війни».

²¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 21, арк. 198.

Відтак, незважаючи на матеріальні та інші труднощі, його міністерство, керуючись інтересами УНР, домагалось нарощувати мережу дипломатичних установ чи місій у різних країнах. Щодо конкретного завдання — встановити відносини з Польщею й уклали із нею необхідні угоди, А. Лівіцький твердо відстоював прагматичну точку зору:

«Задля врятування Української Державності треба принести певні матеріальні жертви [...], зречтись територіального максималізму і вибрати новий шлях у закордонній політиці, який привів би УНР до згоди з сусідніми державами — Польщею і Румунією»²².

В листопаді 1919 р. необхідність укладення союзу з Польщею усвідомлювали майже всі провідні діячі УНР. Відповідне рішення було ухвалено на засіданні Директорії та уряду УНР 15 листопада. У листі до А.Лівіцького С. Петлюра писав:

«Ми напружуємо всі сили, але чи вистачить їх, я не певен... У цей час полагодження наших стосунків з Польщею могло би нас врятувати — дати нам базу деяку, зносини з світом і перспективи. **Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш: може б мали більш сприяючі для нас обставини для заключення договору з Польщею (виділено — Авт.)**»²³.

Катастрофічна ситуація, що склалася на більшовицькому й денікінському фронтах УНР, змусила місію А. Лівіцького звернутися до польської сторони з проектом угоди, в якій містилися територіальні поступки. Уряд УНР визнавав кордон по р. Збруч, а долю Волині пропонував залишити на розсуд Паризької мирної конференції. В угоді наголошувалося, що польський уряд мав надати українцям рівні права та можливості для розвитку їх національної культури, поверне військовополонених, допоможе озброєнням тощо.

Польська делегація 2 грудня 1919 р. погодилася на український проект угоди, заявивши, що Польща надасть допомогу УНР (підписання договору, яке було відкладено, відбулося

²² ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 404, арк. 4, 212-213.

²³ Петлюра С. Вказ. праця. – С. 140.

лише в квітні 1920 р.). Українське керівництво розуміло, що для визнання самостійної УНР та укладення з нею військово-політичного союзу Речі Посполитій заважала позиція Антанти у цій проблемі. Проте встановлення відносин на досягнутому рівні місією А. Лівіцького мало велике значення для УНР. *По-перше*, на початку грудня 1919 р. під натиском Червоної армії уряд і частина українського війська, яка не брала участі в Зимовому поході, знайшли у Польщі притулок; *по-друге*, дипломатія УНР отримала можливість виходу для контактів із представництвами країн Антанти та інших держав²⁴.

З метою розвитку українсько-польських стосунків і в зв'язку з перебуванням на території Речі Посполитої Генерального штабу й військових частин армії УНР, що вимагало певних контактів із військовим відомством Польщі, наказом Директорії від 12 грудня 1919 р. при українській дипломатичній місії А. Лівіцького у Варшаві було створено військову секцію

«для керування справами переведення військовополонених до регулярних частин, організації матеріальної і духовної допомоги полоненим та інтернованим у Польщі, участі у розробленні проектів і підписанні військових конвенцій між урядами УНР і Речі Посполитої Польської, військової експертизи при Українській дипломатичній місії»²⁵.

Згідно із досягнутими домовленостями між генералом В. Зелінським та міністром військових справ Польщі, генералом Ю. Лесьневським, усі українці — військовополонені чи інтерновані бійці армії УНР — проголошувалися «вояками військових формувань дружньої держави»²⁶.

З переміщенням Державного центру УНР до м. Тарнув у Речі Посполитій Міністерство закордонних справ суттєво

²⁴ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 1, спр. 173, арк. 50; *Мазена І.* Україна в огні й бурі революції. 1917–1921 (Спогади). Т. 2: Кам'янецька доба. Зимовий похід. – Прага, 1942. – С. 144.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 2, арк. 18.

²⁶ *Karpus Z.* Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 roku. – Torun, 1999. – S. 24–25.

пожвавило свою діяльність, хоча воєнні обставини призвели до скорочення штатів останнього майже наполовину. На кінець 1919 р. в його центральному апараті працювали 8 осіб, у канцелярії — 15, у департаментах: загальному — 16, іноземному — 14 і 6 урядовців для особливих доручень, загалом — 59 працівників дипломатичного корпусу.

З метою поширення дипломатичної присутності України в інших державах й активізації діяльності її зовнішньополітичного відомства на початку 1920 р. було організовано Департамент іноземних зносин. У ньому створено окремі відділи за напрямками діяльності: слов'янських народів; центральних держав; англосакських, близькосхідних та романських народів²⁷. Зовнішньополітичне відомство УНР намагалося не лише зберегти свої представництва за кордоном, а й засновувати нові. Щоправда, за браком коштів А. Ливицькому довелося відчутно скоротити їхні штати. Проте, дипломатична служба продовжувала активну діяльність у нових умовах перебування уряду в еміграції²⁸.

Водночас, Директорія, Головний отаман С. Петлюра і Міністерство закордонних справ продовжували наполегливу дипломатичну діяльність із метою укласти договір із Польщею та з її допомогою визволити Україну. Їм вдалося заручитися підтримкою Ю. Пілсудського, але цього виявилось недостатньо. Гальмували справу низка важливих факторів, котрі впливали і на главу держави, насамперед зовнішньополітичний. Він змушений був рахуватися з позицією Антанти, яка продовжувала підтримувати генерала А. Денікіна в боротьбі за єдину Росію. Й лише після його поразки навесні 1920 р., як слушно зауважував І. Лісевич,

«Антанта, хоч і неофіційно, але фактично залишила українське питання вирішувати Польщі на її власний розсуд».

²⁷ Веденєєв Д., Будков Д. Юність української дипломатії. Становлення Зовнішньополітичної служби в 1917–1923 роках. – К., 2006. – С. 147–149.

²⁸ Матвієнко В., Головченко В. Вказ. праця. – С. 95.

Внутрішніми факторами, які загальмували українсько-польські переговори до весни 1920 р., були, перш за все, протиріччя між різними політичними таборами. Вони прагнули більше домовитися з більшовиками, ніж допомогти відновити та визнати незалежну Україну²⁹.

А. Ливицький і його дипломатична делегація докладали великих зусиль для досягнення угоди. На зустрічі з Ю. Пілсудським глава української місії був настільки твердо впевнений у своїй правоті, що той розпорядився дипломатам врахувати позицію українців. За його сприяння активізувалася робота по організації армії УНР. С. Петлюра 26 березня 1920 р. зібрав широку нараду вищого військового командування для обговорення проблеми розбудови української армії за європейським зразком «по своєму духу республіканської, національної, демократичної, аполітичної». Було створено Вищу військову раду, затверджено штати Військового міністерства й відповідні статuti³⁰.

Не без ускладнень, але до 21 квітня 1920 р. договір був підготовлений до підпису главами держав. Його проект обговорювався політичним проводом у Кам'янці-Подільському, куди виїжджав з Варшави А. Ливицький. Віце-прем'єр М. Шадлун, військовий міністр генерал В. Сальський та інші не заперечували можливості прийняти статтю про кордони навіть у польській редакції. Деякі визнавали проект тяжким для України, але, враховуючи ситуацію, вважали його прийнятним. Лише центральні комітети соціалістичних партій виступили категорично проти договору, про що повідомили С. Петлюру. Українська ж дипломатична місія у Варшаві 20 квітня схвалила пропозицію А. Ливицького підписати угоду³¹.

Статті договору, підписаного 21 квітня 1920 р. міністрами закордонних справ УНР і Речі Посполитої А. Ливицьким та Я. Домським, зазначали:

²⁹ Лісевич І. Вказ. праця. – С. 88–89.

³⁰ Галицька-Дідух Т. Варшавський договір 1920 р. у контексті поборницької ідеї // Галичина. Історія. – Львів, 2000. – С. 90.

³¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 245, арк. 124–125.

1. Польща визнавала право України на незалежність, а Директорію УНР на чолі з С. Петлюрою як її верховну владу.
2. Кордон між УНР і Річчю Посполитою по р. Збруч, колишній російсько-австрійський, на схід від Здолбунова до Прип'яті. Долю волинських повітів, які відійшли до Польщі, пропонувалося вирішити пізніше спеціальною комісією.
3. Річ Посполита визнавала територію України у межах Правобережжя, тобто кордонів з Росією до 1772 р.
4. Польща зобов'язувалася не підписувати міжнародних угод, спрямованих проти УНР, а уряд останньої — відповідно проти Речі Посполитої.
5. Обидва уряди зобов'язувалися забезпечити національно-культурні потреби громадян нацменшин.
6. До розв'язання аграрної проблеми Конституція УНР мала забезпечувати права польських землевласників в Україні. Передбачалося укладення економічних угод.
7. Інтегральною частиною договору була військова конвенція.
8. Заключна угода, крім статті 1, була таємною.
9. Договір набув чинності негайно після його підписання³².

Військова конвенція, підписана 24 квітня 1920 р. генералом В. Сінклером з представниками польського генштабу, містила статті, в яких викладалися аспекти спільних бойових операцій у Правобережній Україні з метою визволення її від більшовиків. Її ключова 3-тя стаття передбачала:

«У разі спільної польсько-української акції проти радянських військ на теренах Правобережної України [...] військові операції відбуваються під загальним керівництвом Начальної команди Польських військ».

Стаття 8-ма регламентувала порядок відновлення влади на зайнятих землях у ході бойових операцій, причому зазна-

³² Михайлик Б. Варшавський договір в світлі націоналістичної кризи. – Вінніпер, 1950. – С. 5–7.

чалоя, що воєнну й адміністративну владу формує уряд УНР. Щоправда, водночас визнавалося право польських військових властей охороняти тили своєї армії, зокрема утворювати органи жандармерії. 9-та стаття наголошувала, що перебування польських військ на території Правобережної України буде тимчасовим, «по виконанню загального плану спільної акції» вони будуть виведені до Польщі. 11–12-та статті Військової конвенції передбачали продовження формування українських військових частин на території останньої, а також, що:

«Начальна команда польських військ зобов'язалася забезпечити три українські дивізії зброєю, амуніцією, вирядом і одягом, згідно з нормами для польських частин».

В інших статтях передбачалося, що під контроль Речі Посполитої відходили на певний час залізниці та їх рухомий склад, за винятком захоплених українцями в бою бронепоездів³³.

У зв'язку з підписанням політичного договору й Військової конвенції з Польщею С. Петлюра звернувся із заявою до населення. Насамперед, він відзначав, що три роки Україна, її народ та армія ведуть героїчну боротьбу з ворогами за свою незалежність, причому без зовнішньої підтримки. Ні одна держава світу, крім Речі Посполитої, наголошував Головний отаман, не визнали самостійності УНР. Тепер лише

«Польська Республіка стала на реальний шлях допомоги Українській Народній Республіці в її боротьбі з московськими більшовиками-окупантами, давши змогу частинам її армії формуватися в себе, і ця армія теж іде битися з ворогами України. Але тепер українська армія буде битися не одна, а разом з армією дружньої нам Республіки Польської... По закінченні боротьби з большевиками польські війська будуть негайно одведені в межі своєї Республіки»³⁴.

³³ Шелухин С. Вказ. праця. – С. 28–31; Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1989. – С. 438–439.

³⁴ ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 2, спр. 8, арк. 1–3.

На наш погляд, після Бреста саме Варшавський договір 1920 р. був визначною віхою у діяльності вітчизняної дипломатії в захисті незалежності України. Він має потужний пласт історіографії — від аналізів тодішніх політичних та державних діячів України й Польщі до фундаментальних досліджень сучасних істориків обох країн, що виразно свідчить про важливі здобутки й наслідки українсько-польського воєнно-політичного союзу. Тим часом, ця подія була неоднозначно зустрінена та оцінена як українським, так і польським суспільством. Власне, це було прогнозовано вже тоді, у квітні 1920 р.

Першими в Україні виступили проти Варшавських угод проводи соціалістичних партій (УСДРП, УПСР, Бунд та «Поалей Ціон»), які гуртувалися навколо уряду І. Мазепи. На нараді у Кам'янці-Подільському вони підписали спільну заяву, в якій відзначали:

«Соціалістичні партії, підтримуючи уряд УНР, разом із тим весь час стояли на ґрунті безумовного недопущення чужоземної військової сили на території України і тому [...] не можуть дати своєї згоди на санкцію військового походу польських військ на українську територію».

На знак протесту голова уряду УНР І. Мазепа в травні 1920 р. пішов у відставку. Пізніше він писав, що Варшавський договір породив серед українського суспільства та особливо серед галичан велике невдоволення Українським державним центром в екзилі. Звинувачення стосувалися, головним чином, проти С. Петлюри. М. Грушевський, В. Винниченко й М. Шаповал вважали Варшавський договір зрадою інтересів соборної України. Тодішній головний суддя УНР С. Шелухин заявляв, що С. Петлюра не мав права без обговорення в Директорії приймати з А. Лівіцьким рішення про угоду.

«Характер військового договору, — писав він пізніше, — той самий, що і політичного: все для поляків і нічого для українців. Я певен, що, дійсно, військові люди, як генерал В. Сінклер [...] зробили це тільки з послуху перед наказом Головного Отамана».

Його особисто та опозиційне до С. Петлюри політичне угруповання, насамперед галичан, обурило те, що Польщі, по

суті, дарувалася велика частина держави, в якій проживали щонайменше 10 млн українців. Проти договору виступив також В. Винниченко, якого підтримали українські комуністи й галицькі соціалісти на чолі з головою Всеукраїнського трудового конгресу С. Вітиком, котрий навіть надіслав із Відня телеграму до Москви, ганьбив С. Петлюру та пропонував негайно приступити до переговорів з УНР³⁵.

Вороже зустріли Варшавський договір чимало впливових політиків і у Речі Посполитій, що спричинило гострі дискусії й критичні виступи ендеків та їх прибічників, які вважали, що для національних інтересів держави більш вигідно і перспективно поділитися Україною з білою чи більшовицькою Росією. Про це відверто говорив Ю. Пілсудський під час переговорів з А. Лівіцьким. Але тверда воля, прагматизм та прихильне ставлення до УНР, яке він не приховував, перемогли й спричинили до підписання договору. І. Лісевич звернув увагу на те, що, визнаючи Україну і укладаючи з нею воєнно-політичний союз, Ю. Пілсудський робив це супроти політики Антанти і розпочав бойові дії проти більшовиків в Україні без узгодження із нею. Країни Антанти, особливо Великобританія, взагалі були проти польсько-більшовицької війни. Вони попередили 28 лютого 1920 р. Річ Посполиту, що у разі нападу на Росію припинить надавати їй допомогу. Проте Ю. Пілсудський не дуже оглядався на Антанту. Більше того, він намагався допомогти УНР здобути міжнародне визнання. Генералові Т. Розвадовському, який їхав до Румунії з дипломатичною місією, він наголошував:

«Польща хоче на цій базі виступити з ініціативою спільних з Румунією заходів для підтримання України в її роботі по організації власної держави. Румунія повинна піти за нашим прикладом і визнати виразно, як ми, уряд Директорії з С. Петлюрою на чолі»³⁶.

Й усе ж, на наш погляд, найбільш точно викладено цілі Варшави та ставлення її до України в обіжнику Верховного

³⁵ Мазепа І. Вказ. праця. – Т. 2. – С. 33.

³⁶ Лісевич І. Вказ. праця. – С. 93.

командування для керівництва Волинським фронтом від 1 березня 1920 р., в якому наголошувалося:

«Глава держави і польський уряд стоять на позиції безумовного ослаблення Росії [...]. У нинішній час польський уряд має намір підтримати національний український рух, щоб створити самостійну українську державу й таким шляхом значно ослабити Росію, відірвавши від неї найбільш багату зерном та природними копалинами окраїну. Провідною ідеєю створення самостійної України є утворення бар'єру між Польщею і Росією й перехід України під польський вплив та забезпечення таким шляхом експансії Польщі як економічної для створення собі ринку збуту, так і політичної»³⁷.

Навесні 1920 р., після розгрому Червоною армією військ генерала А. Денікіна, військові зусилля Москви зосередилися на заході. Прикриваючись дипломатичними акціями щодо радянсько-польських мирних переговорів, зокрема нотами уряду В. Леніна 2 лютого й 22 лютого та 6 березня — Х. Раковського, за вказівкою першого в Україну і Білорусію стягувалися значні військові сили. Було створено потужні Південно-Західний фронт під командуванням О. Єгорова та Західний — М. Тухачевського у польському напрямку.

«Підготовка радянського вторгнення в Польщу, — зауважував В. Литвин, — пояснювалася не тільки, й навіть не стільки всією попередньою політикою “збирання” земель імперії, що розпалася. У 1920 р. більшовики вже ставили перед собою набагато більш масштабні цілі. Йшлося про здійснення силами 5-мільйонної Червоної армії “світової революції”. Радянська преса вже почала називати В. Леніна і Л. Троцького вождями світового пролетаріату. Польща цікавила вождів як плацдарм для вторгнення у Німеччину»³⁸.

Але польсько-українські війська випередили Червону армію й 25 квітня 1920 р. розгорнули наступ. На фронті від При-

³⁷ Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. – Москва, 2001. – С. 29–30.

³⁸ Литвин В. Україна: доба війни і революцій (1914–1920). – К., 2003. – С. 328.

п'яті до Дністра діяли дві армії (3-тя і 4-та), в складі яких брали участь у наступі 3-тя та 6-та українські дивізії (після Зимового походу 5 травня до них приєдналися головні сили військ УНР: 1-ша Запорізька, 2-га Волинська, 4-та Київська та 5-та Херсонська стрілецькі дивізії). Вони діяли під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка на південному крилі фронту. Загалом армія УНР мала близько 20 тис. багнетів, 1,6 тис. шабель та 37 гармат. Проти 143,5 тис. бійців та командирів польсько-українського війська Червона армія мала 65,3 тис. вояків, тобто в два рази менше, що забезпечило союзникам блискучий успіх. Уже 7 травня 3-тя польська армія, у складі якої перебувала 6-та Січова дивізія під командуванням М. Безручка, зайняла Київ. Крім усього, їх стрімкому наступу сприяли активні дії в тилах червоних українських повстанських формувань та антибільшовицький заколот кинутих на польський фронт двох бригад колишньої Галицької армії³⁹.

Однак під тиском Великобританії та Франції Річ Посполита вже 10 липня 1920 р. погодилася на перемир'я з Москвою і на кордон з РСФРР, який би проходив по лінії Буг–Збруч (т. зв. лінія Керзона). Проте польсько-російські переговори проходили не на користь поляків. Засліплена перемогами на фронтах радянська сторона їх, по суті, ігнорувала. Війська останньої домоглися великих успіхів; ситуація створювала для неї більш вигідні позиції на мирних переговорах. Зрештою, радянське військове командування, зокрема М. Тухачевський, С. Будьонний та К. Ворошилов, не збиралося зупинитися на досягнутому. В телеграмі Конгресу Комінтерну у Москві в середині серпня двоє останніх писали, що конармії не вкладуть шаблі у піхви, поки над Варшавою, Берліном, Парижем і Лондоном не замайорять червоні прапори⁴⁰.

Але в результаті відомої Варшавської битви 14–17 серпня 1920 р. й поразки військ М. Тухачевського на фронті стався перелом, і Червона армія під ударами польсько-українського

³⁹ Удовиченко О. Україна у війні за державність. – Вінніпег, 1954. – С. 142.

⁴⁰ Російський державний військово-історичний архів, м. Москва, ф. 245, оп. 2, д. 3, л. 32.

війська покотилася на схід. У ті ж дні в Москві розпочався новий раунд радянсько-польських переговорів, на яких Польщі були запропоновані важкі умови, зокрема анулювати угоди з УНР, не утримувати на своїй території її війська тощо. Проте радянські дипломати прорахувалися, й на нових переговорах щодо перемир'я у вересні–жовтні, коли Червона армія під ударами союзних військ відступала на схід і Ю. Пілсудський, як він потім згадував, міг продовжувати наступ куди та стільки хотів, умови диктували поляки. Однак польське суспільство і впливові політики рішуче виступили за припинення війни з Росією. 12 жовтня 1920 р. у Ризі було підписано мирний договір, за яким припинялися бойові дії, визначалася лінія кордону в Україні: Сарни–Рівне–Радивілів–р. Збруч. Польща зобов'язалася припинити підтримку збройних формувань УНР й П. Врангеля. 19 жовтня угода вступила у дію.

С. Петлюра направив до Риги дипломатичну місію УНР на чолі з С. Шелухиним та В. Кедровським. Він розраховував, що польська делегація посприє її участі в переговорах. Але голова останньої повідомив, що Варшава вже визнала радянський уряд України і його делегацію. Отже, на переговори у Ризі делегацію УНР не було допущено, УСРР представляв голова її уряду Х. Раковський. С. Петлюра висловив Варшаві протест проти сепаратних переговорів із Москвою, оскільки це було грубим порушенням 4-ї статті Варшавського договору; адже Польща не мала права вести подібні переговори без участі України, які були спрямовані проти неї. Військово-політичний провід УНР справедливо вважав переговори з Москвою за його спиною зрадою з боку Польщі⁴¹.

Отже, уряд УНР та його армія залишилися один на один із могутнім противником. 7 листопада 1920 р. С. Петлюра скликав у Ялтушкові розширену нараду членів уряду й військового командування. Було схвалено рішення продовжувати боротьбу силами 20-тисячного українського війська. В результаті воно стало єдиною збройною силою, що вело війну з біль-

⁴¹ ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 3, спр. 49, арк. 152; *Матвієнко В.* Вказ. праця. – С. 268–270.

шовіками, а отже, мало бути концентруючим ядром усіх антимосковських сил. У ті дні було укладено договір між урядом УНР і Російським політичним комітетом у Польщі Б. Савінкова про спільні бойові дії з його 3-ю армією генерала Б. Перемикіна, яка підпорядковувалася командуванню Директорії. Слід зазначити, що за цією угодою росіяни визнавали незалежність України. 8 листопада С. Петлюра надіслав листа Ю. Пілсудському, в якому з прикрістю зауважив про існуючу ситуацію та просив єдиного — набоїв.

«У той час, як Ви будете читати цього листа, — писав він, — українське військо буде провадити бої з більшовіками за осягнення лінії Буг. Я почав офензиву, бо се єдиний вихід із становища, утвореного ризьким трактатом, деякі пакти котрого для мене є незрозумілі... Єдине, що для мене ясным є, це те, що я залишаюсь один і що Україні прийдеться провадити дуже ризиковану боротьбу на очах у Європи, яка в позі Пілата буде дивитися “на схід”».

Наприкінці листа Головний отаман висловив надію, що:

«в недовгому часі обставини примусять зробити ревізію Ризьких умов, а разом з тим, поставлять на порядок дня і співдіяння польсько-українське»⁴².

С. Петлюра писав досить дипломатично, оскільки лише Польща могла надати уряду та армії УНР притулок.

Ризький мирний договір між Польщею та РСФРР було підписано 18 березня 1921 р. За ним припинялися бойові дії, анулювався Варшавський договір 1920 р. між Річчю Посполитою та УНР, встановлювався новий кордон (до Польщі відійшли Західна Україна й Західна Білорусія), визнавалися національно-культурні права населення тих земель, які відійшли до Речі Посполитої тощо. Таким чином, у результаті виграла радянська Росія. Польща була найбільшою до неї сусідньою державою, кордон з якою становив близько 1400 км. В інтересах РСФРР було не допустити використання Речі Посполитої як плацдарму для нападу з боку «імперіа-

⁴² ЦДАВО України, ф. 1429, оп. 1, спр. 2, арк. 2–3.

лістичних держав». Ця країна ставала мостом, який зв'язував Росію транзитними шляхами із Західною Європою, а її перебування в складі Російської імперії сприяло розвитку економічних відносин між двома державами.

Підсумовуючи здобутки та втрати від Варшавського договору 1920 р. й українсько-польського воєнно-політичного союзу, варто зазначити, що він виявився недовготривалим і розпався під впливом несприятливих, насамперед зовнішньополітичних, факторів. У результаті негативного ставлення до України з боку Антанти, українсько-польської війни 1918–1919 рр., в якій УНР підтримувала ЗУНР, а Антанта — Польщу, неоднозначної реакції на встановлення тісного союзу політичних угруповань обох країн, хоча до цього спонукала боротьба із спільним ворогом — більшовицькою Росією, договір було укладено з великим запізненням. Свою роль відіграв і прагматизм Ю. Пілсудського, котрий керувався, перш за все, інтересами Польщі й орієнтувався тривалий час на Антанту, від якої багато у чому залежала доля його держави.

Для України Ризький договір та закінчення польсько-радянської війни означали поразку національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Водночас поступово змінювалося ставлення Варшави до уряду УНР в екзилі та його інтернованої армії. До Риги Річ Посполита була зацікавлена у присутності союзного українського війська на своїй території. Вона здійснювала контроль над останнім і могла розраховувати на використання його в разі нової агресії з боку Москви. Після підписання Ризького договору необхідність утримання армії УНР відпала, тим більше, що серед її вояків виникли антипольські настрої. Окрім того, Росія вимагала розформувати українські військові частини й, згідно із домовленостями, надсилала до таборів у Польщі спеціальні репатріаційні комісії. Оцінюючи ситуацію, пізніше С. Петлюра писав, що угоду, укладену урядами Речі Посполитої та Української Народної Республіки в квітні 1920 р., було анульовано фактом підписання у Ризі Польщею договору з Москвою. Відтак, Варшава звела нанівець значення українського фактора в системі своєї східної політики.

Водночас Варшавська угода сприяла виходу УНР на міжнародну арену. Завдяки їй і допомозі з боку Речі Посполитої український народ продовжив у 1920 р. збройну боротьбу за незалежність проти більшовиків та спільно з польським військом зірвав плани Москви щодо походу Червоної армії в Західну Європу й перенесення туди «світової революції». Крім того, все це сприяло зміцненню незалежності державних утворень на західних територіях постімперської Росії — Фінляндії, Естонії, Латвії та Литви. Власне, і Польща значно зміцнила внаслідок війни 1920 р. свою державність та міжнародний авторитет.

В статье освещаются украинско-польские отношения в период национально-освободительной борьбы 1917–1921 гг., в частности подписание в апреле 1920 г. между УНР и Речью Посполитой Варшавского договора и ее результатам в контексте дипломатических отношений РСФСР и Речи Посполитой. Отдельное внимание уделено оценкам этого соглашения различными группами украинского политика и современными историками.

Ключевые слова: Варшавское соглашение, Украина, Польша, конференция, С. Петлюра, Ю. Пилсудский.

The article concerns the Ukrainian-Polish relations in the period of national liberation struggle during 1917–1921 and with the Warsaw agreement between Ukrainian People's Republic and Rzecz Pospolita in April, 1920. The ambiguous estimation as to the given agreement of different layers of Ukrainian society and domestic historians is given.

Key words: Warsaw agreement, Ukraine, Poland, conference, S. Petlura, J. Pilsudski.

Спадкоємність цензури Російської імперії в організаційному становленні системи ідеологічного контролю в СРСР

У статті автор виокремив деякі нюанси використання методів цензурного контролю Російської імперії у становленні політичної цензури в СРСР. Акцентувалася увага на те, як власний досвід підпільної партійної роботи вищого партійно-державного керівництва СРСР вплинув на створення органів ідеологічного контролю, формування його форм, видів та методів роботи.

Ключові слова: політична цензура, ідеологічний контроль, тоталітарна держава, цензура Російської імперії.

Радянська політична цензура пройшла складний шлях становлення. Її найважливіші, переломні етапи цілковито залежали від внутрішніх та зовнішніх політичних чинників, відбивали історичну ситуацію та ідеологічну спрямованість вищого партійно-державного керівництва. Всі вони знайшли певне відображення у вітчизняній чи зарубіжній історіографії.

В історії становлення політичної цензури в СРСР та радянській Україні залишилися нерозглянутими саме принципи її організації та спадкоємність — поєднання форм, видів, функцій царського контролю з ідеологічними вимогами більшовицького керівництва. Деякі історики вважали період радянського ідеологічного контролю частиною загального цивілізаційного процесу¹. Цензура еволюціонувала від простіших форм та методів до більш складних, утворювала систе-

* Бабюх В.А. – кандидат історичних наук, старший викладач Казанського державного технологічного університету.

¹ Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917–1991 гг. – М., 2002. – 400 с.; Журков Г.В. История цензуры в России XIX – XX вв.: Уч. пособ. для студ. высших учеб. заведений. – Москва, 2001. – 368 с. та ін.

ми та змінювалася лише під впливом політичних чи соціальних обставин. Так, Т. Горяєва, простежуючи розвиток цензури в Росії, зазначала, що поруч з її непослідовним, суперечливим характером простежувалася тенденція професіоналізації контролю. Вона показала майже нерозривний шлях цензури, де контрольними точками були зміни російських імператорів, цензурних уставів, революційні події та зміни політичної ситуації в країні².

Іншої точки зору дотримуються вчені, що досліджували становлення тоталітаризму в СРСР та Україні. На їх думку, політична цензура в СРСР (та закономірно і в Україні) — це необхідна складова формування монопартійної тоталітарної держави³. Зокрема, автори-упорядники збірника документів «Большая цензура» наводять приклади того, що цензура була сформована більшовиками для збереження влади, тотального контролю над літературою і мистецтвом, як «сферами виробничої діяльності та машиною управління»⁴. Виходячи з цього, слід зауважити на слова А. В. Блюма, що дореволюційна та передреволюційна цензура не були настільки жорсткі як «репресивно-терористичні» органи ідеологічного контролю, створені більшовиками після «жовтневого перевороту». Більше того, дослідник навіть виділив окремі етапи становлення

² Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР 1917–1991 гг. – Москва, 2002. – С. 119–157.

³ Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора: 1929–1953 р. – СПб., 2000. – 312 с.; Очеретянюк В.І. Загратована думка. – К., 2000. – 150 с.; Баран В. Цензура в системі тоталітаризму // Сучасність. – 1994. – № 6. – С. 104–117; Choldin M.-T. Sovereign Censorship. State v[er]u[s] Printed Word in the Slavic Land // Censorship in the Slavic Word. An Exhibition at the University of Illinois Library Urbana-Champaign. – April 21 – July 3, 1986, N-Y. – P. 10–37; Fainson M. Censorship in the USSR — a document report // Problems of Communism. – 1956. – № 52. – P. 123 – 136 та ін.

⁴ Большая цензура: Писатели и журналисты в Стране Советов. 1917–1956 / Под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; Сост. Л. В. Максименков. – Москва: МФД: Материк, 2005. – С. 10.

тоталітарної системи та характеризував діяльність цензурних органів в кожен окремо взятий період⁵.

Обидві групи істориків, формуючи власні точки зору на становлення та функціонування політичної цензури в СРСР, їх не поєднували. Таке злиття призвело б до нового розуміння процесу утвердження цензури, показало б напрями, якими йшли більшовики до створення системи загального ідеологічного контролю.

В даному дослідженні автор намагався виокремити нюанси становлення політичної цензури в СРСР та радянській Україні. Спробуємо показати як власний досвід «зустрічі» з цензурою керівників партії більшовиків вплинув на створення органів ідеологічного контролю, формування його форм та видів.

Більшість вчених у розвитку політичної цензури виділяють дві форми контролю — попередній та наступний (каральна цензура). Така двоступенева система була покликана відстежувати усі культурно-мистецькі твори і наукові тексти, які в тій чи іншій мірі суперечили, існуючому/панівному ідеологічному світогляду. Вона діяла особливо ефективно при забюрократизованому апараті управління Російської імперії та СРСР.

Для більшовиків бюрократія була не лише фактором, що стримував «небажаний» напрям ідеологічного світогляду, але й впливовим важелем для його формування. Слід лише згадати циркуляри про заборону видання певної інформації та виконання «генеральної лінії партії з культурного будівництва».

Цікавим видається те, що становлення більшовицької політичної цензури відбувалося ще за довго до 1917 р. Частково цьому сприяв особистий досвід контактів майбутнього вищого державно-партійного керівництва СРСР з органами цензури Російської імперії. Тому окремі ефективні елементи системи імперської цензури втілювалися після утвердження влади більшовиків. Зокрема, в «Статуті про цензуру» 1804 р. зазначалося, що жодна книга чи твір не можуть бути надру-

⁵ Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929–1953 р. – С. 264.

ковані, продані без перегляду органами цензури⁶. Цю норму російського цензурного законодавства як найкраще втілили більшовики після жовтневого перевороту 1917 р.

Для управління цензурою створювалися спеціальні органи. В різний час вони мали різні назви (Цензурний комітет, Головне управління в справах друку), але всі підпорядковувалися органам управління освітою та контролювалися органами державної безпеки. Така система керівництва цензурою була найбільш прийнятною і для більшовиків. Концентрація найосвіченіших кадрів в Народному комісаріаті освіти, структури, що охоплювала усі сфери суспільного життя, вирішили справу цензурного контролю на користь НКО.

Крім того, державно-партійне керівництво СРСР розуміло, що заборонити — не означає не допустити до народних мас. Саме тому з царської системи ідеологічного нагляду було запозичено і механізм контролю. Якщо в Російській імперії нагляд за діяльністю органів цензури⁷, за виданням періодики⁸ чи за відкриттям типографій⁹ покладався на Міністерство внутрішніх справ та місцевих генерал-губернаторів, то в СРСР та радянській Україні такий контроль здійснювали ВНК–ДПУ–ОДПУ СРСР.

Власне, організація радянської попередньої цензури також була частково скопійована із царської. Так, цензурний статут 1828 р. розподіляв цензуру на внутрішню та іноземну. Якщо перша переглядала всю друковану продукцію, яка виходила всередині країни, то іноземна — забороняла продаж книг, що завозилися з-за кордону¹⁰. Більшовицький уряд, розуміючи, що певну літературу краще взагалі не ввозити в

⁶ Русская журналистика в документах: История надзора / [Сост. О. Д. Минаева]; под ред. Б. И. Есина, Я. Н. Засурского. – М., 2003. – С. 96.

⁷ Полное собрание законов Российской империи. 2 собрание. Т. XL. Отделение первое. 1865 г. – СПб., 1867. – С. 397–398.

⁸ Там же. – С. 398.

⁹ Там же. – С. 401.

¹⁰ Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1742 по 1862 г. – СПб., 1862. – С. 422.

країну, крім названих вище відділів створив відділ цензури при органах митного контролю. Відділ іноземної літератури займався переглядом іншомовних книг, періодики тощо, які були допущені для ввозу в країну.

У процедурі цензурування видань у Російській імперії та СРСР також не було принципової різниці. Як і царська цензура, радянські цензурні органи повинні були переглядати всі видання на території СРСР та радянської України. Але цензурні правила Російської імперії час від часу полегшували видання певних видів творів. Так, наприклад, в 1865 р. влада дозволила видавати без попереднього перегляду твори об'ємом не менше 10 друкованих аркушів та переклади не менше 20 друкованих аркушів¹¹. Однак у СРСР всі друковані тексти підлягали обов'язковому цензуруванню.

Особливою увагою цензорів користувалася періодика. Більшість радянських партійно-державних лідерів з власного досвіду знали, що преса мала величезний вплив на громадськість. Саме тому повністю перейняли імперську модель її цензурування. Так, ще з 1831 р. влада поклала на органи цензури першорядне завдання — особливо уважно переглядати статті в пресі та бути надто обачними і обережними при видачі дозволів на їх видання, оскільки вони можуть мати «погане спрямування»¹². Тому більшовики проголосили періодику найбільш небезпечною зброєю у руках контрреволюції, чим визначили необхідність її повної підконтрольності владі.

В той же час, після прийняття «Тимчасових правил по друк» в 1865 р. частина періодичних видань звільнялася від попереднього контролю. Зокрема, це були урядові газети та університетські часописи¹³. Пізніше, в «Цензурному статуті» 1890 р. зазначалося, що така періодика повинна була отримувати

¹¹ Полное собрание законов Российской империи. 2 собрание. Т. XL. Отделение первое. 1865 г. – С. 396.

¹² Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1742 по 1862 г. – С. 219.

¹³ Полное собрание законов Российской империи. 2 собрание. Т. XL. Отделение первое. 1865 г. – С. 396.

вати дозвіл від Міністерства внутрішніх справ¹⁴. Такий порядок мусив розвантажити роботу цензорів, які у випадку з офіційними виданнями виконували роль звичайних коректорів, виправляючи технічні помилки. В СРСР центральним газетам та журналам також дозволялося виходити без попереднього контролю. Але в цьому випадку значну роль відіграло те, що вся інформація, яка надходила в редакції преси, надсилалася вищим партійно-державним керівництвом. Інша періодика (зокрема місцеві газети) постійно переглядалися цензорами.

Аналізуючи становлення політичної цензури в Радянському Союзі та Радянській Україні, потрібно зазначити, що майже всю нормативну базу, на якій був побудований процес цензурування, також було скопійовано із царської цензури часів Миколи I та Олександра II. Так, зокрема, в розпорядженнях міністра освіти для цензурного відомства до друку заборонялися відомості про бідність, нужденність відповідних прошарків суспільства; про різні катастрофи та стихійні лиха; про стан селян та зловживання поміщиків; про парламентаризм в інших країнах; про народну волю, потреби робітничого класу, політичні виступи; матеріали, що містили заклики до повалення самодержавства, спрямовані проти вчень церкви тощо¹⁵.

Не менш важливим документом для царських та радянських цензорів були списки заборонених книг. Вперше необхідність створення таких списків зазначалася у «Цензурному статуті» 1828 р. Вказувалося, що після визнання книги «шкідливою», власники книжкових крамниць повинні зняти її з продажу. Влада відшкодовувала матеріальні збитки за вилучений товар¹⁶. Радянська політична цензура вдосконалила цю систему. Якщо в імперській Росії кількість таких книг

¹⁴ Свод законов Российской империи. Т. 14., Ч. 2–3. – СПб., 1990. – С. 167.

¹⁵ Русская журналистика в документах: История надзора. – С. 139, 141, 148, 168–171.

¹⁶ Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 г. – С. 374.

була не великою і поповнювалася рідко, то вище партійно-державне керівництво СРСР майже щомісяця готувало величезні списки «шкідливих» книг, які не відповідали «генеральній лінії партії». Але фінансові збитки не відшкодовувалися. Важливим залишався і той факт, що нагляд за виконанням наказів про вилучення літератури здійснювали правоохоронні органи Росії та СРСР — МВС та ВНК–ДПУ–ОДПУ відповідно.

Оцінюючи організацію царської цензури, більшовики не могли не помітити навіть найменших нюансів в процесі цензурування. Так, було запозичене введення строків проходження рукописом попереднього контролю. Царським органам цензури заборонялося затримувати статті для періодичних видань довше, ніж останні мали вийти, а рукописи книг — не більше 3 місяців¹⁷. Оскільки, радянська цензура мала всеохоплюючий характер і політичні контролери мусили переглядати значно більшу кількість творів друку, то й строки для них були набагато коротші — рукопис міг затримуватись в органах цензури не більше 3 днів¹⁸.

Спільних рис в процесі цензурування в Російській імперії та СРСР можна виділити багато. Це, зокрема, і заборона цензорам робити виправлення та викреслення в рукописах творів, написання відгуків на книги із зазначенням заборонених місць, видача дозволів на видання цих творів.

Найбільш цікавим в організаційному становленні радянської цензури видається контроль вищого партійно-державного керівництва СРСР за діяльністю творчої інтелігенції. В. Ленін та Й. Сталін особисто переглядали окремі публіцистичні статті та художні твори найвідоміших теоретиків, письменників, поетів тощо. Зокрема, Йосип Віссаріонович полюбляв твори М. Булгакова, але на той час завдяки «критиці» «вождя» світ побачили лише окремі з них.

Така цензура більшовицьких лідерів дуже нагадувала «особисту» цензуру російських імператорів, зокрема, контроль

¹⁷ Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 г. – С. 319.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 922, арк. 9.

Миколи I за творчістю О. С. Пушкіна. Російський цар ставився до поета прихильно, але змушував вносити свої правки та вимагав пояснювати незрозумілі йому місця¹⁹.

Наступна (або каральна) цензура в період царату, окрім відповідної процедурної схожості, також багато в чому і відрізнялася від радянської. По-перше, після прийняття змін і доповнень до цензурних постанов в 1865 р. наступному перегляду (без попереднього) підлягала частина періодики (при необхідності застосовувалося покарання у вигляді штрафів, закриття типографій та видавництв тощо)²⁰. По-друге, після чергової реформи цензури 1872 р. каральна функція царської цензури була замінена на адміністративну відповідальність власників та працівників видавництв, типографій, магазинів²¹. Таким чином, імперські чиновники спростила видання літератури, що сприяло розвитку культури в кінці XIX ст.

Натомість, радянські органи ідеологічного контролю скопіювали систему наступної цензури, яка існувала на початку становлення цензури в період царату. Так в «Статуті про цензуру» 1804 р. Олександра I зазначалося, що для наступного контролю за надрукованими творами, власники типографій надсилали віддрукований екземпляр у той відділ цензури, який давав попередній дозвіл на друк. Там екземпляр звіряли з оригіналом. Якщо вони не відповідали один одному, то власник видавництва чи типографії підлягав покаранню через суд, а книги вилучалися і спалювалися²². Саме цей метод наступної цензури скопіювали органи цензурного контролю СРСР. При цьому поняття каральної цензури мало не декларативний чи адміністративний, як до жовтневого

¹⁹ *Иванов О.А.* К вопросу о взаимоотношениях С. С. Уварова и А. С. Пушкина в 30-е гг. XIX века. // «Новик» (Сб. научн. работ аспирантов и студентов факультета ВГУ). – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1999. – Вып. 2. – С. 45–55.

²⁰ *Русская журналистика в документах: История надзора.* – С. 179–184.

²¹ *Полное собрание законов Российской империи. 2 собрание. Т. XLVII. Отделение первое. 1872 г.* – СПб., 1875. – С. 816–817.

²² *Русская журналистика в документах: История надзора.* – С. 102–103.

перевороту 1917 р., а буквальний характер. Це досягалося безпосередньою участю в роботі цензурного відомства представників ВНК–ДПУ–ОДПУ СРСР. Співробітництво між двома органами відбувалося із питань щодо покарання авторів, власників типографій, тиражів видань, вилучення літератури з книгарень та бібліотек, її знищення тощо.

Розглядаючи законодавчу базу про цензуру друку досліджуваних періодів, можна побачити не лише подібність їх дії, застосування та виконання. Не все, що було характерно для царської цензури, відбилося в радянській. Зокрема, це стосувалося так званої «естетики творів». «Цензурний статут» 1828 р. забороняв друкувати матеріали, що могли зневажити честь та гідність людини, але дозволяв висміювати різні вади суспільства. Характерно те, що органи цензури не мали права розбиратися в справедливості особистих міркувань та суджень автора, не могли вирішувати корисний чи безкорисний твір, якщо його не визнали «шкідливим» тощо²³.

Радянська цензура, спираючись на вказівки вищого державно-партійного керівництва СРСР щодо формування радянської культури, не просто притримувалася відповідних «партійних» естетичних норм, але й безпосередньо втручалася у творчий процес. Цензори керувалися не загальною художньою естетикою твору, а його політичною доцільністю. Власне, дозвіл на видання тієї чи іншої книги залежав від її доцільності для посилення впливу більшовицької партії, особи автора та уподобань політредактора.

Порівнюючи цензуру в період Російської імперії та СРСР, важливим залишається виділити основні відмінності між їхніми системами ідеологічного контролю. Саме такі відмінності стали визначальними для формування політичної цензури в Радянському Союзі та радянській Україні.

В дореволюційній Росії роль цензури визначалася як необхідний елемент справедливого порядку управління державою. Вона повинна була вберегти суспільство від моральних

²³ Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 г. – С. 315.

потрясінь, «шкідливих вчень», «єресі»²⁴. В СРСР роль політичного контролю влучно визначив Ф. А. фон Хайек:

«[...] Щоб люди безоглядно підтримували спільну справу, вони повинні бути впевнені, що як мета, так і засоби вибрані вірно. Тому офіційна довіра, до якої потрібно долучити всіх, буде включати інтерпретацію всіх фактів, які мають відношення до справи. А будь-яка критика чи сумніви будуть рішуче придушуватися [...]. В результаті не залишиться буквально жодної сфери, де не буде здійснюватися систематичний контроль інформації, спрямований на повну уніфікацію поглядів»²⁵.

Отже, цензура в СРСР використовувалася для маніпуляції суспільною свідомістю з метою консолідації суспільства для реалізації амбіцій більшовицьких політичних лідерів.

Ще однією важливою відмінністю радянської цензури від царської була відсутність регламентованої законодавчо-нормативної бази. Як видно з документальних матеріалів, в царській Росії питання цензури були чітко регламентовані різноманітними статутами, правилами тощо. Радянська ж цензура користувалася, здебільшого, постановами вищого партійно-державного керівництва СРСР. Тому рівень ідеологізації цензорів був незрівнянно вищий, а цезурні вимоги були набагато жорсткіші, незрозумілі і не передбачувані. Т. М. Горяєва акцентувала, що беззаконня, безкарність, таємничість і розмитість допустимих цензурних норм «[...] призводило до того, що будь-який твір міг бути оголошений шкідливим на основі тенденційно сфабрикованих мотивувань»²⁶.

Попередні відмінності (роль в суспільній системі та відсутність законності) визначили ще одну значну різницю між

²⁴ *Нестеров А.А.* Понятие цензуры и ее роль в формировании исторической реальности // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов / <http://www.jurnal.org/articles/2009/hist12.html>

²⁵ *Хайек Ф.А.* Дорога к рабству: Пер. с англ. / Предисл. Н. Я. Петракова. – Москва: «Экономика», 1992. – 176 с.

²⁶ *Горяева Т.М.* Советская политическая цензура (История, деятельность, структура) // Исключить всякие упоминания... Очерки истории советской цензуры. – Минск; Москва, 1995. – С. 11.

царською і радянською цензурою — всеохоплюваність та всесильність. Слід лише згадати, що політична цензура охоплювала практично всі сфери суспільного життя, а її каральний характер набув безпосереднього значення. Зокрема, в умовах тоталітарного режиму та масових репресій чимало письменників, поетів, художників, митців було розстріляно, гинуло в тюрмах і таборах²⁷.

Важливо відмітити й те, що організація цензури в СРСР набула множинного характеру, тобто здійснювалася великою кількістю управлінських інстанцій. Якщо в царській Росії управління цензурою займалися відповідні органи, що контролювалися спеціальними відділами МВС, то в Радянському Союзі, окрім Головліту, контроль здійснювався партійними органами (відділ друку ЦК ВКП(б), Політбюро, Секретаріатом ЦК ВКП(б) тощо), органами держбезпеки (ВНК-ДПУ-ОДПУ СРСР), різноманітними комісаріатами та відомствами, які вважали своїм обов'язком вершити нагляд за друкованими органами.

Цікавим видається те, що в певний час влада переклала частину цензурних повноважень на літературні організації, на кшталт «Союзу письменників» та на цензорів-добровольців з числа письменників. Таке нововведення, відіграло значну роль в процесі формування «нової радянської людини», показувало «досягнення» радянської агітаційно-пропагандистської машини²⁸.

Істотну роль в цензурному процесі відігравали редактори видавництва. Після жовтневого перевороту 1917 р. на них було покладено нові функції, які були зумовлені потребами часу. Оскільки більшовики проголосили літературу «масовим явищем», за написання творів взялися «вихідці із пролетаріату» — талановиті, але малокультурні особистості, з обмеженим світобаченням.

²⁷ Рейфман П. Из истории русской, советской и постсоветской цензуры // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/reifm/11.php

²⁸ Геллер М. Машина и винтики. История формирования советского человека. – Лондон, 1985; Москва, 1994. – С. 296–312.

У цьому контексті завдання редактора полягало у літературному редагуванні тексту. Хоча, це були не всі їх функції. За словами П. С. Рейфмана, користуючись власним становищем та виходячи з особистих естетичних поглядів, редактор врівноважував, «усереднював» літературу шляхом завищення цінності відверто «слабких» творів та заниження цінності «сильних», своєрідних, оригінальних²⁹.

Аналізуючи процес формування системи політичної цензури в СРСР, необхідно відзначити, що незважаючи на загальні тенденції, її становлення в УСРР–УРСР мало власну специфіку. Як і радянська, вона брала початок в період існування Російської імперії і наклала певний відбиток і на політику більшовиків щодо української культури. Це стосувалося не лише обмежень можливостей розповсюдження і отримання об'єктивної інформації, а й порушення національних прав народу на формування власної культури. Ряд законодавчих та нормативних актів, як то «Валуєвський циркуляр» (1863) «Емський указ» (1876) та інші обумовили виняткову жорсткість реалізації цензурних вимог в Україні.

Такий стан справ викликав стурбованість окремих діячів української культури. Так, висловлюючи свою позицію щодо стану друку в Україні, в зв'язку з переглядом цензурного законодавства та реформою народної освіти, Б. Д. Грінченко в лютому 1905 р. писав:

«Якщо взагалі становище друку в Росії обтяжливе, то становище друку українського зазнає на собі всі наслідки безправ'я, адміністративної сваволі і вимушеного мовчання про найнагальніші питання життя, [...] український [народ] вже й зовсім позбавлений можливості торкатися яких би то не було питань, здавна обмежений в правах на існування і вже з 1863 р. приречений на викорінення»³⁰.

Приблизно такої ж думки дотримувалася Комісія для складання доповідної записки з питання про цензуру книг на

²⁹ Рейфман П. Из истории русской, советской и постсоветской цензуры // http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/reifm/11.php

³⁰ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 15, оп. 1, спр. 13, арк. 2.

малоросійському діалекті у складі професорів Д. Багалія, Т. Буткевича, О. Білоусова, О. Зайкевича, М. Максименка, Д. Овсянко-Куликовського, О. Раєвського, С. Соловйова, М. Сумцова, М. Халанського, М. Чубинського. Вони зазначали, що обмеження, які з 1863 р. застосовувалися до української мови і літератури, шкодять інтелектуальному розвитку як усїєї Росії, так і особливо «Малоросії, в усіх формах її морального життя»³¹.

Для підтвердження такої точки зору можна згадати список забороненої української літератури в Російській імперії, складений відомим українським мистецтвознавцем П. Рупліним³². На думку В. Очеретянка, цей список, та інші аналогічні документи засвідчували, що цензура всіляко намагалася обмежувати доступ до тих суспільно-політичних, наукових, літературних творів, в яких розкривалася самотність українського народу, непересічність його суспільно-політичної думки³³.

Подібні тенденції проявилися і в радянській цензурі, яка серед загальнополітичних, ідеологічних моментів незмінно виділяла момент національний. На відміну від царської, радянська цензура спрямовувалася не проти української мови чи літератури (слід згадати політику «українізації». — В. Б.), а проти змісту творів. Так, на початку 1920-х рр. цензурні обмеження стосувалися політичної, внутрішньопартійної, релігійної тематики, творчості окремих осіб, партій.

Загострення антиукраїнського курсу в 1933–1939 рр., передусім, торкнулося культури. Так, заборонялося видання цілого ряду українських книг, зокрема продовження «Історії України–Руси» М. Грушевського, «Записки історико-філологічного відділу» за ред. А. Кримського, «Мануфактура на Пра-

³¹ Записка по вопросу о цензуре книг на Малорусском языке // Вісник Книжкової палати. – 1996. – № 3. – С. 4.

³² ЦДАМЛМ України, ф. 90, оп. 1, спр. 333, арк. 1, 2.

³³ Очеретянка В. І. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 71.

вобережній Україні ХУІІІ ст.» О. Оглоблина, «Праці комісії для вивчення соціально-економічної історії України» під головуванням академіка Д. І. Багалія, т. 2, 1931–1932³⁴, «Чужиною» О. Олеса, «Історія України» Д. Дорошенка, «Початкова географія» С. Рудницького³⁵ тощо.

В цей же час відбувалося винищення української творчої інтелігенції, що з'явилася в період 1920–1930-х рр. Більшовикам не потрібні були письменники, поети, митці, які творили нову **українську** культуру. Всі, хто творив врозріз із напрямком «соцреалізму» — були фізично чи морально знищені більшовицьким режимом. Цензурні обмеження застосовувалися до творів репресованих В. Підмогильного, Г. Шкурупія, М. Вороного, О. Влизька, К. Гордієнка, П. Капельгородського, В. Мисика, Г. Епіка, М. Куліша, К. Котка, Г. Косинки, П. Козланюка, Г. Майфета³⁶, М. Хвильового, М. Зерова, Є. Плужника, Майка Йогансена та ін.³⁷

Таким чином, принципи радянської цензура не були суто більшовицьким винаходом — вона наступниця цензури Російської імперії. Більшовики виявили ефективні методи, які дозволяли сформуванню систему цензурної всеохоплюваності й ідеологічного контролю. Одночасно вище державно-партійне керівництво СРСР скористалося власним досвідом у протистоянні імперській цензурі і створило власні методи цензурного контролю.

В статтє автор выдєлил отдельные ньюансы использования методов цензурного контроля Российской империи в станов-

³⁴ Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Збірник на пошану українських учених знищених большевицькою Москвою. – Париж; Чикаго, 1962. – С. 106–110.

³⁵ Тищенко Ю. Сучасне становище книжкової справи на Україні // Нова Україна. – Прага; Берлін. – 1923. – № 6. – С. 130.

³⁶ ЦДАГО України. ф.1, оп. 6, спр. 375, арк. 85–89.

³⁷ Васьківська О. Державний архів друку Книжкової палати України: історія та сучасність // Вісник Книжкової палати. – 2001. – № 5. – С. 26.

лени политической цензуры в СССР. Акцентировалось внимание на том, как собственный опыт подпольной партийной работы высшего партийно-государственного руководства СССР повлиял на создание органов идеологического контроля, формирования его форм, видов и методов работы.

Ключевые слова: политическая цензура, идеологический контроль, тоталитарное государство, цензура Российской империи.

The author singled out the individual nuances of using the methods of censorship control of the Russian Empire in the formation of political censorship in the Soviet Union. Focus on how their own experience of the underground party top party and state leadership of the Soviet Union influenced the creation of ideological control, the formation of its shapes, forms and methods of work.

Key words: political censorship and ideological control, a totalitarian state, censorship of the Russian Empire.

Ірина САВЧЕНКО*

Ідеологічна складова книговидавництва в УСРР (1919–1920 рр.)

У статті авторка досліджувала вплив більшовицької ідеології у книговидавництві в УСРР. Доведено, що у 1919–1920 рр. книговидавнича діяльність компартійних і радянських органів спрямовувалася на масову ідеологічну обробку різних соціальних прошарків українського суспільства.

Ключові слова: книговидавництво, книга, Державне видавництво, більшовизм, ідеологія.

Відновлення радянської влади в Україні у 1919 р. супроводжувалося активною ідеологічною діяльністю більшовицьких партійних та радянських органів. Закономірно, що пріоритет надавався розповсюдженню літератури суспільно-політичного, комуністично-соціалістичного змісту: преси, листівок, брошур, книг.

* Савченко І.В. — молодший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Партійно-радянські урядові кола турбувало те, що, в силу їх незначного впливу на життя українського суспільства, в Україні радянська книжка була лише вкрапленням у морі книжкової продукції. Ця точка зору знайшла відображення і в ярликових сентенціях радянської історіографії:

«Серед книжкової продукції часів громадянської війни (*мається на увазі 1918 – початок 1919 рр. — І. С.*) тільки окремі книги були радянськими. Всі інші видання являли собою майже виключно буржуазно-націоналістичну і антирадянську літературу. Переважали книги, в яких викладалася фальсифікована історія України, вихвалялися зрадники українського народу. Навіть учбова література була проїнята отрутою націоналізму»¹.

Ліквідувати цю «прогалину» планувалося виданням радянської книги, наповненої комуністичною ідеологією і спрямованої на прищеплення населенню доцільності поглиблення революційних перетворень. Потрібно було докорінно, у більшовицько-радянському ключі, змінити тематичний характер книжкової продукції, забезпечивши, зокрема, й, таким чином, ідеологічний вплив нового режиму на українське суспільство. Саме в цей час, виходячи із ідеологічних і практичних завдань радянського будівництва, друкована продукція поступово концентрується в руках партійних органів і держави.

12 грудня 1918 р. «з метою правильного направлення газетної інформації і вчасного повідомлення про становище справ на Україні, в Радянській Росії та на Заході» при Тимчасовому робітничо-селянському уряді України було створено Бюро преси². Через тиждень після взяття Харкова червоноармійськими частинами, 10 січня 1919 р., організовується Харківське губернське агентство Центродруку, яке мало займа-

¹ Див.: *Молодчиков О.В.* Українська Радянська книга (1917–1964) // Книга і друкарство на Україні. К.: Вид-во «Наукова думка», 1964. – С. 216.

² Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917–1941 рр.: Зб. д-в. Т. 1 (1917 – червень 1941 рр.). – К., 1959. – С. 26.

тися розповсюдженням видань, що надходили з РРФСР, а також друком та поширенням книг, брошур з питань комуністично-соціалістичних перетворень, боротьби з контрреволюцією³. При відділі освіти Тимчасового робітничо-селянського уряду України було утворене Центральне видавниче бюро, яке з лютого 1919 р. контролювало та планувало вихід у світ різноманітних видань⁴.

Книжкові видання, які побачили світ під егідою Центрального видавничого бюро при Наркомосі УСРР відзначалися явним ідеологічним навантаженням. За два місяці (січень–березень 1919 р.) воно підготувало і випустило 50 брошур. Серед 13 видань, виданих тиражем 10–30 тис. примірників, значилися біографія В. Леніна, збірник Дем'яна Бедного, Лукіна «Церква і Держава». Мабуть, без цих видань, або ж брошур Зинов'єва, Каутського, Мерінга, Ейснера, які передавалися до друку, «вижити» українській спільноті було б важко. Натомість зустрічаємося з промовистим фактом — розроблені і сплановані дві серії систематичної біологічної бібліотеки (більше 30 назв) припинили видавати оскільки проект «не зустрів співчуття в урядових колах»⁵. Отже, більшовики розуміли глибинну суть, здавалось би, простого запитання «Що народ читає?» саме в ключі вирішення проблеми утвердження у свідомості мас класових ідей боротьби за радянську владу.

Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України 13 січня 1919 р. було утворено «Українське Центральне агентство по розповсюдженню творів друку» (Укрцентраг)⁶.

³ *Молодчиков О.В.* Українська Радянська книга (1917–1964). – С. 214.

⁴ *Золотоверхий І.Д.* Становлення Української радянської культури (1917–1920 рр.). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 193, 194.

⁵ Коммунар (орган Харьковского губернского комитета Коммунистической партии (большевиков) Украины). – 1919. – 16 марта.

⁶ На засіданні були присутні: Г. П'ятаков, В. Затонський, Е. Квірінг, М. Рухимович, Б. Магідов, Артем, Ф. Земіт, Корольов і Боголепов. – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (*далі* — ЦДАВО України), ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 77. 16 січня 1919 р. декрет оприлюднений на сторінках «Известий Временного

Структурно воно підпорядковувалося відділу освіти (з правами самостійного підвідділу) Тимчасового робітничо-селянського уряду України⁷.

Відомство 20 лютого провело нараду зі своїми губернськими агентами, представниками культурно-освітніх організацій України. Учасники наради затвердили проект інструкції губернським та повітовим агентствам, визначили порядок їх роботи по постачанню населення міст і сіл книгами, газетами, журналами, наочними посібниками, плакатами, летючками⁸. Укрцентраг наголошував, що потрібно

«широко поставити весь апарат розповсюдження, інакше уся наша робота ні до чого не приведе: завдання радянської пропаганди виконанні не будуть»⁹.

Зважаючи на значення агітаційно-пропагандистської роботи, уряд УСРР перевів справу більшовицько-радянської пропаганди в ранг державної політики. РНК 27 лютого 1919 р. прийняла декрет «Про створення Народного комісаріату радянської пропаганди», який мав забезпечити керівництво і об'єднання

«загальної пропаганди, спрямованої на розвиток і зміцнення в свідомості трудових мас ідей революційно-комуністичного будівництва, а особливо ідеї Радянської влади».

Цілком зрозуміло, що для виконання цієї програми потрібно було, зокрема, визначитися з тематикою і книжкових видань. На наркомат покладалося завдання

«підбирати і редагувати книжки, брошури, листівки і плакати політичного, економічного і подібного цьому змісту з ме-

робоче-кресьянського правительства України и Харьковского Совета рабочих депутатов».

⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917–1941 рр. – С. 27–28.

⁸ Коммунист (орган Центрального и Харьковского комитетов Коммунистической партии (большевиков) Украины). – 1919. – 14 марта.

⁹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). Зб. док. і мат. – К., 1962. – С.85.

тою друкування і передруковування їх на території УСРР, або з метою виписки їх із дружніх соціалістичних республік»¹⁰.

Безсумнівно, в Україні сподівалися на «дружність» радянської Росії, де продукувалися теоретичні ідеї комуністичних перетворень, визначалися форми та шляхи їх втілення в життя. Мільйонні тиражі російської прокомуністичної друкованої продукції розповсюджувалися поза межами РРФСР¹¹.

Серед російської книжкової продукції, що надходила з РСФСР, переважала агітаційно-політична література, яка пропагувала політику комуністичної партії та радянської влади¹². На початок березня 1919 р. з Москви було одержано три вагони літератури, яка в основному носила пропагандистський характер¹³.

Проте, насичення України ідеологічно спрямованою друкованою продукцією гальмувалася ускладненнями одержання прокомуністичної літератури з радянської Росії. ЦК КП(б) У і РНК УСРР намагалися забезпечити видання агітаційно-політичної літератури безпосередньо в Україні. У зв'язку з цим, зокрема, Укрцентраг організував власне видавництво для перевидання московських і петроградських видань та друкування нових книг. Окрім Харкова, свої видавництва Укрцентраг організував в Києві, Катеринославі, Полтаві та

¹⁰ Завдання українського наркомату пропаганди були співзвучні з комуністичними мареннями перемоги «світової революції». Він видав «також агітацією та пропагандою комуністичних ідей між закордонними співгромадянами своєї республіки, що живуть поки що в ярмі ворогів Радянської влади». – Див.: ЦДАВО України, ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 4–6.

¹¹ Центральна розподільча комісія при Центродруку у 1919–1920 рр. виділяла 10% друкованої продукції РРФСР для України. Див.: *Молдчигов О.* Книга радянської України. – К.: Вид-во політ. л-ри України, 1974. – С. 45, 46.

¹² *Ківшар Т.* Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923 рр.). – К., 1996. – С. 172.

¹³ Коммунист (орган Центрального и Киевского городского комитетов Коммунистической партии (большевиков) Украины). – 1919. – 14 марта

інших великих центрах України, де це можливо було зробити, зважаючи на технічні умови¹⁴.

У березні 1919 р. на замовлення Укрцентрагу було схвалено видання українською та єврейськими мова брошур: В. Леніна «Чергові завдання радянської влади» та «Революційна війна», О. Колонтай «Робітниця-мати», «Сім'я та держава», Л. Троцького «Організація Червоної Армії», А. Луначарського «Культурні завдання робітничого класу», Л. Рейснер «Що таке радянська влада?»¹⁵. До видавничих планів були включені роботи В. Леніна «Государство и революция», К. Маркса і Ф. Енгельса «Манифест Коммунистической партии» накладом в 20 тис. примірників¹⁶.

З метою масованого ідеологічного впливу на маси ЦК КП(б)У створив у березні 1919 р. у м. Києві власне партійне видавництво «Космос». Його зусиллями було організовано видання серії соціально-політичної літератури з яскравим комуністичним наповненням і забарвленням. Першими у серії вийшли брошури «Енгельс Фрідріх. Основи комунізму. Зі спадщини Енгельса», «Ленін В.І. Як комуністи-більшовики ставляться до середнього селянства. Доповідь В. І. Леніна на VIII з'їзді РКП(б) 18–23 березня 1919 р. зі вступною статтею В. Карпінського і постановами з'їзду. Переклав з російської Андрій К.».

Зважаючи на гостроту аграрного питання в Україні та намагання більшовиків перетягти селянство на свою сторону, ця публікація з ідеологічно-практичного погляду була досить-таки актуальною. Не дивно, що впродовж короткого проміжку часу брошура витримала 4 видання накладом по 30–40 тис. примірників кожне. За короткий час видавництво випустило низку брошур виключно партійної тематики ти-

¹⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). – С.85.

¹⁵ Коммунист (орган Центрального и Киевского городского комитетов Коммунистической партии (большевиков) Украины). – 1919. – 23 марта.

¹⁶ *Молодчиков О.В.* Українська Радянська книга (1917–1964). – С. 216.

ражем не менше 50 тис. примірників. Усього ж за час своєї діяльності (березень – початок серпня 1919 р.) видавництво ЦК КП(б)У «Космос» видало 18 назв книг і брошур. Друкувалися його видання у київській типографії, яка належала кооперативному видавничому товариству «Большевик»¹⁷.

Особливу увагу партійно-радянські органи приділяли виданню літератури для діючої армії. Виданням і розповсюдженням літератури для червоноармійців, зокрема, займалося політуправління наркомату військових справ України. Його редакційно-видавничий відділ видав у березні 1919 р. 2 млн. примірників книг, брошур, листівок¹⁸, а на травень сумарний тираж вже складав 6 759 000 примірників різної літератури (із 90 назв брошур 19 друкувалися українською мовою, а з 72 назв листівок — 13)¹⁹. Цікаво, що більшовицькі пропагандисти, які відзначалися атеїстичною войовничістю, не гребували за потреби звертатися до християнських цінностей хоча б за формою їх подачі читачеві. Так, агітаційно-просвітній відділ наркомату підготував «10 заповідей читача-червоноармійця»²⁰, які поширювалися серед військових.

В одному із звернень до червоноармійців вказувалося на більшовицьке ідеологічно-світоглядне значення книги:

«Книжки, брошури, звернення, листівки — ось наші снаряди, які вже нам здобували і здобудуть перемогу. Проти цих снарядів не могли встояти навіть такі дисципліновані армії, як чехословацька та німецька. Ці снаряди не вбивають, а, навпаки, просвіщаючи голови наших братів-робітників і селян, трудового козацтва і всіх тих, хто має бути з нами, розвіють задушливий газ буржуазної брехні та обману»²¹.

¹⁷ Радченко С.С. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918–1925 гг. – К.: Вища школа, 1989. – С. 33, 34.

¹⁸ Молодчиков О.В. Українська Радянська книга (1917–1964). – С. 214.

¹⁹ Золотоверхий І.Д. Становлення Української радянської культури (1917–1920 рр.). – С. 188.

²⁰ Коммунист (орган Центрального и Киевского городского комитетов Коммунистической партии (большевиков) Украины). – 1919.– 3 апреля.

²¹ Молодчиков О.В. Українська Радянська книга (1917–1964).– С. 218.

Наголосимо, що такі «книжкові снаряди» широко розповсюджувалися і серед цивільного населення прифронтової смуги шляхом створення пересувних військових баз з ідеологічно вивіреною літературою при губернських та повітових військкоматах та ревкомах²².

Найбільш потужний ідеологічний книжково-видавничий «залп» був зроблений українськими більшовиками після прийняття у березні 1919 р. VIII з'їздом РКП(б) нової програми Комуністичної партії. Для ілюстрації цієї тези звернемося до даних дослідника С. Радченка. На початку квітня видавництво «Космос» опублікувало брошуру «РКП(б). Програма Российской Коммунистической Коммунистической партии (большевиков). Принята VIII съездом партии 18–23 марта 1919 г.».

Майже одночасно програма партії була опублікована українською мовою. Зокрема, двома випусками у видавництві «Космос» вийшла українською мовою книга М. Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків), 1919». У 1919 р. програму РКП(б) і виступ В. Леніна на VIII з'їзді РКП(б) публікували одночасно у 18 містах України. До видання цього документу були залучені практично всі причетні до партійних організацій видавництва. Географія була достатньо широкою. У Києві це було видавництво «Космос» — 8 видань (6 українською і 2 російською мовами), Київський губком КП(б)У, Агітвидав, Видавництво федерації іноземних груп КП(б)У, Центральне видавниче бюро, Всеукрвидав при ВУЦВК, Політуправління Наркомату по військових справах України, Культпросвітколегія при ВРК Шулявско-Лук'янівському районі — по одному; в Харкові — «Центропечать» КП(б)У, Агітпросвітуправління Харківського окружного військового комісаріату, Українське центральне агентство по постачанню та розподілу виробів друку, ЦК КП(б)У, Редлітвідділ Видавничого бюро при Наркомосі УСРР і Агітпросвіт Харківського Губвійському — по одному; в Бахмуті — Донецький губком КП(б)У — одне; в Катеринославі — обласний комітет партії Донецько-Криво-

²² Коммунист (орган Центрального и Харьковского комитетов Коммунистической партии (большевиков) Украины). -. 1919.-14 марта.

різького басейну, «Всевидав» (відділ в Катеринославі) — по одному; в *Павлограді* — обласний комітет партії Донецько-Криворізького басейну — одне; в *Житомирі* — Волинський губком КП(б)У — одне; в *Кам'янець-Подільському* — Кам'янецький комітет партії комуністів (більшовиків) України, «Всевидав» (відділ в Кам'янець-Подільському), Агітпросвіт при Кам'янецькому повітвійськомі, Кам'янець-Подільський видавничий відділ Подільського губернського народного управління — по одному; в *Одесі* — підвідділ агітації і пропаганди при відділі управління Одеського губвиконкому, агітпропвідділ Одеського губкому КП(б)У — по одному; в *Полтаві* — губвідділ радянської пропаганди — одне; в *Пирятині* — культпросвітвідділ при Пирятинському виконкомі — одне; у *Вінниці* — колегія при Подільському губвиконкомі Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів — одне; в *Херсоні* — Херсонський повітовий відділ Всевидаву, політвідділ РВР Південного фронту, політуправління Одеського військового окружного командування, 1-а Радянська Стрілецька дивізія, політуправління Н-ської армії, політуправління РВР XII армії, політвідділ XIII армії, політвідділ XIV армії — по одному. Усього вийшло 44 видання програми РКП(б). Її опублікували майже всі партійні видавничі організації, які виникли і функціонували в цей час²³. Можна з певністю підкреслити, що більшовики намагалися пропаганді своїх програмних ідей надати масового характеру.

В об'ємі радянських пропагандистських видань початку 1919 р. були й видання антирелігійного спрямування. Так, Укрцентраг у 1919 р. видав брошуру В. Данилова «Черное воинство», де роз'яснювалося значення декрету про відокремлення церкви від держави та показувалася боротьба духовенства проти Радянської влади²⁴.

Важлива роль пропагандистській літературі відводилася у проведенні політичної та культурно-освітньої роботи се-

²³ Радченко С.С. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918–1925 гг. – С. 33–34.

²⁴ Молодчиков О.В. Українська Радянська книга (1917–1964). – С. 220.

ред сільського населення. У резолюції «Про політичну пропаганду і культурно-освітню роботу на селі» VIII з'їзду РКП(б) у березні 1919 р. вказувалося на необхідність

«поширення загальної політичної і спеціальної для селян видаваної популярної літератури... у витриманому комуністичному дусі»²⁵.

З цією метою була створена широка мережа хат-читалень, які централізовано постачалися листівками, газетами, журналами, брошурами. Хати-читальні були перетворені на центри ідеологічної роботи серед місцевого населення. На з'їзді Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Чернігівської губернії (13–15 квітня) підкреслювалося:

«Хати-читальні в самих глухих селах мають бути провідниками ідей комунізму і соціалістичної культури. Вони повинні включати у своє відання всю селянську бідноту і влити світ науки в середовище темних з вини капіталу»²⁶.

Зважаючи на умови воєнного часу перед хатами-читальнями ставилися завдання по проведенню мобілізаційних заходів. Так, 21 березня 1919 р. агітаційно-просвітній відділ Катеринославського повітового військового комісара зробив розпорядження про створення хат-читалень для:

«підняття авторитету Робітничо-Селянської Червоної Армії» та «популяризації ідей серед широких мас робочого населення підготовки їх до вступу в ряди Червоної Армії».

Мета роботи хат-читалень визначалася, зокрема:

«необхідністю зміни порядку розповсюдження друкованого матеріалу із хаотичного і стихійного і неорганізованого процесу — в процес систематичний і організований»²⁷.

²⁵ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 2. 1917–1924. – М., 1970. – С. 81.

²⁶ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 – серпень 1919). – С. 191.

²⁷ Книга и книжное дело в Украинской ССР. Сб. док. и мат. 1917–1941. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 22, 23.

Звичайно, «систематичність і організованість», насамперед, передбачала насичення ідеологічно вивіреною книжковою продукцією.

У квітні 1919 р. підхід радянсько-партійних органів до характеру видань став більш жорсткішим. Пленум ЦК КП(б) на пропозицію Організаційного Бюро ЦК прийняв постанову про «Видавництво і редакційну колегію» (6–9 квітня 1919 р.). Партійним рішенням було проголошено створення редакційно-видавничої колегії — верховного закладу,

«який спостерігає за усією видавничою справою УСРР [...] і маючого право вирішувати питання про необхідність випуску в світ того чи іншого друкованого твору»²⁸.

Декретом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (опублікований 09.05.1919 р.), окремі радянські видавництва, що існували при різних комісаріатах військового та цивільного відомств, були об'єднані у Всеукраїнське видавництво (Всевидав), підпорядковане безпосередньо Президії ВУЦВК²⁹. У цьому ж місяці ВУЦВК прийняв постанову «Про Централізацію радянської пропаганди» (опублікована 21 травня 1919 р.), за якою

«вся справа пропаганди і популяризації ідей Радянської влади і радянського будівництва зосереджувалася у віданні найвищого органу влади в УСРР».

²⁸ Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях, съездов, конференций и пленумов ЦК. Т. 1. 1918–1941.– К., 1976. – С. 58.

²⁹ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917–1941 рр. – С. 47, 48. 18 серпня 1920 року Президія ВУЦВК затвердила положення про Всевидав, в якому дано визначення його функцій. У галузі видавничій Всевидав повинен був об'єднувати і регулювати видавничу діяльність всіх відомств, використовувати підприємства поліграфічного виробництва, розподіляти папір, що може бути використаний для друкування газет, брошур, листівок і плакатів. Всевидав мав право обліку і розподілу друкованих творів, монополізації справи розповсюдження і експедиції друкованих творів з метою планомірного і доцільного постачання населенню республіки.

У складі Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету створювався відділ агітації і пропаганди, якому передавалися структури Народного комісаріату радянської пропаганди³⁰.

Проте, у повній мірі розгорнути свою діяльність Всеукраїнське видавництво не змогло у зв'язку з наступом і перемогами денікінських військ. У грудні 1919 року відновлення діяльності Всевидаву було поставлено на порядок денний.

У Серпухові 20 грудня 1919 р. на засіданні Всеукраїнського Ревкому була прийнята ухвала про організацію відділу друку і пропаганди Всеукрревкому, до якого повинні були перейти функції колишнього Народного комісаріату пропаганди. Відділ 6 січня почав свою діяльність у Харкові. Одночасно було надіслано одного з членів Колегії до Києва для організації видавничої справи на Правобережжі. Постала потреба точно фіксувати обсяг діяльності відділу, розмежуватися з установами, близькими до нього за своєю роботою та визначити з ними взаємовідносини. 21 січня 1920 р. відділ було перейменовано на «Всеукраїнське державне видавництво»³¹.

Видавництво розміщувалося в Харкові, але мало свої відділення в багатьох містах України — Києві, Катеринославі, Херсоні, Одесі, Білій Церкві, Вінниці, Полтаві, Миколаєві, Таганрозі, Запоріжжі, Єлисаветграді. Книги для ДВУ друкував навіть агітпоїзд «Більшовик».

Всеукрдержвидав керував видавничою справою республіки, а також поширенням друкованої продукції. Він мав право регулювати видавничою діяльністю всіх організацій республіки, першочерговим правом використанням поліграфічного виробництва і розподілу паперу. У лютому 1920 р. головою колегії Всеукрдержвидаву був призначений В. Блакитний (Елан).

³⁰ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917–1941 рр. – С. 51.

³¹ Руда З.І. До історії Державного видавництва України // Українська книга. – К.; Харків.: Ред.-вид. від. кн. палати УРСР, 1965. – С. 163.

Формально Всеукрдержвидав не було партійним видавництвом. Одначе, зовнішня його позапартійність була оманливою. Навіть побіжний, фрагментарний огляд тематики, характеру, спрямованості його видань дає підстави констатувати, що видавництво повністю підпадало під партійний вплив. Так, в 1920 р. видавництвом було випущено 676 назв книжкової продукції, із них 334 — брошури агітаційно-пропагандистського змісту накладом у 4 млн. примірників. Питанням соціалістичного будівництва було присвячено 20 назв видань тиражем 600 тис. екз. Між тим, за назвами та тиражністю агітаційно-пропагандистських видань губилися всього лише 10 наукових видань (105 тис. екз.), 36 науково-популярних брошур (545 тис. екз.) та 27 видань художньої літератури. Важливо також звернути увагу й на мовну політику видавництва. Спостерігаємо більшість назв видань українською мовою (465 із 676). Одначе їх тиражність складала лише 2 152 800 примірників.

Наголосимо, що видавництво відзначалося оперативністю виконання замовлень ЦК КП(б)У. ЦК КП(б)У 31 січня 1920 р. звернулося у «Всеукрдержвидав» з проханням

«видрукувати “Доклад тов. Ленина по вопросу о работе в деревне” 25 тис. екз. і “Резолюции 1-го Всероссийского Совета по работе в деревне” 50 тис. екз.».

21 вересня 1920 р. агітпроп відділ ЦК КП(б)У запропонував видавництву написати агітброшури (від 0,5 до 2 аркушів) на теми: «Чего добивается Врангель?», «Врангель и французские банкиры», листівку зі зверненням до солдатів армії Врангеля «Идите к нам!»³².

Чільне місце серед книжкової продукції масово-політичного характеру займали а література. Великими тиражами випускалися окремі твори В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса.

У 1919 р. в українському перекладі виходять перші твори К. Маркса і Ф. Енгельса. Київське видавництво «Космос» випустило брошурую працю Енгельса «Основи комунізму» (без

³² Радченко С.С. Издательская деятельность партийных комитетов КП(б) Украины в 1918–1925 гг. – С. 39, 65, 66, 70,

зазначення тиражу). У 1920 р. полтавський філіал Всеукраїнського державного видавництва випустив 25-тисячним тиражем «Маніфест Комуністичної партії партії» Маркса і Енгельса». Одночасно з українськими виданнями продовжували виходити твори Маркса і Енгельса російською мовою: «Маніфест Комуністичної партії» (Харків, 1919, Київ, 1919, Одеса, 1920); «Невидані статті» (Харків, 1919); «18 брюмера Луї Бонапарта» (Харків, 1918); «Революція і контрреволюція в Німеччині» (Харків, 1918), «Війна і революція» (Харків, 1919), «Наймана праця і капітал» (Одеса, 1920)³³.

Партійні органи вживали заходів щодо забезпечення видання творів В. Леніна. У 1919 р. київське видавництво «Космос» випустило окремою брошурою доповідь В. Леніна на VIII з'їзді РКП(б) про роботу на селі під назвою «Як комуніст-більшовики ставляться до середнього селянства». Брошура вийшла на 24 сторінках, без зазначення тиражу. У тому ж році вона була ще двічі перевидана на 30 і 32 сторінки (без зазначення тиражу), а в 1920 р. вийшла і в Харкові тиражем в 10 тис. примірників. У 1919 р. було, видано як, російською, так і українською мовами 25 назв творів В. І. Леніна. Серед них російською мовою — брошура «Боротьба за хліб (Доповідь про боротьбу з голодом)», випущена в Харкові 40 тис. тиражем, і в Лубнах обсягом 32 стор., без зазначення тиражу; брошура «Всі на роботу в справі продовольства й транспорту», видана двічі в Харкові обсягом 8 стор., без зазначення тиражу. Кам'янець-Подільська організація КП(б)У видала окремою брошурою працю В. Леніна «Держава і революція. Вчення марксизму про державу...». обсягом 16 стор., теж без зазначення тиражу. «Доповідь про роботу на селі» (VIII з'їзд РКП(б) 18–23 березня 1919 р.) була видана окремою брошурою двічі в Харкові, один раз в Одесі і один раз Політуправлінням Н-ської армії обсягом 16–18 стор., без зазначення тиражу, і в 1920 р. в Катеринославі.

³³ Багмут Й., Шморгун П. Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса на Україні. Біб. покажч. Вид. 2-ге, доп. – Харків: Ред.-вид. від. кн. палати УРСР, 1965. – С. 31, 32.

У 1920 р. Державне видавництво видало в Києві 5 праць В. І. Леніна українською мовою, у тому числі «Великий почин» (без зазначення тиражу), «Завдання спілок молоді» (5 тис. прим.), «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» (без зазначення тиражу).

Державне видавництво в Харкові випустило ленінські видання: «Дитяча хвороба “лівизни” в комунізмі» тиражем 10 тис. прим., «Чи вдержать більшовики державну владу?» тиражем 30 тис. прим. і інші.

Всього за 1919—1920 рр. на Україні було видано російською і українською мовами 42 праці В. І. Леніна, з них 27 не мали позначення тиражу і 15 вийшли загальним тиражем 313 тис. примірників³⁴.

Таким чином, у 1919–1920 рр. книговидавнича діяльність компартійних і радянських органів, спрямована на масову ідеологічну обробку різних прошарків українського суспільства, стала важливою ділянкою як державної, так і партійної роботи. Гасла якнайшвидшого піднесення політичної свідомості трудящих, мобілізації їх на боротьбу за утвердження соціалістичного ладу, пробудження до нового життя робітничих і селянських мас, заклики відстояти «завоювання Великого Жовтня», «добити ворога» складали домінанту більшовицько-радянських видань 1919–1920 рр. В книгах, брошурах, які виходили в цей період, народним масам, зокрема, втлумачувались основи нового соціалістичного ладу, завдання радянської влади в боротьбі проти зовнішніх і внутрішніх ворогів («контрреволюційних підлих зрадників, запеклих ворогів українського народу — грушевських, петлюр, винниченків, скоропадських»), за націоналізацію фабрик, заводів, землі. Загалом же партійно-радянська книговидавнича справа стала важливим засобом пропаганди і прищеплення комуністичної ідеології, сприяла формуванню ідеологічної монополії впливів на українське суспільство.

³⁴ Багмут Й., Шморгул П. Твори В. І. Леніна на Україні (видання, розповсюдження і переклад). – К.: Держвидав політ. л-ри УРСР, 1960. – С. 85, 86.

В статье автор исследует влияние большевистской идеологии в книгоиздательстве УССР. Доказано, что в 1919–1920 гг. книгоиздательская деятельность компартийных и советских органов направлялась на массовую идеологическую обработку разных социальных слоев населения.

Ключевые слова: книгоиздательство, книга, Государственное издательство, большевизм, идеология.

The author examines the impact of the Bolshevik ideology in book publishing USSR. It is proved that in 1919–1920's. book publishing kompartiyneh and government bodies directed to the mass indoctrination of different social strata.

Key words: book publishing, book, State Publishing House, Bolshevism, ideology.

*Валерій ВАСИЛЬЄВ**

Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940-і рр.)

У статті здійснено порівняльний аналіз впливу різних чинників на виникнення та перебіг голоду в Вінницькій області, що періодично спалахував протягом 20–30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Голод, голодомор, клімат, хлібозаготівлі.

Впродовж останніх років з'явилося чимало публікацій присвячених голоду 1920-х, 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. у Вінницькій області¹. Проте значна кількість проблем цих жахливих катастроф в історії Європи ХХ ст. залишаються недос-

* *Васильєв В.Ю.* — завідувач сектором історико-енциклопедичних досліджень відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних ресурсів Інтернету Інституту історії України НАН України, кандидат історичних наук, доцент.

¹ Попередній історіографічний аналіз наукової літератури здійснив вінницькій історик та архівіст В. І. Петренко. Див.: *Петренко В.І.*

лідженими. З одного боку, це обумовлено суттю та масштабами голодомору (тобто штучного, створеного людьми) 1932–1933 рр. в Україні, а також голоду 1946–1947 рр., як складних та комплексних суспільних явищ². З іншого, у вивченні голоду превалюють наукові підходи, що трактують явище, як наслідок політики Компартії, яка мала владу в СРСР.

На мій погляд, вони цілком логічні, об'єктивно виникли внаслідок розвитку професійної історичної думки, утім, звужують фокус наукового аналізу. Часто історики вивчають голод виключно у річищі стосунків лідерів Компартії та селянства, не приділяють належної уваги дії економічних, кліматичних та інших факторів. Тому оприлюднюють реконструкції історичних подій, де домінують ідеологічні уподобання авторів або «моралізаторські» оцінки. Логічність висновків та переконливість фактичного матеріалу, що наводиться, викликають певні сумніви.

Метою статті є спроба порівняльного аналізу голодувань та голоду, що періодично спалахували на території Вінницької області упродовж 20–40-х рр. ХХ ст. Особливу увагу приділено дії різноманітних факторів, які провокували ці явища. На мій погляд, їх комбінації обумовлювали різні варіанти розвитку подій.

У період, що досліджується, Вінницька область займала значну частину Поділля — одного з найбільш спеціалізованих на виробництві продуктів сільського господарства регіонів України. Населення території коливалося протягом часу від 4 до 2 млн. осіб, 80% яких складали українці, які займалися, переважно, вирощуванням озимої та ярової пшениці, жита, цукрового буряку, технічних культур, скотарством. Місцева промисловість була кооперована з переробкою сільськогосподарської продукції.

Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця, 2008. – С. 20–31.

² Значна частина українських істориків вважає, що голод 1946–1947 рр. був ще одним голодомором.

Під час Української революції (1917–1921 рр.) регіон перетворився на арену жорстких зіткнень збройних формувань різних державних утворень. Значна кількість населення підтримувала ідею незалежної української державності, яку уособлювала Українська народна республіка. Після захоплення Червоною армією 1920 р. Подільської губернії (існувала до 1925 р.), її західні межі перетворилися на державний кордон з Польщею та Румунією, що мало велике значення для лідерів СРСР з міркувань безпеки.

На 1921 р. економіка регіону була зруйнована, різко скоротилися посівні площі, зменшилося поголів'я робочої та домашньої худоби. Більшість населення вороже відносилось до Червоної армії, тому що втомилося від війн та насилля. Місцеві органи влади створювалися армійськими політпрацівниками, а також призначеними на посади приїжджими особами, більшість з яких походила з Лівобережної України. Навіть у липні 1922 р. на VIII Подільській губернській конференції КП(б)У йшлося про відсутність органів влади у повітах та селах губернії. 1924 р. з 4606 комуністів губернії лише 25% були місцевими мешканцями³.

Елітні військові підрозділи Червоної армії, що були сформовані в Росії, — 24 (Самаро-Улянівська Залізна), 60, 12 стрілецькі дивізії; кавалерійський корпус Г. Котовського, інші армійські частини контролювали територію губернії. Разом з органами ВУНК–ДПУ УСРР вони боролися проти селян — основи чисельних збройних загонів, що воювали проти влади. Більшовики називали збройний опір «політичним бандитизмом». Соціальною базою радянської влади в губернії стали комітети незаможних селян, яких у 1923 р. нараховувалося 1883 з чисельністю понад 100 тис. осіб⁴.

Одразу після приходу Червоної армії на Поділлі було організовано заготівлю збіжжя у формі продовольчої розклад-

³ Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. – Одеса, 1980. – С. 110; Державний архів Вінницької області (*далі* – ДАВО), ф. П-1, оп. 1а, спр. 23, арк. 29; спр. 6, арк. 58.

⁴ ДАВО, ф. П-1, оп. 1а, спр. 56, арк. 50.

ки. На 1921–1922 сільськогосподарський рік її розмір склав 288 тис. тон⁵. Вилучив за допомогою реквізиції значну кількість збіжжя, комуністичні керівники розцінювали Поділля як невичерпне джерело постачання продовольством голодуючих губерній Росії⁶. У 1922–1923 сільськогосподарському році так званий «продподаток» у розмірі 272 тис. тон збіжжя знову зібрали, використовуючи реквізиції. До цього додалося «добровільна», а за суттю — примусова «здача» продовольства для голодуючих Росії та півдня України⁷.

В умовах тривалих та посушливих літніх періодів 1920 р. та 1921 р., коли температура повітря піднімалася до 35–38° С, на Поділлі спалахнув голод⁸ не лише серед втікачів та централізовано доставлених голодуючих з Поволжя та південних губерній України. Почали голодувати місцеві мешканці. В серпні 1922 р. у 80 населених пунктах Поділля розпочали працювати комітети Американської адміністрації допомоги, хоча влада не визнала губернію як таку, що постраждала від голоду⁹. Масштаби голоду, людські втрати не відомі й нині. Але зрозуміло, що голодування населення у Подільській губернії спричинив вивіз продовольства до Росії та південних губерній України.

Нез її відмовою від продрозкладки та інших елементів так званого «воєнного комунізму» розпочалася на Поділлі на початку 1923 р. Перехід до продподатку з його буцімто фіксованою сумою здачі грошей або сільськогосподарської продукції кожним селянським господарством не призвів до

⁵ *Петренко В.І.* Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. ХХ ст. ... – С. 63.

⁶ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: 36. док. та матер. – Вінниця, 2007. – С. 39–40.

⁷ *Vasil'iev V.* Vinnitsa Oblast // Central-Local Relations in the Stalinist State, 1928–1941 / Ed. E.A. Rees. – Hampshire, 2002. – P. 168.

⁸ *Гальчак С.* Поділля: природа, людина — еволюція, історичний розвиток (кліматичний фактор в історичному антропо-соціогенезію – Кам'янець-Подільський, 2006. – С. 191.

⁹ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. ... – С. 56.

зменшення обсягів здавання державі продовольства. Виявилося, що податок для Подільської губернії неодноразово підвищувався. У 1923–1924 сільськогосподарському році він склав 208 тис. тон. За оцінками місцевої влади валовий збір врожаю досяг 1 млн. 392 тис. тон зернових культур та 1 млн. 216 тис. тон картоплі. Після виконання продподатку, з врахуванням щодобових потреб на їжу, годівлю худоби, сівбу, надлишків збіжжя у селянських господарств губернії залишилося 192 тис. тон. Цього було вкрай недостатньо задля розвитку селянських господарств, що не могли відбудуватися після попередніх років війн та продрозкладки. З метою виконати продподаток тисячі селянських господарств вимушені були розпродавати майно та худобу.

У травні 1924 р. X Подільська губернська конференція КП(б)У звернулася до РНК УСРР з проханням надати населенню економічну допомогу та зменшити податок, щоб відновити зруйноване селянське господарство. У 1924–1925 сільськогосподарському році податок зменшено до 144 тис. тон¹⁰. Проте сільське господарство губернії, особливо південних районів, вразила сильна посуха, що супроводжувалася тривалим періодом високої температури в середині літа 1924 р., аномально теплою зимою, що змінилася на холодну весну 1925 р.¹¹ Внаслідок кліматичних умов постраждало 18% засівних площ озимих культур, значні площі були недосіяними¹².

Навесні 1925 р. населення Поділля опинилося перед загрозою нового голоду. На мій погляд, цікавими були оцінки, що наводилися на офіційних заходах того часу. На 5-му з'їзді рад Подільської губернії (15 квітня 1925 р.) виступаючи оцінювали кількість населення у 3,4 млн. осіб, нарахували 756 тис. селянських господарств. В середньому на господарство припадало 3,31 га землі, що було менше за загальнорес-

¹⁰ *Vasil'iev V. Vinnitsa Oblast...* – С. 169.

¹¹ *Гальчак С. Поділля...* – С. 194.

¹² *Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. ...* – С. 101.

публіканські показники. Із загальної кількості господарств 85% сіяли до 2,74 га, лише 15% мали більш значні площі засівів. Малоземелля супроводжувалося відсутністю робочої худоби: її не мали 62% господарств, а реманенту — 52%¹³.

Голова Подільського губвиконкому Новіков на з'їзді відверто заявив, що 60% селянських господарств не мають засобів для обробки ланів, тобто є бідняцькими, 39% — більш менш заможними (середняцькими), «що мають деяку худобу», лише 1% — заможними господарствами. Звернемо увагу, що Новіков, хай у межах офіційних марксистсько-класових інтерпретацій селянства вважав, що 99% селян не мають засобів для розвитку господарства. Якщо за таких обставин кліматичні умови не сприяли розвитку сільського господарства, то яка ситуація виникала на селі? Якими були дії центральної влади?

В 1924–1925 сільськогосподарському році валовий збір збіжжя та картоплі в губернії склав 1 млн. 48 тис. тон, тобто виявився нижчим за попередній рік. Зменшення продподатку (у порівнянні з попереднім роком) склало 64 тис. тон. Влада спромоглася зібрати у селян лише 48 тон, притому Новіков заявив, що й це збіжжя не можна вивозити — за такого валового збору його нестача склала 160 тис. тон¹⁴. Показово, що уряд УСРР запропонував довгостроковий кредит бідняцьким господарствам — 112 тис. руб., 2 400 тон зернових культур, що було цілком недостатнім для підтримки сільського господарства Поділля¹⁵.

Селянин з Могилів-Подільської округи губернії В. Потерлевич на 5-му з'їзді рад губернії заявив, що Новіков говорив про існування щодо двох видів бандитизму на той час — конкрадства та підпалів¹⁶. Але нічого не сказав «про третій

¹³ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. ... – С. 96.

¹⁴ Там само. – С. 97.

¹⁵ Там само. – С. 98.

¹⁶ Чекісти стверджували, що на початок 1925 р. «політичний бандитизм» на території губернії був ліквідований.

бандитизм, який породив Уряд». Цей селянин так оцінив дії влади:

«Таким бандитизмом є голод. Голод повністю походить від влади. Влада знала, що нас була посуха. Влада знала, що в нашому районі був неврожай, але, коли настав час платити податок, нам говорили: “Плати, а якщо не запла тиш, то підеш до в’язниці”. Тому ми вимушені були тоді про дати свій хліб за 50 коп. пуд. Ми вимушені були тоді прода ти свій хліб куркулям, які мали гроші, зараз ані грошей, ані що поїсти, не маємо. Нині влада каже, що вона повернула ся до нас обличчям, дає нам хліб й каже: “Заплати нам по 4 крб. за пуд”, це в 8 разів більш, ніж ми брали, а цих 8 пудів нам вистачили б до нового хліба. Кажуть нам, що тут вийшла помилка. Так не можна говорити владі, на яку ми поклали усю свою надію. Ви нами правите, наше життя від вас зале жить, а ви говорите, що ви помилилися»¹⁷.

Вважаю, що проблема полягала не в офіційних оцінках представників влади, які визнавали помилки політичних рі шень на «викачування» у селян збіжжя та інших продовольчих культур. В основі політики, що здійснювалася, знаходилася цілковита байдужість та зневага до життя селянства. Звертає на себе увагу факт, що органи влади різного рівня добре зна ли становище сільського господарства, про що свідчить до відка про середню врожайність зернових та технічних куль тур у Вінницькому окрузі, яку підготували наприкінці 1925 – на початку 1926 рр. (у червні 1925 р. в УСРР ліквідували гу бернії і Подільську губернію розділили на Вінницький, Кам’я нец-Подільський, Могилів-Подільський, Проскурівський, Тульчинський, Шепетівський округи). Аналіз наведеної в документі статистики (див. таб. 1) демонструє, що середня врожайність зернових та технічних культур с гектару була нижчою за рівень початку ХХ ст.:

¹⁷ Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. ... – С. 106–107

Таблиця 1

**Середня врожайність зернових та технічних культур
в 1907–1925 рр. у Вінницькому окрузі, в цнт з га¹⁸**

П'ятирічки	Зернові	Технічні культури		
	Пшениця, жито, овес, просо, гречка	Горох	Картопля	Кукурудза
1907–1911 рр.	9, 61	9,35	94, 53	10,52
1912–1916 рр.	10,05	9,35	79,92	12,12
1917–1921 рр.	7,6	5,99	59,17	74,37
1921–1925 рр.	7,5	8,76	73,78	—

Бачимо, що середня врожайність у 1921–1925 рр. нижче за попередні, валові обсяги збору врожаю природно нижчі, але плани державного податку занадто високі. Ось чому до дії несприятливих кліматичних умов додається головний чинник — політика «викачування» продовольства, що спричиняє до голоду.

1926–1927 рр. виявилися періодом, коли на території колишньої Подільської губернії не спалахувало голодування населення. Утім, влітку 1928 р. ситуація з продовольством знову загострилася. Після ініціювання керівництвом Компартії СРСР на чолі з Й. Сталіним «другого комуністичного штурму» («сталінської революції «згори» за Р. Такером) знов посилювався економічний та політичний тиск держави на селянське господарство Поділля. Виконуючи накази центральних органів влади, місцеві партійно-державні органи повернулися до реквізиції збіжжя під час хлібозаготівельних кампаній. Зростало незадоволення селянства.

Перша хвиля масової насильницької колективізації сільського господарства, що була розпочата в СРСР наприкінці

¹⁸ Підраховано за даними доповідної записки Вінницького окружкому КП(б)У до ЦК КП(б)У від 2 січня 1926 р. *Див.*: Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. ... – С. 148. Дані переведені з пудів та десятин в центнери та гектари.

1929 р., призвела до того, що в округах Поділля відсоток колективізованих господарств зріс до 72,6% на 10 березня 1930 р.¹⁹ Селянство на насильство влади відповіло зростаючим опором, стрижень якого припав на перші три місяці 1930 р. Тоді ДПУ УСРР зареєструвало 3 129 антиколективізаційних селянських виступів, в яких брало участь 950 620 осіб. Центральну владу, зокрема Й. Сталіна, особливо стурбували події у прикордонних районах Вінниччини. У Тульчинському, Могилів-Подільському, Вінницькому округах селянські виступи охопили 343 сільради, відбувся 81 збройний виступ, в 73 селах на короткий час була ліквідована радянська влада. Ці виступи придушував голова ДПУ УСРР В. Балицький, який на броньованому потязі, у супроводі кавалерійських загонів розганяв повсталіх селян²⁰.

Принагідно зауважу, що зростання політичного та економічного тиску держави на подільське селянство відбувалося за несприятливих кліматичних умов для сільського господарства регіону. Дві зими — 1927–1928 рр. та 1928–1929 рр. були аномально холодними, малосніжними, в результаті чого загинули значні площі озимих культур, особливо у південних районах Поділля²¹. За спровокованого владою руйнування хлібного ринку це погрожувало новим голодуванням населення. Окремі групи сільського населення та мешканців містечок відчували нестачу продовольства, але від широкомасштабного голоду врятували сприятливі кліматичні умови 1930 р., коли озимина зійшла на 100%²². Але друга хвиля масової насильницької колективізації, що здійснювалася за ініціативою керівництва ВКП(б) з кінця 1930 р., спровокувала глибоку економічну кризу у сільському господарстві Поділля. З метою посилення контролю на місцях комуністичні

¹⁹ *Vasil'iev V. Vinnitsa Oblast... С. 171.*

²⁰ *Васильев В., Виола Л. Коллективизация и крестьянское сопротивление на Украине (ноябрь 1929 – март 1930 гг.). – Винница, 1997. – С. 43–69.*

²¹ *Гальчак С. Поділля: природа, людина — еволюція... – С. 195.*

²² Там само.

керівники УСРР у червні 1930 р. розпочали перехід до районної системи управління, внаслідок чого кількість комуністів на селі зросла на 30%²³. Проте придушити активний та пасивний спротив селян колгоспній системі не вдалося. У лютому 1932 р. створили Вінницьку область у складі 69 районів²⁴, керівництво яких мало контролювати ситуацію у колгоспах, у складі яких, на той час, перебувало кожне друге селянське господарство області. Одноосібників, які відмовлялися вступати до колгоспів, обкладали величезними податками та штрафами.

Для аналізу процесів у сільському господарстві області доцільно використати інформаційні повідомлення Вінницького обласного управління ДПУ УСРР, що регулярно надсилалися до обкому компартії, його перших секретарів — М. Алексєєва, а потім (з жовтня 1932 р.) В. Чернявського. Цілком зрозуміло, що «чекістські документи» суб'єктивні, утім, переважно, у політичних оцінках. В економічній сфері вони зберігають достатню об'єктивність, що пов'язано з бажанням компартійного керівництва мати незалежний від низових ланок управління інформаційний канал. Зокрема, «чекісти» доповідали, що у 1931 р. вилучення збіжжя під час виконання хлібозаготівельного плану складало у районах біля 30–40% валового збору врожаю. Зауважу, що валовий збір обчислювався не

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*далі* – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 4370, арк. 20.

²⁴ Кількість районів змінювалася. Наприклад, у жовтні 1932 р. до Київської області відійшли 7 районів: Бабанський, Монастирищенський, Оратовський, Плисківський, Погребищанський, Уманський, Христинівський. На початку 1935 р. у Вінницькій області було 65 районів. У вересні 1937 р. частина районів увійшла до складу сформованих Кам'янець-Подільської та Житомирської областей. Одночасно Монастирищенський, Оратівський, Плисківський, Погребищанський райони увійшли до складу Вінницької області. Кількість районів змінювалася протягом часу: 1938 р. їх було 42, 1946 р. — 44, 1960 — 32, 1965 — 19, 1979 — 25, від 1990 р. — 27 районів. *Див.*: Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. – Кн. 1. – Вінниця, 2006. – С. 11.

на основі перших обжинок, але за фактичним надходженням збіжжя до сховищ. Валовий збір з врожаю 1931 р. у районах, що увійшли до Вінницької області, так само, як врожайність з га, невідомі. Але зафіксовано, що величезний хлібозаготівельний план 1931 р. у 807 623 тони виконано після початку весняної сівби 1932 р.²⁵ Відсутність збіжжя у селянських господарствах призвело до масової загибелі коней, робочої худоби. Колективізація в області, що тривала, навесні 1932 р. досягла 50% об'єднаних селянських господарств. Це загострило проблеми із збіжжям та утриманням робочої худоби.

Населення відчувало нестачу продовольства, особливо напружена ситуація виникла у містах та містечках Поділля. Матеріали ДПУ УСРР свідчать про зростання смертності від голоду у всіх районах області. Одночасно «чекісти» трактували незадоволення та обурення населення владою як наслідок того, що Вінницька область «у відношенні засміченості к.р. (контрреволюційними. — В. В.) елементами усіх відтінків займає одне з перших місць в Україні». Наприкінці березня 1932 р. провели операцію «щодо очистки прикордонної смуги від контрреволюційного та антирадянського елементу», у ході якої заарештували понад 5 тис. осіб²⁶.

Весняну сівбу 1932 р. колгоспники та одноосібники, які голодували, провели на коровах, значні площі не досягли, не дивлячись на то, що сівба тривала до другої половини червня 1932 р. Весна, з її сприятливими кліматичними умовами для засіву, тривала кілька тижнів, після неї прийшло спекот-

²⁵ Підраховано з використанням даних: ДАВО, ф. П-136, оп. 3, спр. 14, арк. 107; спр. 14а, арк. 118.

²⁶ *Петренко В.І.* Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. ХХ ст. ... – С. 267–268. «Чистка» прикордонних районів здійснювалася у відповідності до рішень грудневого (1931 р.) пленуму ЦК ВКП(б). З метою їх реалізації політбюро ЦК КП(б)У 8 січня 1932 р. визначило 51 прикордонний район України, де планувалося провести арешти та депортації. 15 прикордонних районів Вінницької області мали стати «опорними» для влади в політичному та стратегічному відношенні. *Див.:* ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 8, арк. 135.

не літо з високими температурами та незначною кількістю опадів. За таких умов загинули значні площі цукрового буряку — другої за поширеністю (після озимої пшениці) сільськогосподарської культури в області²⁷.

Об'єктивну оцінку середньої врожайності зернових та валовому збору з врожаю 1932 р. дати складно. Оцінки врожайності розпочалися наприкінці червня 1932 р. на основі спроб обжинок, протягом серпня–жовтня оцінки знижувалися. 1933 р. облуправління ДПУ навело цифру для 1932 р. в 6,9 цнт з га у Вінницькому районі²⁸. Ймовірно, що така або трішки менша була характерною для центральних та північних районів області, а в південних вона була традиційно меншою. Вивчення архівних матеріалів наркомату землеробства УСРР, управління народногосподарського обліку при Держплані УСРР виявило, що оцінки середньої врожайності з гектару для України з'явилися пізніш, у документи вносилися правки, що свідчить про фальсифікації²⁹. Для перевірки цифр облуправління ДПУ необхідно ретельно вивчити матеріали річних звітів колгоспів області за 1932 р., провести порівняльний аналіз.

Складною та недостатньо вивченою є проблема оцінок валового збору врожаю 1932 р. в області. За наявності значних недосіяних площ навесні 1932 р. фізично слабкі селяни, коли прийшов час збору врожаю, відмовлялися працювати на колгоспних ланах, віддавали перевагу збору збіжжя для себе, щоб не померти від голоду. Державні органи визнавали, що втрати врожаю у колгоспах були величезними. Привертає увагу факт, що керівники області знали про голод, що лютував в області, неодноразово докладали про це секретарям ЦК КП(б)У та керівникам РНК УСРР. За таких умов остаточний план хлібозаготівлі для області затвердили напри-

²⁷ ДАВО, ф. П-136, оп. 3, спр. 87, арк. 45. У Вінницькій області вироблялося 30–40% цукру в СРСР.

²⁸ Там само, арк. 40.

²⁹ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 318, оп. 1, спр. 4, 6, 10, 12, 377.

кінці липня 1932 р. у розмірі 665 тис. тон³⁰. Від початку серпня 1932 р. облуправління ДПУ постійно інформувало Вінницький обком КП(б)У щодо виконання плану хлібозаготівлі. «Чекісти» доносили, що за скорочення посівних площ та зменшенні середньої врожайності плани хлібозаготівлі для більшості районів області збільшилися. З врожаю 1932 р. вилучення хліба у селянських господарств та колгоспів (липень–листопад 1932 р.) складало у середньому більше 30%, в окремих районах — 50%, поодиноких селах — 60%³¹. Підкреслювалося, що хлібозаготівлі досягли такого розміру, що після вилучення збіжжя у селянських господарства, з врахуванням потреб виділити частину збіжжя на посів, фураж, годування домашньої худоби, залишалось 300–400 грам на особу в рік³².

Вінницький обком партії 15 серпня 1932 р. повідомив секретаря ЦК КП(б)У П. Любченка про те, що плани хлібозаготівлі передбачали вилучення в області 3,19 цнт з га у колгоспах та 3,43 цнт з га у одноосібників. Це свідчило — за середньої врожайності в 6,9 цнт з га (оцінки облуправління ДПУ щодо Вінницького району) у колгоспників та одноосібників залишалось до врожаю 1933 р. від 347 до 371 кг збіжжя з га³³. Це менше, ніж в оцінках ДПУ. У вересні–жовтні 1932 р. облуправління ДПУ зафіксувало, що у Бердичевському, Вороновицькому, Немирівському, Чуднівському, Кам'янець-Подільському районах колгоспи перебували без продовольчих, фуражних та посівних ресурсів. Часто керівні працівники висловлювали незадоволення величезними планами хлібозаготівлі, особливо голови колгоспів та сільрад. На пленумах РПК та РВК сільські керівники відмовлялися від прийняття планів, казали, що їх не можна виконати, вони викличуть розпад колгоспів, селянські виступи «волинського характеру»³⁴; се-

³⁰ *Петренко В.І.* Більшовицька влада... С. 270.

³¹ ДАВО, ф. П-136, оп. 3, спр. 14, арк. 107.

³² Там само, арк. 108.

³³ Зрозуміло, що цей показник не був притаманним кожному селянському господарству.

³⁴ «Волинки» — відмови селян від виходу на роботу.

ред сільських керівників панували негативні настрої. Спостерегалися окремі випадки втечи активістів із сіл. За повідомленнями ДПУ УСРР на 20 жовтня 1932 р. річний план хлібозаготівлі виконали в області на 51,1%, що більше, ніж в середньому в Україні³⁵.

Як діяла центральна влада за таких умов? Ця проблема неодноразова ставала предметом наукового аналізу, але й досі привертає увагу вчених, оскільки інтерпретації мотивів прийняття рішень та відповідних дій суттєво розрізняються. У випадку з Вінницької областю звернемо увагу на кілька важливих аспектів діяльності партійно-державних структур наприкінці 1932 – на початку 1933 рр.

Надіслані в Україну та на Північний Кавказ комісії на чолі з найближчими соратниками Сталіна — головою РНК СРСР В. Молотовим та секретарем ЦК ВКП(б) Л. Кагановичем застосували репресивні заходи під час хлібозаготівлі, що поширювалися не лише на пересічних селян, але й на представників місцевих ланок управління. 3 листопада 1932 р. у Вінниці секретар ЦК КП(б)У П. Любченко на нараді секретарів райкомів партії, директорів МТС, уповноважених обкому та ЦК КП(б)У з хлібозаготівлі розповів, що із виконанням хлібозаготівлі виникла загрозлива ситуація. Тому на засіданні політбюро ЦК КП(б)У за участі В. Молотова (29–30 жовтня 1932 р.) дійшли до спільної думки (зрозуміло, що під тиском голови уряду СРСР В. Молотова):

«В цьому році за паскудну нашу роботу мусимо розплатитися певною кількістю хліба»³⁶.

Звернемо увагу на вислів «розплатитися», що у даному негативному інтонаційному контексті означав покарання за погану роботу. Необхідно розуміти, що задачею хліба державі «каралося», зрозуміло, не стільки керівництво України, партійно-державні структури різного рівня, але її пересічні громадяни, які конали від голоду. Тема покарання постійно лунала

³⁵ ДАВО, ф. П-136, оп. 3, спр. 14, арк. 297.

³⁶ Там само, оп. 6, спр. 56, арк. 5.

в офіційних виступах В. Молотова та Л. Кагановича наприкінці 1932 – у січні 1933 рр., які погрожували обласним та районним працівникам (за Сталіним — «саботажникам з партквитком в кишені»), а також колгоспникам, які буцімто мали «дрібнобуржуазну психологію», репресіями з боку держави³⁷.

Це не були голослівні твердження, залякування. В. Молотов 18 листопада 1932 р. відредагував рішення політбюро ЦК КП(б)У, згідно з яким доручалося генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору та голові ДПУ УСРР С. Реденсу розробити оперативний план ліквідації «основних куркульських та петлюрівських контрреволюційних гнізд». В містах мали заарештовувати «ідеологів та організаторів куркульського саботажу» хлібозаготівлі, у колгоспах — «злісних рахівників та бухгалтерів». Передбачалися «вкрай сурові покарання» у справах щодо терактів, підпалів, розкрадання державної та суспільної власності³⁸. Наступного дня С. Реденс провів нараду начальників облвідділів ДПУ про виконання наведеного вище рішення. Операція розпочалася наприкінці листопада й тривала до лютого 1933 р. За цей час було арештовано 37 797 осіб, розглянуто більше 12 тис. справ, засуджено до розстрілу 719 осіб, висилці до концтабору — 8 003, висилці на спецпоселення — 2 533 осіб³⁹. Зрозуміло, що арешти людей були до цієї операції й тривали після її завершення. Проте вона стала, на мій погляд, одним з піків державної репресивної політики в Україні під час голодомору 1932–1933 рр. Зазначу, що загалом показники кількості арештованих та засуджених в УСРР в 1932–1933 рр. не набагато нижчі за репресованих в період

³⁷ Див.: Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україні та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. – К., 2001. – С. 81–145.

³⁸ Це рішення неодноразово публікувалося. Звертає увагу, що запис рішення зберігався в «особливій папці» політбюро ЦК КП(б)У, тобто мав найвищу ступень секретності. Див.: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 9, арк. 59–60.

³⁹ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД. – К., 2008. – С. 39, 321.

«великого терору» 1937–1938 рр.⁴⁰ Отже, логічним виглядає висновок про те, що політика керівництва Компартії в Україні в 1932–1933 рр. мала специфічний характер: в умовах широкомасштабного голодомору сотні тисяч людей арештовувалися, сотні, якщо не тисячі, розстрілювалися.

Відомості щодо арештів у Вінницькій області є фрагментарними та неповними. Проблему ще потрібно досліджувати. Утім, добре відомі інші аспекти політики, що ініціювалася радянськими лідерами. Як на всій Україні, у листопаді 1932 р. у Вінницькій області на «чорні дошки» занесли райони, колгоспи та одноосібників, які «зривали» хлібозаготівлі. Відповідно до першого рішення обласної влади серед них опинилися 6 районів, одноосібники, що мешкали на території 39 сіл, а також 31 колгосп. Потім ця кількість зростає. Ми знаємо, що даний репресивний захід передбачав у даних місцевостях заборону торгівлі, вивезення усіх товарів з крамниць, натуральні фонди у колгоспах забиралися у фонд хлібозаготівлі, застосовувалися натуральні штрафи у розмірі 15-місячної норми здачі м'яса⁴¹.

За розпорядженням В. Молотова від 20 листопада 1932 р. в Україні заборонили продаж у сільській місцевості сірників, солі, гасу⁴². Різко посилилися конфіскації не лише збіжжя, але й усього продовольства, що залишалось в колгоспах та селянських господарствах. Шляхом масового насилля та репресій керівництво Вінницької області виконало план хлібозаготівлі на кінець грудня 1932 р. У відповідності до ритуалів, що існували тоді серед партійно-радянської номенклатури, керівники області домоглися публікації в газеті «Комуніст» (орган ЦК КП[б]У) «Рапорту Вінниччини про закінчення плану хлібозаготівель».

⁴⁰ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 119.

⁴¹ Подсчитано по: Петренко В.І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. ХХ ст. ... – С. 272–273.

⁴² Командири великого голоду... – С. 108–109.

Однак, політбюро ЦК КП(б)У 29 грудня 1932 р. у присутності Л. Кагановича визнало рапорт передчасним та неправильним, а його вміщення в газеті без відома ЦК — помилковим. Вінницьким керівникам вказали: «Рапортувати отримаєте право після виконання плану із семпозички, з культури, а також з радгоспів»⁴³. Таким чином, заготівлі збіжжя та конфіскації продовольства тривали.

Хлібозаготівлі в УСРР з врожаєм 1932 р. припинили лише 6 лютого 1933 р., коли голодомор набув жахливого характеру, кількість померлих сягала мільйонів людей. Через місяць, у березні 1933 р. у Вінницькій області, як у всьому СРСР, з'явилися політвідділи МТС, що були створені за рішенням об'єднаного (січень 1933 р.) пленуму ЦК та ЦКК ВКП(б). Основними завданнями політвідділів були «очистка колгоспна від класово-ворожих елементів», боротьба проти «саботажників з партквитком у кишені» та організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Для роботи в МТС надіслали сотні політкерівників (рос. — политруки) з Червоної армії. Їх заступниками призначили співробітників ОДПУ СРСР. В країні з'явилася паралельна з райкомами та обкомами партії структура влади.

Документи діяльності політвідділів ще недостатньо уведені до наукового обігу, але вони надають чудову можливість реконструювати реальну картину подій 1933 р. Приїхав до області, співробітники політвідділів повідомляли начальника політсектору Вінницької обласного земельного управління Л. Паперного, що на селі є до 50% колгоспників, що попухли від голоду, повимирали цілі вулиці, а місцеві партпрацівники діють переважно засобами адміністративного свавілля та знущань над селянами. Така ситуація сприяла масовому пасивному опору селян владі та посиленню серед них еміграційних настроїв. В цьому переконався голова ВУЦВК УСРР Г. Петровський, який перебував в області у березні 1933 р. Він порадив першому секретарю Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявському прямо повідомити Й. Сталіна щодо ситуації.

⁴³ ЦДАГО України. ф. 1, оп. 16, спр. 9, арк. 86–87.

Проте С. Косіор був проти таких дій й радив В. Чернявському приховати реальний стан речей⁴⁴.

Саме в ці дні співробітники політвідділів почали організовувати весняну сівбу у колгоспах силами голодних селян. Коли вони зустрілися з опором, то розпочали «чистку», за наслідкам якої з колгоспів за рік вигнали, за неповними відомостями, 13 847 осіб, зокрема, більше половини голів колгоспів⁴⁵. В. Чернявський у березні 1933 р. у листі до С. Косіора пропонував частку «вчищених» з колгоспів використовувати на громадських роботах (будівництво шляхів, торфодобування, гранітні кар'єри), а

«очевидних ворогів народу, провокаторів, диверсантів в потенції, петлюрівсько-фашистських агентів та куркулів належить негайно вилучити з області та виселити на північ, застосувавши методи, схожі на практику Північного Кавказу»⁴⁶.

Хлібозаготівлі в Україні з врожаю 1932 р. припинили лише 6 лютого 1933 р., коли голодомор набув жахливого характеру, кількість померлих сягала мільйонів людей. Через місяць, у березні 1933 р. у Вінницькій області, як у всьому СРСР, з'явилися політвідділи МТС, що були створені за рішенням об'єднаного (січень 1933 р.) пленуму ЦК та ЦКК ВКП(б). Основними завданнями політвідділів були: «очистка колгоспна від класово-ворожих елементів», боротьба проти «саботажників з партквитком у кишені» та організаційно-господарське зміцнення колгоспів. Для роботи в МТС надіслали сотні політкерівників (політруки) з Червоної армії. Їх заступниками призначили співробітників ОДПУ. В країні з'явилася паралельна з райкомами та обкомами партії структура влади.

Документи діяльності політвідділів ще недостатньо уведені до наукового обігу, але вони надають чудову можливість реконструювати реальну картину подій 1933 р. Приїхав до

⁴⁴ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 57–59.

⁴⁵ Підрахунки автора. Див.: ДАВО, ф. П-137, оп. 1, спр. 59, арк. 72–73.

⁴⁶ ДАВО, ф. П-136, оп. 6, спр. 228, арк. 21.

області, співробітники політвідділів повідомляли начальника політсектору Вінницької обласного земельного управління Л. Паперного, що на селі є до 50% колгоспників, що попухли від голоду, повимирали цілі вулиці, а місцеві партпрацівники діють переважно засобами адміністративного свавілля та знущань над селянами. Така ситуація сприяла масовому пасивному опору селян владі та посиленню серед них еміграційних настроїв. В цьому переконався голова ВУЦВК УСРР Г. Петровський, який перебував в області у березні 1933 р. Він порадив першому секретарю Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявському прямо повідомити Сталіна щодо ситуації. Проте С. Косіор був проти таких дій й радив Чернявському приховати реальний стан речей⁴⁷.

Саме в ці дні співробітники політвідділів почали організовувати весняну сівбу у колгоспах силами голодних селян. Коли вони зустрілися з опором, то розпочали «чистку», за наслідком якої з колгоспів за рік вигнали, за неповними відомостями, 13 847 осіб, зокрема, більше половини голів колгоспів⁴⁸. В. Чернявський у березні 1933 р. у листі до С. Косіора пропонував частку «вчищених» з колгоспів використовувати на громадських роботах (будівництво шляхів, торфодобування, гранітні кар'єри), а «очевидних ворогів народу, провокаторів, диверсантів в потенції, петлюрівсько-фашистських агентів та куркулів належить негайно вилучити з області та виселити на північ, застосувавши методи, схожі на практику Північного Кавказу»⁴⁹.

Реальна ситуація складалася таким чином, що з другої половини лютого 1933 р. колгоспники почали отримувати допомогу у вигляді громадського харчування або мізерної допомоги, що була виділена колгоспу на проддопомогу. Але одноосібників ніхто не рятував. Зрозуміло, що влада піклу-

⁴⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – С. 57–59.

⁴⁸ Підрахунки автора. Див.: ДАВО, ф. П-137, оп. 1, спр. 59, арк. 72–73.

⁴⁹ ДАВО, ф. П-136, оп. 6, спр. 228, арк. 21.

валася про життя колгоспників лише внаслідок потреби здійснити весняну сівбу.

Під загрозою голодної смерті опинилися виключені з партії під час її чистки. У Вінницькій області з 33 тис. комуністів з лав партії вилучили 8745 осіб, тобто 26,5%⁵⁰. Більшість з цих людей втратили роботу, отже, опинилися на порозі голодної смерті. Існували інші групи населення, які голодували так само, як селяни. Наприклад, в сільській місцевості без продовольства перебували вчителі, лікарі, ветеринари, інші категорії сільської інтелігенції.

В лютому 1933 р. в Україну надійшли перші партії збіжжя з інших регіонів СРСР. Радянські лідери вирішили надати республіці допомогу після того, як впродовж листопаду 1932 р. – січня 1933 р. у селян вилучили не лише збіжжя, але й продовольство. Показово, що з 1 лютого до кінця березня 1933 р. Вінницька область заготовила 146 тон збіжжя (хоча хлібозаготівлі офіційно зупинили рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 6 лютого 1933 р.), які їй залишили, додав 290 тон для харчування населення. Надавалися інші форми продовольчої допомоги. Утім, зазначу, що допомога надавалася лише працюючим на ланах у ході весняної сівби. Інших голодуючих залишили помирати.

Політбюро ЦК КП(б)У 17 березня 1933 р. дозволило вільну продаж хліба в Україні. За проханням В. Чернявського на засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 27 березня 1933 р. Вінницькій області додатково надали 30–40 тракторів, кредит у 500 тисяч крб., дозволялося додаткове ввезення промислових товарів. Було прийнято рішення щодо погашення заборгованості з боку господарчих організацій колгоспам, а також про звернення до ЦК ВКП(б) за додатковою насінневою позичкою. 17 квітня 1933 р. Вінницька область отримала 150 тисяч тонн збіжжя для сівби⁵¹.

Кліматичні умови 1933 р. були сприятливими для сільськогосподарських культур, що дозволило зібрати один з

⁵⁰ ДАВО, ф. П-137, оп. 1, спр. 59, арк. 39.

⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 9, арк. 158–159, 180, 183, 199, 296, 36.

кращих врожаїв за 1930-ті рр. Для України валовий збір зернових оцінювався наркоматом землеробства СРСР в 22 млн 264 тис. тон⁵², що було на 70% більше, ніж у 1932 р. Загальний розмір державних заготівель збіжжя склав 5 млн 890 тис. 900 тон, тобто 26% від валового збору. Для порівняння зауважимо: 1931 р. хлібозаготівлі в Україні сягали 41,3%, а в 1932 р. — 46% валового збору зернових культур⁵³. Оскільки 1933 р. в республіці залишили 16 млн. 373 тис. тон збіжжя⁵⁴, голод поступово вщухав.

Від кінця січня до травня 1934 р. керівники УСРР неодноразово зверталися до Й. Сталіна з проханнями надати республіці продовольчу допомогу. 5 травня 1934 р. С. Косіор та П. Любченко обґрунтували прохання тим, що Україна не лише виконала плани здачі державі продовольчих культур, але перевиконала їх на 280 тис. тон⁵⁵. Продовольство виділялося, але в 1934 р. населення України знов опинилося на порозі голодування. Ситуація повторилася наприкінці 1934 – на початку 1935 рр., коли план хлібозаготівлі був виконаний УСРР у листопаді 1934 р., але заготівлі збіжжя тривали. Сильна посуха весною — влітку 1934 р. суттєво знизила врожайність сільськогосподарських культур. За таких умов більшість колгоспів Вінницької області у жовтні–листопаді 1934 р. видали на трудовень мізерну кількість збіжжя. Політбюро ЦК ВКП(б) неодноразово приймало рішення щодо надання продовольчої допомоги різним областям України. Звідти надходили повідомлення про набрякання людей від голодування. Фіксувалися поодинокі випадки канібалізму⁵⁶. Реалії в українському селі в першій половині 1935 р. зовсім

⁵² Це біологічний врожай.

⁵³ Командири великого голоду... – С. 12, 64.

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 436, арк. 124.

⁵⁵ Там само, оп. 16, спр. 11, арк. 10, 34–35, 52, 65, 72, 83, 131, 149; оп. 20, спр. 6526, арк. 1.

⁵⁶ Васильєв В., Подкур Р. Невідомий голод 1934–1935 рр. на Поділлі // Тези доп. і повідом. дев'ятнадцятої Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. – Вінниця, 1999. – С. 53–54.

не були схожою на «заможне та щасливе життя», як то проголошував Сталін та радянська пропаганда. Україна дуже важко виходила з голодомору 1932–1933 рр.

Новий голод в Україні, зокрема у Вінницькій області, спалахнув через рік після закінчення Другої світової війни. Сільське господарство, яке було зруйнованим гітлерівською та румунською окупацією, після повернення радянської влади опинилося під пресом величезних державних заготівель продовольства. До цього додалися несприятливі кліматичні умови. Літо 1946 р. було спекотним, посушливим, після того прийшла аномально посушлива зима 1946–1947 рр. В районі Вінниці за ту зиму випало 53% опадів від норми⁵⁷. В лютому 1946 р. з Вінницької області вивезли 17 100 тон збіжжя до Фінляндії та Румунії. Планувалося вивезення значної кількості збіжжя в інші регіони СРСР⁵⁸. Колгоспи в області вимушені були здати за рахунок державних заготівель посівні фонди. Ситуацію з харчуванням колгоспників добре ілюструє приклад, коли у Вінниці відкрили два комерційних магазини для торгівлі хлібом, біля них збиралися величезні черги не лише городян, але й селян з оточуючих районів⁵⁹. Врожай 1946 р. в області за край оптимістичними прогнозами не перевищував 7–7,5 цнт з га. Розмір державних заготівель зернових культур в області з врожаю 1946 р. нам поки не відомий, проте документи свідчать, що наприкінці року спалахнув голод. Були зняті з централізованого постачання хлібом за карточками сотні тисяч людей⁶⁰. Перший секретар Вінницького обкому КП(б)У М. Стахурський 14 грудня 1946 р. повідомив першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова про голод в 11 районах області, просив надати допомогу продовольчим збіжжям⁶¹.

⁵⁷ Гальчак С. Поділля: природа, людина — еволюція... — С. 196.

⁵⁸ ДАВО, ф. П-136, оп. 13, спр. 87, арк. 19.

⁵⁹ Там само, арк. 14–15.

⁶⁰ Голод в Україні. 1946–1947. Документи та матеріали. — К., 1996. — С. 72–79.

⁶¹ ДАВО, ф. П-136, оп. 13, спр. 87, арк. 82.

Допомога, що надавалася, була недостатньою, її не вистачало для харчування області з 2-х млн населенням. На 20 квітня 1947 р. в області відкрили 503 харчувальних пункти, в яких отримували мінімум їжі 30 729 осіб⁶². Хворих на дистрофію, внаслідок голоду, за офіційними даними в області нараховувалося 160 тис. осіб, зокрема дітей у віці до 14-ти років, — близько 70 тис. Кількість померлих від голоду 1947 р. в області не відома (проблема ще не досліджена), але йдеться про тисячі людей⁶³.

Що звертає на себе увагу, коли застосовується порівняльний аналіз голоду та Голодомору, що періодично спалахували на території Вінницької області протягом 1920-х – 1940-х рр.? Цей регіон — один з найбільш аграрних в Україні пережив нестачу продовольства та голод наприкінці 1922 – на початку 1923 рр., 1925–1926 рр., 1928–1929 рр., 1934–1935 рр. Жахливими за наслідками стали два голодування: Голодомор 1932–1933 рр. та голод 1946–1947 рр. Голод завжди спричиняв комплекс факторів, серед яких були кліматичні умови — предтечею кожного є посуха або малосніжна морозна зима, що знижувало врожайність зернових культур. У сільському господарстві відчувалися наслідки Першої світової війни, низький рівень агротехнічної культури землеробства, аграрне перенаселення регіону та низка інших чинників. Це призводило до того, що середня врожайність зернових з га в Україні та, зокрема у Вінницькій області, до 1938 р. була нижчою за рівень початку ХХ ст. Такою ж низькою вона виявилася після закінчення Другої світової війни.

Утім, був основний фактор, що діяв постійно, обумовлював періодичний голод населення: політика «викачування» сільськогосподарської продукції з області в інтересах всього СРСР. Образно кажучи, Вінницька область в складі СРСР в 20–40-х рр. ХХ ст. була «внутрішньою сільськогосподарською колонією», потреби та рівень життя населення якої ігнорувалися, а комуністична держава здійснювала вкрай жорстку

⁶² ДАВО, ф. П-136, оп. 13, спр. 121, арк. 65–67.

⁶³ Голод в Україні. 1946–1947... – С. 247.

та антилюдяну політику. Порівняльний аналіз голоду різних років дозволив зафіксувати величезні розміри державних заготівель збіжжя, інших сільськогосподарських продуктів, що не давало розвиватися сільському господарству та залишало населення без продовольства.

Особливе місце у голоді займають події 1932–1933 рр., коли політика індустріалізації та колективізації призвела до широкомасштабного, викликаного діями комуністичних лідерів, голодомору в Україні. В голодоморі виокремлюється період листопада 1932 – січня 1933 рр., коли найближчі соратники Й. Сталіна — В. Молотов та Л. Каганович — в Україні та на Північному Кавказі організували застосування специфічних репресивних заходів проти конаючого від голоду населення. Впевнений, що репресивні операції, в ході яких сотні тисяч людей арештовувалися, тисячі розстрілювалися, мали на меті не лише створення великих централізованих запасів продовольства в СРСР, збереження експортно-імпорتنих операцій з іншими країнами світу, ліквідацію опору суспільства колгоспній системі та хлібзаготівлі.

Для Й. Сталіна та його групи особливо важливим було утримати владу в умовах глибокої соціально-економічної кризи, спровокованої їх діями. Тому обиралися стратегії, що демонстрували: держава в особі її вищих політичних керівників має право та можливості зробити все, що вважає за необхідне, її інтереси вищі за людське життя — якщо не будеш коритися, тебе можуть знищити. В наведені вище три місяці 1932–1933 рр. це показали не лише українським селянам, але й іншим групам суспільства, особливо управлінцям та інтелігенції.

Й. Сталін реально оцінював загрозу соціального вибуху в Україні, тому заподіяв превентивні заходи «покарання» суспільства та управлінців. Особисто він та Л. Каганович редагували постанови пленумів ЦК КП(б)У з питань національної політики, через П. Постишева контролювали функціонування управлінських структур. Понад 500 тис. осіб в Україні в 1932–1933 рр. пройшли через політичні «чистки», що спрямовувалися Й. Сталіним. Надіслані з різних регіонів СРСР, а

також з Червоної армії комуністи заповнили керівні посади в управлінських структурах УСРР, встановили контроль за ситуацією на місцях⁶⁴.

Якщо ми подивимося на СРСР як на багатонаціональну державу, то на інституційному рівні дії Й. Сталіна та його групи наприкінці 1932 – на початку 1933 рр. знищували реальні залишки української радянської державності. УСРР перетворювали на союзну республіку, керівництво якої мало вкрай обмежені управлінські функції. Одночасно СРСР перетворився на імперію з повновладним імперським центром у Кремлі. Відбулося ще більше зосередження влади у політбюро ЦК ВКП(б), а всередині цього владного центру — у Й. Сталіна, який перетворився не лише в диктатора, але й в тирана, який тероризував країну.

В статье осуществлен сравнительный анализ влияния различных факторов на возникновение и протекание голода в Винницкой области, который периодически вспыхивал на протяжении 20–30-х гг. XX ст.

Ключевые слова: Голод, голодомор, климат, хлебозаготовки.

At the article the comparative analysis of influence of different factors is carried out on an origin and flowing of hunger in the Vinnitsa's region, that periodically flashed during 20–30-th of XX century.

Key word: Hunger, Holodomor, climate, collections of grain.

Людмила МАРИНИЧ*

Клуб політемігрантів Західної України
імені Івана Франка:
історія створення, постаті, ліквідація
(1925–1930 рр.)

У статті досліджується діяльність Клубу політемігрантів Західної України імені Івана Франка у 1925–1930 рр. Доведено, що крах сподівань вищого партійно-державного керівництва СРСР на «світову революцію» наприкінці 1920-х рр. позбавив сенсу продовження державної підтримки організацій політичних емігрантів.

Ключові слова: Клуб ім. Івана Франка, політичні емігранти, Західна Україна, світова революція.

Предметом розгляду нашої статті є мотивація створення, історія функціонування й ліквідації харківського Клубу політичних емігрантів Західної України імені Івана Франка, а також долі його найвідоміших членів.

Упродовж 1920-х рр. західноукраїнська еміграція в УСРР поповнювалася за рахунок безробітної української інтелігенції, випускників вищих навчальних закладів Чехо-Словаччини, Польщі, Румунії, значною мірою колишніх військових Української Галицької армії, поодиноких західноукраїнських інтелектуалів, які прагнули долучитися до реалізації партійно-урядової політики українізації в УСРР чи лише отримати роботу за фахом, а також коштом перебіжчиків, які нелегально перетинали кордон УСРР у пошуках праці й кращої долі на «батьківщині трудящих». Окрему категорію емігрантів становили політичні емігранти — переважно члени Комуністичної партії Східної Галичини (з 1923 р. — Компартії Західної України [КПЗУ]), які змушені були залишити батьківщину внаслідок судових переслідувань за антидержавну діяльність.

* *Маринич Л.В.* — здобувачка відділу історії України 20–30-х років ХХ ст. Інституту історії України НАН України.

Певна частина емігрантів перебувала під впливом ідеології українського націонал-комунізму, вважаючи можливим реалізацію «українського проекту» у рамках більшовицької моделі державного устрою УСРР/СРСР¹.

11 січня 1925 р. у Харкові у приміщенні Польського робітничого клубу імені Людвіга Варинського відбулися загальні збори політичних емігрантів Західної України за участю 230 осіб, з яких 65 були членами КП(б)У, 113 — членами професійних спілок, 42 — червоноармійцями, решта присутніх — десятеро — були, зрозуміло, цивільними, позапартійними й позаспільковими особами². Головою зібрання було обрано проф. М. Яворського, до президії, поряд з ним, увійшли М. Луцкевич, В. Рендель, М. Романюк та секретар засідання Новаковський.

Заслухавши доповідь проф. М. Яворського про політичне та економічне становище у Польщі й на Західній Україні, а також організаційне питання створення Західноукраїнського клубу, збори ухвалили вважати чинну президію —

«ініціативною групою, якій доручається до других загальних зборів виробити статут клубу і перевести реєстрацію товаришів, що бажають бути членами Клубу політемігрантів Зах[ідньої] України, і скликати в короткому часі загальне зібрання, на якому повинно бути вибрано Правління Клубу»³.

Цікаві постаті осіб, які увійшли до президії цього організаційного зібрання.

Матвій Іванович Яворський (1885–1937) народився у с. Корчмин Сокальського повіту на Львівщині. З 1902 р. брав участь у національному русі українців Східної Галичини. 1910 р. закінчив юридичний факультет Львівського універ-

¹ Рубльов О.С. Західноукраїнська еміграція в УСРР 1920–1930-х років / О. С. Рубльов // Енциклопедія історії України: В 5 т. / [НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005. – Т. 3: Е–Й. – С. 295.

² ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 156.

³ Там само.

ситету, 1912 р. отримав ступінь доктора політичних наук. Учасник Першої світової війни, хорунжий. 1918 р. у складі австрійського війська опинився в Україні, служив при штабі військового уповноваженого австрійського командування при Українській Центральній Раді та гетьмані П. Скоропадському. Восени 1918 р. повернувся до Львова, брав участь «в праці Начальної військової команди» УГА як «референт організації польової жандармерії». За власним свідченням М. Яворського, упродовж 1919 р. відбулася його «більшовизація». З серпня 1920 р. працював у Харкові: викладач місцевого Інституту народної освіти (ІНО), уповноважений Компартії Східної Галичини (з 1923 р. — КПЗУ) при ЦК КП(б)У (1921–1922). З утворенням у грудні 1922 р. Інституту марксизму перейшов працювати на його кафедру історії української культури. Автор популярних «синтетичних» курсів з історії України, створених на засадах «марксівської» методології. Зміцненню становища Яворського-історика сприяла прихильність компартійних верхів й ключова посада, яку він обіймав у НКО УСРР — упродовж 1924–1927 рр. фактично керував Управлінням науковими установами в Україні (Упрнаукою чи Укрнаукою) НКО⁴.

Виразною політичною постаттю був на той час Марко Луцкевич (1882–1934) — український кооперативний та громадсько-політичний діяч, публіцист, уродженець м. Ковеля на Волині. Восени 1922 р. під час перших виборів до польського Сейму він був обраний послом (депутатом) за списком Блоку національних меншин. Обрання до Сейму звільнило його з в'язниці, до якої він потрапив за заклики до несплати податків й невиконання розпоряджень польської влади. Належав до Українського клубу у Сеймі, який на початку 1923 р. залишив через його «сервілістичну й угодовську» щодо польської

⁴ Про нього докладніше див.: *Касьянов Г.В.* Академік М. І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. – 1990. – № 8. – С. 75–86; *Рубльов О.С.* Лідер «істориків-марксистів» України: М. І. Яворський // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки. – К., 1991. – С. 293–304; *Санцевич А.В.* М. І. Яворський: нарис життя та творчості. – К., 1995. – 61 с.; та ін.

влади позицію, сповідуючи особисто орієнтацію на радянську Україну. У квітні 1923 р. Сейм позбавив М. Луцкевича депутатської недоторканості. Перед загрозою неминучого повторного арешту втік до Чехо-Словаччини, звідки у листопаді 1923 р. перебрався до УСРР⁵, де отримав статус політичного емігранта, займався антипольською публіцистикою⁶. 21 липня 1926 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання «про т. Луцкевича (бувш. член Польського сейму)», ухваливши «командирувати т. Луцкевича для відповідної роботи по лінії Наркомзему». 10 серпня 1926 р. той самий секретаріат ЦК КП(б)У вже «не заперечував» проти «призначення тов. Луцкевича для роботи в Науковому комітеті НКЗсправ»⁷.

Нонконформізм М. Луцкевича проявився й за умов радянської дійсності. Зрозуміння механізму квазіфедеративної державності СРСР й реального статусу у ній УСРР, злиденного існування населення й перманентного поліцейського нагляду за громадянами «Батьківщини трудящих» дуже швидко викликали у колишнього посла неприйняття більшовицької дійсності й бажання виїхати за кордон. Відповідні висловлювання М. Луцкевича, які оперативно фіксувалися чекістською агентурою, дали підстави для обвинувачення його в «антирадянській діяльності» й відтак спрямування до одного з сибірських поправно-трудова таборів вже на початку 1927 р.

Уродженець Східної Галичини, колишній офіцер австрійського війська та УГА Микола Михайлович Романюк, який в УСРР прибув 1924 р. з першим транспортом галичан-«радянців» (колишніх військових УГА) з Чехо-Словаччини, на момент організації Клубу був консультантом відділу судоуст-

⁵ Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej / Redakcja naukowa prof. J. M. Majchrowski przy współpracy G. Mazura i K. Stepana. – Warszawa: Polska oficyna wydawnicza «BGW», 1994. – S. 352.

⁶ Див., напр.: *Луцкевич М.* Нові комбінації польської шляхти // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 13 листопада. – № 258. – С. 2; *Його ж.* На Західній Україні й Білорусі // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 4 грудня. – № 276. – С. 1; та ін.

⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 61, арк. 17, 28.

рою Наркомату юстиції УСРР, очолюваного М. Скрипником⁸. Менш знаними є постаті інших членів президії вищезгаданого зібрання 11 січня 1925 р. — В. Ренделя та Новаковського, але, безперечно, що обидва вони були політичними емігрантами, уродженцями Східної Галичини й членами нелегальної Компартії Західної України (КПЗУ).

Цілком зрозуміло, що відкриття та уся подальша діяльність Клубу політичних емігрантів Західної України відбувалася з санкції та під контролем ЦК КП(б)У та підлеглих його керівництву «компетентних організацій» — Наркомату юстиції, Наркомату освіти й насамперед ГПУ/НКВД УСРР, а також Комітету у справах політемігрантів при ЦК МОДР УСРР, організованого 1924 р.⁹ Так, наприклад, 6 червня 1925 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У було заслухано інформацію М. О. Скрипника, тодішнього наркома юстиції республіки, щодо організації в УСРР Товариства політичних біженців Західної України. За згодою Генерального секретаря ЦК КП(б) Л. М. Кагановича, який головував на засіданні, було ухвалено:

«В зв'язку із дозволом П[оліт]Б[юро] ЦК РКП організації в Білорусії Товариства політбіженців Західної Білорусії доручити Секретаріатові з'ясувати в ЦК РКП питання про можливість організації на Україні т[овариств]ва політбіженців Західної України»¹⁰.

25 січня 1925 р. о 15-й год. у будинку Червоної армії у Харкові відбулися другі загальні збори політемігрантів Західної України у кількості 257 осіб, які конституювалися як перші загальні збори членів Клубу політемігрантів зі Західної України. Було заслухано й визнано задовільною роботу ініціа-

⁸ Див.: Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. С. Рубльов. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 103–104.

⁹ Див.: Павленко В.В. Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР) / В. В. Павленко // Енциклопедія історії України: У 10 т. / [НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6: Ла–Мі. – С. 705.

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2019, арк. 214.

тивної групи, а також прийнято запропонований нею статут Клубу. Клуб окреслено як регіонально-територіальну організацію, що до неї мав право належати кожен політичний емігрант — виходець з західноукраїнських земель без різниці національності¹¹. Було запроваджено членські внески: особи, місячний заробіток яких становив до 50 руб., сплачували 20 коп., до 75 руб. — 50 коп., до 100 руб. — 1 руб., понад 100 руб. — 2 руб. Від сплати членських внесків звільнялися червоноармійці та безробітні¹².

На тому ж засіданні було обрано Правління Клубу, до якого увійшли: М. Левицький, М. Яворський, М. Луцкевич, М. Кузняк, Й. Зозуляк (члени) та Й. Дабудик та М. Павловський (кандидати), а також Контрольна комісія — М. Гаврилів, М. Свідзинський, І. Кучера (члени) та В. Дністренко й Ф. Вишиваний (кандидати)¹³.

Того ж дня, 25 січня 1925 р., відбулося перше засідання Правління Клубу, на якому було обрано його вужче керівництво: головою Правління став Михайло Васильович Левицький (1891–1933), уродженець Східної Галичини (с. Явче Рогатинського повіту), член КП(б)У–РКП(б) з 1918 р., завідувач внутрішніми справами й секретар Галицького ревкому 1920 р., Повноважний представник СРСР у Відні (до травня 1924 р.), з листопада 1924 р. — голова Правління Укрдержстраху, 1926 р. — член Колегії НК РСІ УСРР, з листопада 1926 р. — завідувач інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У¹⁴; секретарем Правління — М. Кузняк; скарбником — Й. Зозуляк. Завідувачем Клубу політичних емігрантів Західної України став Новаковський¹⁵.

Тоді ж було намічено розподіл праці поміж членами Правління. Зокрема, М. Яворському доручалося організувати полі-

¹¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 162.

¹² Там само, арк. 155.

¹³ Там само.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 61, арк. 88.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 154.

тико-освітні гуртки й прочитати лекцію на тему «В. Ленін і національне питання». Розгортання іншої роботи у Клубі відкладалося до з'ясування питання з помешканням. Щодо останнього, то голова Правління й завідувач Клубу мали звернутися з проханням до Вищої житлової комісії при ВУЦВК щодо сприяння в отриманні у Клубі Наркомату фінансів прилеглих до нього кімнат № 7 та 8¹⁶.

На засіданні Правління Клубу політемігрантів Західної України 19 лютого 1925 р. відбулася ротація керівника Правління — головою обрано М. Яворського (на той момент відсутнього у Харкові), але попередній очільник М. Левицький мав виконувати обов'язки до повернення свого наступника (М. Яворський вступив на посаду 8 березня 1925 р. і вже 23 березня подав заяву про відставку, яку, втім, не прийняли — відклавши питання до перевиборів). Водночас до членів Правління було кооптовано завідувача Клубу Новаковського¹⁷. Тоді ж вирішили опрацювати взірці анкети й членського квитка¹⁸.

Правління Клубу політемігрантів Західної України збиралося на робочі засідання щотижнево, у понеділок, о 18 год. У таких зібраннях, крім членів Правління, в обов'язковому порядку брали участь й члени Ревізійної та Господарської комісій Клубу¹⁹.

Гальмувалася справа з отриманням сталого помешкання Клубу. Зазнали фіаско спроби на умовах суборенди винайняти кімнати послідовно у Клубі Наркомату фінансів, клубі «Червоний міліціонер» та деяких інших аналогічних установах. Нарешті вдалося домовитися щодо оренди приміщення по Троїцькому пров., 8, з Харківським губернським військоматом й отримати державну субсидію на ремонт у 10 тис. руб.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 154.

¹⁷ Рубльов О.С. Лідер «істориків-марксистів» України: М. І. Яворський. – С. 296.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 152.

¹⁹ Там само, арк. 146.

Тимчасово (до завершення ремонту) Клуб політемігрантів Західної України розташувався за місцем першого власного організаційного зібрання — у Польському клубі ім. Л. Варинського²⁰.

Вже в травні 1925 р. виникла загроза втрати Клубом власного територіального обличчя. Ініціатором виступив споріднений за профілем діяльності Балканський клуб, який об'єднував політичних емігрантів — вихідців з відповідного регіону. Тому на засіданні Правління Клубу політемігрантів Західної України 24 травня 1925 р. ухвалили:

«Рахувати недоцільним об'єднання Клубу політемігрантів Зах[ідньої] України з Балканським клубом, як рівно ж касувати назву Клубу політемігрантів Зах[ідньої] України не є в компетенції правління, а справа вищих інстанцій. Інші організації можуть користуватися помешканням Клубу політемігрантів Зах[ідньої] України тільки за дозволом правління Клубу [...]»²¹.

24 червня 1925 р. на засіданні Правління Клубу М. Яворський подарував Клубу ленинську бібліотечку вартістю 250 руб., а 10 липня він же поінформував присутніх про свій від'їзд у відпустку. На час відсутності керівника обов'язки голови Правління мав виконувати М. Луцкевич²². 9 серпня 1925 р. у складі Клубу було утворено художню комісію (Й. Букшований, Й. Зозуляк, Новаковський та ін.)²³.

26 вересня 1925 р. на засідання Правління Клубу обговорювалося питання про доцільність входження чергового колективного члена — цього разу Бессарабського клубу — до Клубу політемігрантів Західної України. Ухвалили:

«Наколи Клуб бессарабців існує як юридична установа з окремим бюджетом, то справу прийняття його в наш Клуб прий-

²⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 150–151.

²¹ Там само, арк. 146.

²² Рубльов О.С. Лідер «істориків-марксистів» України: М. І. Яворський. – С. 296; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 144, 162.

²³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 161.

деться вирішувати як з окремою організацією в цілому. Якщо не являється окремою установою з окремим бюджетом, то в цім випадку кожний з товаришів — бессарабців має можливість, згідно статуту нашого Клубу, вступити індивідуально [...]. До в'яснення характеру Клубу бессарабців справу прийняття бессарабців відложити»²⁴.

У вересні–жовтні 1925 р. Правління Клубу політемігрантів Західної України розглянуло й позитивно вирішило питання про виділення кімнати у Клубі (на правах суборенди) для канцелярії Комітету політемігрантів при ЦК МОДР України²⁵. Тоді ж попередньо була визначена дата урочистого відкриття Клубу — 1 жовтня. На імпрезу мали запросити представників Раднаркому, НКО УСРР, ВУЦВК, ВУСПС, ЦК КП(б)У, ЦК КНС та «других партрадпредставників», а також оркестр харківської Школи червоних старшин. Офіційно ж Клуб політемігрантів Західної України був відкритий 1 листопада 1925 р.²⁶

29 листопада відбулися чергові загальні збори членів Клубу за присутності 278 осіб. Було заслухано звіт про роботу голови Правління М. Яворського та доповідь голови Ревізійної комісії Клубу М. Гаврилів. Робота Правління була визнана «вповні задовольняючою». У резолюції зібрання йшлося:

«Приймаючи на увагу основні завдання Клубу, як організації, що виховує своїх членів під ленінським прапором боротьби за визволення працюючих, новому Правлінню Клубу звернути виключну увагу на політосвітню працю. Крім того, необхідно новому Правлінню звернути увагу на зв'язок Клубу з тов[аришами]-політемігрантами, що живуть на периферії, вирішити це питання в організаційному відношенні і повести в цьому напрямку працю. Вирішити в організаційному відношенні питання про з'їзд, який буде доцільний як зв'язок з другими організаціями політемігрантів, що існують на Україні»²⁷.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 160.

²⁵ Там само, арк. 159–160.

²⁶ Там само, арк. 158–159.

²⁷ Там само, арк. 166.

Тоді ж відбулися перевибори Правління й Ревізійної комісії Клубу. Правління було обрано у складі 7 членів і 3 кандидатів, Ревізійна комісія — 3 члени й 2 кандидати. Головою Правління було переобрано М. Яворського; М. Луцкевичу дісталися функції «скарбника і господаря»; організаційно-інструкторські справи — К. Савричу (Максимовичу); питання агітації й пропаганди — М. Левицькому; масова робота — С. Вітику. Вакантною залишалася посада члена Правління жіночої статі — майбутньої керівниці жіночого відділу Клубу. Ревізійну комісію знову очолив М. Гаврилів²⁸.

Властиво, наприкінці 1925 р. — першого року існування Клубу політичних емігрантів Західної України ім. Івана Франка — він уповні розгорнув свою діяльність, здійснивши належну внутрішню структурування: у його складі функціонували політосвітні гуртки двох рівнів; регулярно (раз на тиждень — щосереди) відбувалися лекції з історії Інтернаціоналу (викладач І. Сіак) та природознавства (М. Гаврилів); працювали курси з вивчення англійської та французької мов; функціонувала художня комісія, хоровий та драмгурток, бібліотека; випускалася стінна газета²⁹. Його керівництво (у дусі часу) віддавало належне й безбожницькій пропаганді. Так, на порядку денному засідання Правління Клубу 19 грудня 1925 р. стояло питання про Різдвяний вечір 25 грудня. Вирішили: «Влаштувати вечір антирелігійної пропаганди, поставити про походження різдвя та живу газету»³⁰.

Загострення ідеологічних баталій упродовж наступних двох років істотно й переважно негативно вплинуло на діяльність Клубу, у центрі уваги якого опинилася не культурно-освітня й просвітницька діяльність, а питання ідеологічної боротьби довкола стану й перспектив національної політики РКП(б)–КП(б)У в Україні, темпів українізації, правильності/неправильності позиції керівництва КПЗУ щодо оцінки ситуації в УСРР тощо. Як відомо, на лютнево-березневному плену-

²⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 4, спр. 186, арк. 165.

²⁹ Там само, арк. 162, 168–169.

³⁰ Там само, арк. 171.

мі ЦК КП(б)У 1927 р. при розгляді змісту й темпів українізації з ініціативи генерального секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича нарком освіти УСРР О. Шумський був обвинувачений у націоналізмі. Було ініційовано переведення керівника НКО з України. Проти такого рішення виступив (при голосуванні — утримався) секретар Закордонного бюро допомоги КПЗУ, кандидат у члени ЦК КП(б)У і член ЦК КПЗУ К. Саврич (Максимович), підтриманий згодом більшістю ЦК КПЗУ. Перемога лінії Кагановича викликала репресії (спершу організаційно-ідеологічні) проти керівництва КПЗУ з боку маніпульованого Й. Сталіним Виконкому Комінтерну³¹. Відтак більшість членів Клубу політемігрантів Західної України, одним з фундаторів якого був К. Саврич (Максимович), змушені були здавати іспит на політичну лояльність сталінському режиму, незалежно від результатів якого (іспиту) вони все більше підпадали під підозру тоталітарного репресивного апарату.

Харківський Клуб політемігрантів Західної України імені Івана Франка було розгромлено у ході слідства у сфабрикованій «справі» так званого «Українського національного центру» 1931–1932 рр.³² Втім, відповідна постанова ЦК КП(б)У «делікатно» говорила лише про його «ліквідацію»³³. Зокрема, під час слідства обвинувачуваного у «справі» «УНЦ» другого з черги голови Правління Клубу політичних емігрантів Західної України Матвія Яворського йому (серед іншого) інкримінувалася й «контрреволюційна робота» під «вивіскою» цієї організації. Клуб політемігрантів Західної України вже тоді розглядався слідством як «легальне прикриття», мовляв,

³¹ Панчук М.І. Комуністична партія Західної України (КПЗУ) / М. І. Панчук // Енциклопедія історії України: У 8 т. / [НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.]. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4: Ка-Ком. – С. 507–508.

³² Див., напр.: Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / Публ. В. Пристайка та Ю. Шаповала. – К.: Критика, 1999. – 353 с.

³³ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С. 356.

«шкідницької» й «антирадянської» діяльності його членів³⁴. Зрозуміло, що відповідним чином скомпоновані й фальшиві по суті «слідчі матеріали» й визначили долю Клубу та стали підґрунтям вищезгаданої постанови ЦК КП(б)У про ліквідацію цієї інституції.

Хвиля репресій у сфабрикованій «справі» «Українського національного центру» зачепила й інших осіб, причетних, принаймні свого часу, до Клубу політемігрантів Західної України ім. Івана Франка. Так, 15 лютого 1932 р. у Харкові наклали на себе руки колишній голова Контрольно-ревізійної комісії Клубу Мирослав Гаврилів (1885–1932), який з грудня 1924 р. був ректором Харківського інституту народної освіти (ХІНО), з лютого 1930 р. працював директором Українського науково-дослідного інституту педагогіки (УНДІП), а згодом був науковим працівником цього ж інституту³⁵. У зв'язку з цією сумною подією львівське «Діло» на початку березня 1932 р. інформувало читачів:

«З певних джерел довідуємося, що перед двома тижнями покінчив у Харкові самогубством б[увший] ректор Інституту Народної Освіти в Харкові, останніми часами директор технікуму [...] проф. Мирослав Гаврилів. Покійний був переконаним комуністом і активним членом компартії від 1917 р. Весь час був дуже рухливим діячем у ділянці організації вищого шкільництва в УСРР. Довгий час почувався добре у своїй ролі. Але коли почалась там нагінка проти галичан, тоді і Гаврилів попав, мабуть, у неласку [...]. Тамошні відносини спричинили в нього психічну депресію та нервовий розстрій, який і всунув йому до рук револьвер, щоби перервати терпіння [...]»³⁶.

У масштабній серії репресивних заходів, здійснених союзним і республіканським НКВД наприкінці 1932 – на почат-

³⁴ Галузевий державний архів СБ України (*далі* – ГДА СБ України), ф. 6, спр. 59881-ФП, т. 22–24, арк. 24–25, 29–30, 32 та ін.

³⁵ Див.: Борці за возз'єднання: Біографічний довідник / Упоряд. Ю. Ю. Сливка; редкол.: Ю. Ю. Сливка (кер.) та ін. – Львів: Каменяр, 1989. – С. 61–62.

³⁶ Самогубство видатного комуніста-галичанина у Харкові // Діло. – 1932. – 2 березня. – Ч. 46. – С. 1.

ку 1933 рр., була й ліквідація розгалуженої (але вигаданої чекістами) мережі «Української військової організації» (УВО)³⁷. 1933 р. було «знешкоджено» «Московський центр УВО». 9 січня 1933 р. за ґратами опинився старший інспектор «Заготзерна» К. Саврич (він же Максимович). Постановою Колегії ОГПУ СРСР від 5 вересня 1933 р. К. Максимович як один з міфічних «керівників» «Московського центру УВО» (і реальний співзасновник харківського Клубу політемігрантів Західної України) був засуджений до десяти років поправно-трудо-вих таборів. Його перебування у Біломорсько-Балтійському таборі НКВД СРСР завершилося 17 липня 1934 р. внаслідок самогубства в'язня³⁸.

Того ж 1934 р. в одному з сибірських таборів ГУЛАґу обір-вався й земний шлях одного з засновників Клубу політич-них емігрантів Західної України у Харкові, колишнього посла польського Сейму М. Луцкевича.

Інший засновник Клубу політичних емігрантів Західної України імені Івана Франка і перший голова його Правління — М. Левицький — також під тиском життєво-репресив-них обставин змушений був укоротити собі віку. Внаслідок політичних обвинувачень у контактах з заарештованими «контрреволюціонерами» — вихідцями з західноукраїнських теренів, тобто своїми земляками, Михайло Васильович був

³⁷ Див. докладніше: *Рубльов О.С.* Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: справа «Української військової організації» / О. С. Рубльов // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Ін-т історії України НАН України; Голов. редкол. наук.-док. серії книг «Реабілітовані історією»; редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 169–184; *Рублёв А.* Тоталитарный режим 1930-х годов и украинская интеллигенция: Дело «Украинской военной организации» / А. С. Рублёв // *Impactul trecutului totalitar asupra noilor democrații din Europa Centrală și de Est: Simpozion internațional, Chișinău, 1–2 iulie 1999.* – Chișinău, 2000. – P. 29–41; *Його ж.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С. 355–432; та ін.

³⁸ Див.: *Глазунов Г.* Чесне ім'я Карла Максимовича / Г. Глазунов // Політика і час. – 1991. – № 5. – С. 81.

відправлений у почесне заслання — до провінційного російського Сормово, де влітку 1933 р., не чекаючи неминучих подальших репресій, наклав на себе руки — застрелився.

Репресований 1933 р. як учасник міфічної «УВО» в УСРР, колишній директор Інституту радянського будівництва та права ВУАМЛІН й колишній фундатор Клубу політичних емігрантів Західної України ім. І. Франка М. Романюк разом з багатьма іншими в'язнями-галичанами, в тому числі й учасниками вищезгаданого Клубу, був страчений у листопаді 1937 р. в урочищі Сандармох у Карелії.

Таємні матеріали ГПУ УСРР зафіксували станом на 25 липня 1933 р. широке коло осіб, приналежних, нібито, до «контрреволюційної» організації «УВО». Поважна частка у цьому репресивному «індексі» належала й колишнім членам Клубу політемігрантів Західної України у Харкові. Лаконічні чекістські характеристики на них промовляють самі за себе:

Ніколаєв (псевдонім) — «при Левицком был ответственным секретарем отдела политэмигрантов ЦК МОПРа, членом Правления Клуба политэмигрантов [...]. Входил во все легальные организации УВО. Принимал участие во всех важнейших совещаниях у МАКСИМОВИЧА, РЕПЫ и ТУРА»;

Є. Виговська — «член УВО харьковской организации; в 1927 г. принимали участие в совещании руководства и актива УВО в Клубе политэмигрантов, где обсуждался вопрос о расколе в "Сельробе"»;

Й. Кубрак — «попеременно работал в разных учреждениях Харькова, которые были использованы для работы УВО, — зав. Клубом политэмигрантов, сотрудник Наркоминдела у ТУРА и сотрудник УРЭ у Биленького»³⁹;

В. Мамалига — «член УВО, проводил контрреволюционную работу, используя для этой цели Клуб политэмигрантов»;

³⁹ Докладніше див.: Рубльов О.С. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-ГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251.

- В. Ничко — «проводил контрреволюционную работу, используя для этой цели Клуб политэмигрантов»;
- М. Павловский — «бывший сичевой стрелец, член УВО, проводил контрреволюционную работу через Клуб политэмигрантов»;
- Риндель — «активный член УВО, до 1929 г. [...] проводил в Клубе политэмигрантов активную увовскую работу, участвовал на совещаниях руководства УВО, где обсуждался вопрос о расколе в Сельробе»;
- Старухівна (дружина І. Тура) — «активный член УВО, входит в состав руководства, проводила контрреволюционную работу в Клубе политэмигрантов [...]»;
- Стефанів — «бывший секретарь Клуба политэмигрантов [...]. Член УВО, прибыл из Закарпатской Украины, был устроен ЗОЗУЛЯКОМ в Клуб политэмигрантов в качестве секретаря»⁴⁰; та ін. (виділення наше. — Л. М.).

Цікаво, що своєрідний галицький клуб відродився у специфічних й значно трагічніших обставинах — на Соловках, під час відбування покарання засудженими у численних міфічних «справах» уродженцями західноукраїнських земель. Так, наприклад, довкола акад. М. Яворського наприкінці 1935 р. згуртувалася група українців-галичан, що її таємні інформатори досить влучно охрестили «Галицьким бюро» або «Галицьким клубом». Серед учасників цього неформального об'єднання були й учорашні члени Клубу політемігрантів Західної України ім. І. Франка у Харкові (В. Баб'як, В. Льницький, Й. Кубрак та ін.). Увечері, після виснажливої праці, в'язні-галичани обговорювали переважно політичні питання, критикували національну політику ВКП(б) в Україні, висловлюючи жаль, що не вдалося відстояти національну державність під час визвольних змагань 1917–1921 рр. Колишні «радянці» й націонал-комуністи «завдяки» ув'язненню проходили прискорену школу національного самоусвідомлен-

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 925, арк. 21, 62, 80, 89, 98–99, 105, 111, 115 та ін.

ня й патріотичного виховання. Жваво й зацікавлено обговорювався механізм фабрикації енкаведистами «справ» проти української інтелігенції — «Спілки визволення України», «Українського національного центру», «Української військової організації» та ін., тим більше, що «людського матеріалу» із власним гірким досвідом «слідства» й засудження за участь у віртуальних «контрреволюційних організаціях» на Соловках не бракувало⁴¹.

Підводячи підсумки, можемо стверджувати, що організація Клубу політичних емігрантів Західної України імені Івана Франка була об'єктивною вимогою часу — як з огляду на кількатисячний «загін» політемігрантів з західноукраїнських теренів в УСРР першої половини 1920-х рр. та іманентні потреби їхньої самоорганізації, так і на зацікавленість більшовицької адміністрації в об'єднанні й згуртуванні територіальних осередків майбутнього «війська» «світової революції», особливо вихідців з західного прикордоння СРСР. З плином часу тоталітарний режим все більше втрачав впевненість у відданості собі присутніх на контрольованій ним території численних політемігрантів, одним з свідчень чого стала «криза лояльності» КПЗУ 1927 р., яка безпосередньо вплинула на діяльність Клубу політичних емігрантів Західної України у Харкові. Форма клубного об'єднання й реєстрації членства істотно полегшувала «оперативно-чекістську роботу» серед політичних емігрантів. Крах сподівань Кремля на «світову революцію» вже наприкінці 1920-х років позбавив будь-якого сенсу продовження існування (й державного фінансування) окремих політемігрантських клубів. Додаткову «аргументацію» владі постачали численні інспіровані «процеси» й «справи» проти української інтелігенції.

В статье исследуется деятельность Клуба политэмигрантов Западной Украины имени Ивана Франка в 1925–1930 гг. Доказано, что крах надежд высшего партий-

⁴¹ Див.: Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – С. 438–440.

но-государственного руководства СССР на «мировую революцию» в конце 1920-х гг. лишил смысла продолжения государственной поддержки организаций политических эмигрантов.

Ключевые слова: Клуб им. Ивана Франка, политические эмигранты, Западная Украина, мировая революция.

This article examines the activities of the Club of political emigration in western Ukraine Ivan Franko in 1925–1930 gg. It is proved that the collapse of the hopes of higher party and state leadership of the USSR «world revolution» in the late 1920s. deprived of sense to continue government support organizations of political exiles.

Key words: club them. Ivan Franko, political emigration, West Ukraine, world revolution.

Максим ОНАЦЬКИЙ*

Ліквідація приватної торгівлі у Харкові в умовах згорання НЕПу (1927–1929 рр.)

У статті розглянуто процес ліквідації приватної торгівлі у Харкові наприкінці 1920-х рр. Проаналізовано причини та напрями зникнення приватноторгового підприємництва у місті. Висвітлено негативні наслідки скорочення приватноторгівельної мережі в столиці УСРР. Встановлено основні шляхи трансформації приватноторгового капіталу, з'ясовано нові види занять колишніх крамарів та наслідки зміни їхнього соціального статусу.

Ключові слова: приватноторгівельна мережа, приватний капітал, ліквідація, згорання, крамарі.

Процес згорання НЕПу та ліквідації приватного підприємництва в різних галузях економіки, зокрема, у сфері торгівлі, його особливості в різних регіонах України активно вивчається вченими. До числа маловивчених питань відноситься

* Онацький М.Ю. — аспірант кафедри історії України історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ся й проблема ліквідації приватної торгівлі у Харкові, що в той час був столицею УСРР. У різних контекстах його досліджували дослідники НЕПу — Б. Сігал¹, В. Архипов², Л. Морозов³, О. Єрмак⁴, Ю. Волосник⁵, І. Щербіна⁶. Тож заповнити певною мірою існуючу в історичній літературі «прогалину» покликана дана стаття.

Метою статті є аналіз процесу згортання та ліквідації приватного торгового підприємництва у Харкові.

Джерельну базу роботи складають такі групи джерел як періодична преса, законодавчі матеріали, архівні документи.

Хронологічні межі статті — 1928 – початок 1930-го рр., тобто від моменту переходу радянської тоталітарної держави до надзвичайних методів управління і до фактично повної ліквідації приватної торгівлі у Харкові.

Перехід керівництва СРСР до надзвичайних методів управління народним господарством наприкінці 1927 – на початку 1928 рр. ознаменував кінцевий етап у розвитку легальної підприємницької діяльності в країні. З того часу держава, використовуючи адміністративно-репресивні заходи, що

¹ Сігал Б.В. Приватний капітал в народному господарстві України / Б. В. Сігал // Вісник статистики України. – 1928. – № 2. – С. 35–45.

² Архипов В.А. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле. 20-е – начало 30-х годов / В. А. Архипов, Л. Ф. Морозов. – М., 1978. – 263 с.

³ Морозов Л.Ф. Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией / Л. Ф. Морозов. – М., 1960. – 103 с.

⁴ Єрмак О.П. Політика комуністичної партії щодо залишків капіталістичних елементів / О. П. Єрмак // Укр. істор. журнал. – 1974. – №3. – С. 45– 54.

⁵ Волосник Ю.П. Ліквідація приватного підприємництва в торгівлі України наприкінці 20-х рр. ХХ ст. – у 1932 р. / Ю. П. Волосник // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2005. – № 701: Історія України. – Вип. 37. – С. 39–48.

⁶ Щербіна І.В. Ліквідація буржуазії України (1928–1932) / І. В. Щербіна // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2005. – № 701: Історія України. – Вип. 37. – С. 49–54.

доповнювалися економічними методами, прагнула зруйнувати систему ринкових відносин та повністю ліквідувати приватну торгівлю як одну з найважливіших складових ринкової економіки.

Надзвичайні методи, до яких вдалися Й. Сталін та його оточення, були скеровані, перш за все, саме проти приватної торгівлі під приводом подолання так званої «хлібозаготівельної кризи», що яскраво проявилася восени 1927 р. Причиною кризи була неспроможність, а головне, небажання керівників СРСР економічними методами заохочувати селянство здавати хліб та іншу сільськогосподарську продукцію державі. Головного ворога влада вбачала не в нееквівалентному обміні між промисловістю та селянськими господарствами, а в приватній торгівлі, що була фактичним посередником між містом та селом, між сільським господарством і промисловістю, між селянином і державою. Не бажаючи віддавати хліб державі за низькими державними цінами, що не відшкодовували його витрат, селянин притримував збіжжя, чекаючи на підвищення закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, що і викликало хлібозаготівельну кризу. Не маючи змоги реалізувати свій товар за ринковими цінами через державну закупівельну мережу, селяни мусили звертатися до альтернативних джерел збуту, тобто до приватної торгівлі.

Борючись проти приватних закупівельників, що, як вважалось, «дезорганізували» ринок, на початку 1928 р. було ухвалене рішення, що значно утруднювали розвиток приватної торгівлі, особливо зерном, борошном та хлібопродуктами.

Прийнята у лютому 1928 р. постанова ВУЦВК і РНК УСРР ставила під жорсткий контроль держави діяльність приватних організацій і підприємств на ринку сільськогосподарської сировини і продуктів⁷. У підприємців-порушників (або «дезорганізаторів хлібного ринку»), що займалися нелегальною скупкою та перемолом збіжжя, почали вилучати млини. Спочатку це торкнулося орендаторів державних млинів, а по-

⁷ Зібрання узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України (ЗУ УСРР). – 1928. – № 3. – Ст. 30.

тім настала черга і приватних власників млинів⁸. Селянські господарства, які віддавали перевагу реалізації хліба у приватноторгівельній мережі позбувалися можливості отримувати від кооперативів в обмін на хліб дефіцитні товари, вироблені державною промисловістю⁹. Представники приватної торгівлі, які займалися нелегальною скупкою хліба, підлягали кримінальній відповідальності. Так, навесні 1928 р. у Харкові була засуджена до позбавлення волі група «шабаїв скупників» у кількості 30 чоловік, що «дезорганізовували ринок» (тобто скуповували у селян хліб за ринковими цінами)¹⁰. Вироки скупникам сільськогосподарської продукції зводилися вже не до сплати штрафу, як раніше, а до позбавлення волі та конфіскації хліба і борошна. За свідченням Харківського окружного суду, після судових процесів над куркулями та скупниками до державних закупівельних пунктів селяни «повезли хліб одразу»¹¹. Отже, під загрозою застосування судових репресій селян змусили здавати хліб за державними цінами.

В той же час приватний торговець починає витіснятися і з інших сегментів ринку сільськогосподарської сировини. Так, у травні 1928 р. Наркомторг УСРР надіслав листа окрвиконкомам та окружним торгам республіки з вимогою «зняти з яєчного ринку всіх приватників», які займалися заготівлею та збутом яєць. Вже в липні 1928 р. Харківський окрвиконком вимагав від місцевої влади повідомити, чи виконане окрторгом вищезазначене розпорядження¹².

Внаслідок вжитих заходів, що обмежили постачання приватної торгівлі товарами від державної та кооперативної

⁸ Вісті ВУЦВК. – 1928. – 19 березня.

⁹ Чернов М. Опыт хлебозаготовок 1929/30 года / М. Чернов // Экономическое обозрение. – 1930. – № 11. – С. 33.

¹⁰ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-871, оп. 11, спр. 560, арк. 7.

¹¹ ДАХО, ф. Р-871, оп. 11, спр. 560, арк. 7 зв.

¹² Тамсамо, оп. 3, спр. 1746, арк. 11.

промисловості, суттєво знизив фінансові обороти приватний капітал, зокрема, у мануфактурній торгівлі. Відчутно скоротилася питома вага приватника і в торгівлі одягом та галантереєю, де постачання товарів торговцям відбувалося за рахунок приватної кустарної промисловості¹³. Однак, понад 90% всього торгового сальдо закритих приватних торгових підприємств припадало саме на торгівлю продукцією сільськогосподарського виробництва. Особливо активним було витіснення приватника з м'ясної та ячної торгівлі, торгівлі бакалійними товарами і печеним хлібом, з шинкарства тощо¹⁴.

Одним з напрямків місцевої влади стала боротьба з безпатентною торгівлею м'ясною продукцією приватника на харківських ринках, оскільки це «руйнувало заходи регулятивних торговельних організацій і зривало політику цін¹⁵. Для боротьби з нелегальними приватниками-м'ясоторговцями пропонувалося залучити і правоохоронні органи, що повинні були притягувати м'ясоторговців (вони часто маскувалися під селянську торгівлю з возів) до адміністративної та кримінальної відповідальності¹⁶. Для послаблення конкурентоздатності приватника на ринку шкіряної сировини у січні 1928 р. Харківський окрвиконком видав обов'язкову постанову, згідно якої вся шкіра забитої поза бійнями худоби мала бути в обов'язковому порядку (під страхом покарання) направлятися на державний консервувальний пункт¹⁷.

Паралельно з цим держоргани вдавалися до серйозного обмеження постачання приватників дефіцитним крамом від державних і кооперативних органів (постачання частини

¹³ Сігал Б.В. Приватний капітал в народному господарстві України. – С. 39.

¹⁴ Соколовський К. Торгова мережа України в 1928–29 р. / К. Соколовський // Вісник статистики України. – 1929. – № 3. – С. 100.

¹⁵ ДАХО, ф. Р-564, оп. 4, спр. 46, арк. 1160

¹⁶ Тамсамо.

¹⁷ Там само, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3480, арк. 310.

підприємців мало місце з метою регулювання цін на приватному ринку ще з середини 1920-х рр.). Так, комісія Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції СРСР у 1929 р. рекомендувала наркомату торгівлі відмовитися від проведення як закупівельних операцій, так і операцій з продажу з приватником-оптовиком та перекупником¹⁸. Щоправда, у 1928–1929 рр. завдяки конкуренції між двома кооперативними організаціями — Всеукраїнська Акціонерна Кооперативна торгівля (ВАКОТ) та Харківська Акціонерна торгівля (ХАТОРГ), які займалися постачанням дефіцитного краму на харківському ринку місцевим торговцям, ще вдавалося закуповувати необхідні товари (зокрема, галантерею) як у одній, так і в іншій структурі¹⁹. Але з 1927 р. по 1930 р. розміри обігів ВАКОТ і ХАТОРГ у операціях з приватним капіталом значно знизилися. Так, якщо у 1927/1928 р. розмір відповідних обігів ВАКОТ був 64% від попереднього року, то у 1929/30 р. він складав лише 7%. Тільки за перший квартал 1929 р. ВАКОТ зменшив кількість приватних фірм Харкова, прикріплених до нього з метою постачання з 44 до 31, скоротивши їм обсяг краму, що постачався, на 50%. Розмір обігів ХАТОРГ у операціях з приватником знизився за цей період з 32% до 0,7%²⁰.

Через значне скорочення постачання приватної торгівлі дефіцитними товарами від державних трестів, синдикатів та кооперації багато підприємців вирішували проблему із постачанням самотужки, вдаючись до найрізноманітніших методів. Серед них найбільш розповсюдженим було скуповування дефіцитного краму у державних та кооперативних магазинах. З цією метою приватник нерідко був змушений купувати необхідні промислові товари у сільській місцевості в тамтешніх крамницях, від'їжджаючи туди самостійно або відряджаючи спеціально найнятих для цього роз'їзних агентів-скупників, а також використовував кустарів, селянський привіз,

¹⁸ Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ), ф. 374, оп. 14, спр. 707, арк. 29.

¹⁹ ДАРФ, ф. 374, оп. 14, спр. 704, арк. 42

²⁰ Тамсамо, арк. 46.

мішечників тощо²¹. У гонитві за дефіцитним крамом та великими прибутками торгівці не цуралися навіть далекої відстані і забиралися у найглибші куточки та «діставали» товар з кооперативів вже звичними для них методами: шляхом «очередництва», використовуючи свої зв'язки з працівниками прилавків. Випадки закупівлі торгівцями дефіцитних товарів цілими партіями фіксувалися далеко за межами Харкова. Були й інші випадки. Так, наприклад, через найманих скупників харківські торгівці скуповували товар у кооперативних магазинах та крамницях Текстильторгу у Зінов'євську та відправляли його до Москви, де реалізовували за більш високою ціною²². За даними ДПУ УСРР (жовтень 1929 р.) у Харкові група підприємців займалася систематичним скуповуванням (за попередньою домовленістю з працівниками ЦРК) ниток з кооперативних магазинів²³. Тоді ж «на гарячому» було спіймано двох ділків — В. Тимофєєва та Л. Рухманова, що упродовж тривалого часу скуповували в крамницях Центрального робітничого кооперативу (ЦРК) Харкова дефіцитний крам. Співробітники магазинів ЦРК за співучасть отримували хабарі²⁴. Взагалі, як зазначалося у таємному повідомленні Економічного управління ДПУ УСРР секретарю ЦК КП(б)У Медведєву (жовтень 1929 р.), становище робітничої кооперації було далеко не сприятливе, оскільки мав місце «систематичний продаж гостродефіцитних товарів на приватний ринок як наслідок “змички” між працівниками робітничої кооперації та приватним капіталом»²⁵. Відтак, влада змушена була вдатися до репресивних заходів. За далеко не

²¹ *Волосник Ю.П.* Ліквідація приватного підприємництва в торгівлі України наприкінці 20-х рр. ХХ ст. – у 1932 р. – С. 41.

²² *Фабричний А.* Частный капитал на пороге пятилетки. Классовая борьба в городе и государственный аппарат / А. Фабричный. – Москва, 1930. – С. 32.

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 2, спр. 2934, арк. 113 зв.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 2934, арк. 114.

²⁵ Там само, арк. 112.

повними даними ДПУ, за період з 1 січня до 1 жовтня 1929 р., за зв'язок з приватними підприємцями по УСРР було притягнуто до кримінальної відповідальності 39 працівників робітничої кооперації. Скільки було притягнуто приватних підприємців за цей злочин, нажаль, невідомо²⁶.

Одним із найбільш відчутних і дієвих засобів витіснення приватника з торгівлі було постійне посилення податкового тиску щодо приватнопідприємницького сектору. Так, вже у 1926–1927 р. сума податкових надходжень від приватників зросла порівняно з 1925–1926 р. на 57%²⁷. Якщо врахувати той факт, що вже у 1924–1925 р. лише за одним прибутковим податком вилучення з доходів підприємців у Харкові складало 54%, то за новими податковими ставками, що почали діяти з грудня 1927 р. вже 67% доходу підприємців вилучалися державою (це без урахування багатьох місцевих зборів). Суттєво обмежувалися відстрочки в оплаті податків для «нетрудового елемента», посилювались заходи з примусового стягнення коштів зі «злісних неплатників» та їх розшуку. Починаючи з 1928 р. справи, пов'язані із несплатою податків, розглядаються в судах у позачерговому режимі²⁸. Лише за 1928–1929 рр. було засуджено 126 злісних неплатників податку. При цьому всі торговці були засуджені до позбавлення волі. Одночасно у 1927/1928 р. у порівнянні з попереднім роком на 82% зросла кількість стягнень за порушення правил торгівлі. Середній штраф, що накладався на торговця, був у 6 разів вище, аніж для робітників²⁹.

Вищезазначені чинники призвели до досить швидкого скорочення приватноторгової мережі у столиці УСРР. Так, вже у першій половині 1928 р. у Харкові «ряд приватних фірм май-

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 2, спр. 2934, арк. 118.

²⁷ Сігал Б.В. Приватний капітал в народному господарстві України. – С. 36.

²⁸ ДАХО, ф. Р-871, оп. 11, спр. 161, арк. 67.

²⁹ Работа Харьковского окрисполкома за 1927–29 годы: Материалы к Отчетному докладу XII окрсьезду Советов. – Харьков, б.г. – С. 166, 169.

же повністю пішов з ринку», а приватна торгівля шкірою, борошном, зерном та мануфактурою скоротилась на третину³⁰. Цілковито був витіснений приватник з оптової торгівлі³¹. Загальна ж кількість приватних торгових одиниць в місті за 3 роки скоротилась в 11 разів (із 3665 до 328), тоді як розміри обігів за цей же час — майже в 4 рази (зі 111 млн. крб. до 29 млн. крб.)³². На початок 1930 р. обіг 8 харківських приватних фірм складав лише 22,5 тис. крб. За лютий 1930 р. кількість приватних торгових підприємств Харкова скоротилась на 30%. Переважаючою формою підприємницької діяльності в цей час залишалась дрібна торгівля³³. Практично повністю завмирають приватні операції на товарній біржі: питома вага угод приватних підприємців, укладених на товарній біржі у 1927–1928 рр., становила лише 1,7% від їх загальної кількості.

Подібне згортання державою великої кількості дрібної торгівлі у Харкові призвело до того, що вся приватна торгівля у місті почала зводитися до продажу селянам грибів та ягод на базарах, а зі стаціонарних торгових точок невдовзі лишаться лише ятки³⁴. Ліквідація приватної мережі вкрай негативно позначилась на торговельному обслуговуванні мешканців тогочасної столиці УСРР. Наприклад, замість ліквідованих 1220 приватних торгових установ кооперація змогла відкрити лише 22 магазини³⁵. Тобто у городян стало значно менше можливостей задовольнити свій попит на товари, а відтак, придбання необхідного краму стало вимагати набагато більше часу. Поганою стала і якість обслуговування в державній та кооперативній торгівлі, заклади якої відкри-

³⁰ *Фабричный А.* Частный капитал на пороге пятилетки... – С. 20.

³¹ *Волосник Ю.П.* Ліквідація приватного підприємництва в торгівлі України наприкінці 20-х рр. ХХ ст. – у 1932 р. – С. 44.

³² ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3259, арк. 78.

³³ ДАРФ, ф. 374, оп. 14, спр. 869, арк. 1.

³⁴ *Фабричный А.* Частный капитал на пороге пятилетки... – С. 21

³⁵ *Морозов Л.Ф.* Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией / Л. Ф. Морозов. – М., 1960. – С. 77.

валися на зміну приватновласницьким. Тут звичними ставали такі явища, як величезні черги, нестача потрібного асортименту товарів широкого вжитку, некоректне ставлення до відвідувачів тощо³⁶.

Необхідно зауважити, що представники торговельного сектору в умовах тотального наступу на приватний капітал намагалися протестувати та подекуди чинили опір. Так, при спробі реорганізувати ринковий комітет торговців у травні 1928 р. у Харкові представники Кінного ринку Балабанов і Цванг проводили агітацію, спрямовану проти реорганізації, а приватні торговці Рубежин, Гребенник, Коротя і Райхс навіть розповсюджували «спеціальну листівку»³⁷. Згідно таємного повідомлення Харківського губфінвідділу в ДПУ (лютий 1928 р.) податківці підозрювали приватних крамарів у причетності до скоєння злочину — крадіжки зі зломом, під час якого з канцелярії податкової інспекції зникли важливі документи, що «торкалися податкової роботи»³⁸. До того ж було зафіксовано випадки, коли «приватні торговці податківців злісно ганьбили та завдавали їм побої»³⁹. Також під час проведення закупівельних операцій харківські приватні торговці завдяки накопиченим коштам мали змогу значно переплачувати більше тих заготівельних (конвенційних) цін, які встановлювалися державою. Внаслідок цього держструктури, які були «прив'язані» до твердих фіксованих цін, були не в змозі виконувати план заготівлі різних видів сировини на 11–25%⁴⁰.

Траплялися випадки, коли сама місцева влада з економічних міркувань не була зацікавлена (до певного часу) у скоро-

³⁶ Мінаєв С. Кон'юнктура народного господарства України 1927–28 року / С. Мінаєв // Вісник статистики України. – 1928. – № 2. – С. 10.

³⁷ ДАХО, ф. Р-564, оп. 4, спр. 46, арк. 1171–1172.

³⁸ Там само, ф. Р-1179, оп. 19, спр. 53, арк. 78.

³⁹ Там само, оп. 18, спр. 643, арк. 32

⁴⁰ Морозов Л.Ф. Решающий этап борьбы с нэпманской буржуазией. – С. 60.

ченні приватноторгівельної мережі. Зокрема, у червні 1928 р. Харківський окрфінвідділ звернувся до окрвиконкому з листом, в якому зазначалося, що ряд приватних торговців, які торгували у критому ринку (на Кінному базарі), виселяються в адміністративному порядку, а їхні місця передаються Харківському Центральному Робітничому Кооперативу (ХЦРК), в той час як окрфінвідділ мав на меті стягнути з приватника податки на суму 100 тис. крб. і тому не був зацікавлений у передчасному виселенні їх з ринку⁴¹. Однак у більшості випадків співробітники фіскальних органів в умовах перманентних чисток державного апарату, постійно зазнаючи тиску з боку партійних структур та побоюючись будь-яких звинувачень у зв'язках із класовим ворогом, вважали за краще переподаткувати підприємців аніж навпаки.

Жорстким тиском радянської держави у вкрай несприятливих соціально-економічних умовах все більше приватних крамарів були змушені залишати торгіву діяльність і переходити до інших видів занять, змінюючи у такий спосіб і свій соціальний статус. Нерідко приватник переходив на нелегальні ділянки роботи у торгівлі (вдаючись до контрабандної та безпатентної діяльності) та у промисловість (організовуючи нелегальну систему у вигляді замовлень та перепродажу товарів кустарного виробництва), а також використовуючи вільні кошти для лихварських операцій. Певна частка приватного капіталу залишалася без ужитку, знаходячись у стані вичікування⁴². За даними податкових органів станом на березень 1928 р. тільки 5,4% колишніх харківських торговців почали займатися нелегальною торгівлею, ще 7,8% відкрили нові підприємства, майже 20% перейшли до занять кустарними промислами та стали членами кооперативних артілей, 9,8% вступили на службу, біля 5% зовсім виїхали з

⁴¹ ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 1443, арк. 92.

⁴² Сігал Б.В. Приватний капітал в народному господарстві. – С. 37; Мінаєв С. Кон'юнктура народного господарства України 1927–28 року / С. Мінаєв // Вісник статистики України. – 1928. – № 3. – С. 15.

Харкова, під арештом опинилися 0,5% колишніх торгівців, членами торгового товариства стали 2,4% крамарів. «Без певних занять» залишилися 26,5% колишніх торгівців. Ще про 22,5% крамарів відомості взагалі були відсутні⁴³. Як бачимо, значна частина у цей час або зовсім змінила свої попередні заняття, або ж очікувала на подальший розвиток подій, не кваплячись починати «нове життя» та змінювати сферу своєї професійної діяльності.

Звільнені кошти приватного торгового капіталу спрямовувалися колишніми підприємцями головним чином на організацію кустарних підприємств, у житлове будівництво, держпозики та на відкриття нових торгових закладів. За даними НК-РСІ СРСР, у Харкові (1928/29 р.) понад 53% всіх звільнених коштів було спрямовано саме в ці сфери⁴⁴. Ще 47% суми звільнених коштів приватний капітал спрямовував у нелегальне русло, розвиваючи приховані форми діяльності: торгуючи «з-під поли», використовуючи фірмові найменування, що затушовували приватновласницький характер закладу, намагаючись вести торгівельну діяльність під виглядом селян тощо. Ліквідовуючи свій заклад, приватник створював псевдокустарно-промислові артілі, які, по суті, являли собою нелегальний вид підприємництва⁴⁵. Так, за даними робітничо-селянської інспекції УСРР, у 1928 р. в Харківському окрузі за лжекооперацію було ліквідовано 32% існуючих артілей. В подальшому боротьба зі лжекооперацією продовжувалася. За перше півріччя 1929/30 р. у Харкові було виявлено 7 лжекооперативів, серед яких: «Рекорд», «Тара», «Гарантія», «Проволочник», «Металоткач», «Мебельщик», «Кустар-Будівельник»⁴⁶. Кошти, що звільнялися з торгівлі, через підставних осіб спрямовувалися приватником у виробництво з метою організації для проформи (за виразом представ-

⁴³ ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3259, арк. 79.

⁴⁴ ДАРФ, ф. 374, оп. 14, спр. 704, арк. 50

⁴⁵ Там само, спр. 869, арк. 1

⁴⁶ ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3314, арк. 118.

ника НК-РСІ) виробничих установ, де фактично відбувалась торгівля. Наприклад, у магазинах з виробництва годинників проводилася торгівля золотими виробами та валютою⁴⁷. В харківській артїлі «Праця» склалася «спекулятивна група», до якої увійшли колишній торгівець Овсієвич, громадяни Дразніков, Рудерман та інші, які скуповували сировину, що начебто була необхідна для артїлі, а насправді використовувалася на приватних підприємствах⁴⁸. Тож, як бачимо, частина торгівців, що вдалася до нелегального підприємництва, займалась переважно спекулятивною діяльністю, скуповуючи та перепродаючи дефіцитну сировину.

Отже, після переходу керівництва СРСР до надзвичайних заходів починається згорання та ліквідація приватної торгівлі у Харкові. Приватний торгівець став розглядатися владою як небажаний конкурент держави, що дезорганізує ринок споживчих товарів і сировини з галузі торгівлі, перш за все влада починала усувати приватника, використовуючи як економічні засоби (обмеження постачання дефіцитними товарами, припинення кредитування торгівців, посилення податкового тиску високі штрафи, що мали класовий характер) так і адміністративні методи (судові процеси проти порушників, виселення торгівців з ринку, конфіскація майна, дострокове припинення оренди торгових приміщень тощо). Під жорстким тиском держави торгівці вимушені були змінювати свої заняття, соціальний статус та переходити до інших соціальних прошарків населення. Частина підприємців намагалася вести нелегальну комерційну діяльність, використовуючи для цього вилучені з легальної торгівлі капітали. Особливістю процесу ліквідації приватної торгівлі у Харкові було те, що в столиці УСРР більш інтенсивно використовувалися чинні правові норми для ліквідації торгового підприємництва. Класова політика держави, спрямована на витіснення підприємців з галузі торгівельного обігу, врешті-решт, приз-

⁴⁷ ДАРФ, ф. 374, оп. 14, спр. 869, арк. 2.

⁴⁸ ДАХО, ф. Р-845, оп. 3, спр. 3314, арк. 118.

вела до практично повного зникнення приватної торгівлі у місті, появи величезних черг через неспроможність державно-кооперативної торгівлі розгорнути власну мережу, що відчутно негативно позначилось на якості обслуговування населення Харкова.

В статье рассмотрен процесс ликвидации частной торговли в Харькове в конце 1920-х гг. Проанализированы причины и пути ухода частноторгового предпринимательства в городе. Освещены негативные последствия сокращения частноторговой сети в столице УССР. Установлены основные пути трансформации частноторгового капитала, выяснены новые виды занятий бывших торговцев и последствия изменения их социального статуса.

Ключевые слова: частноторговая сеть, частный капитал, ликвидация, свёртывание, торговцы.

The aspects connected with the process of elimination of private trade in Kharkiv are considered. The reasons of given phenomenon and the main directions of the decreasing in the city are analysed. Negative consequences of the decreasing of private trading network in the first capital of USSR are highlighted. The main ways of extinction of private trade capital are established and new occupations of former merchants and consequences of modification of their social status are revealed.

Key words: private trading network, private capital, elimination, destruction, merchants.

Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р.

У статті на основі опублікованих матеріалів та виявлених архівних документів проаналізовані типи діяльності/поведінки сільських активістів під час розкуркулення і суцільної колективізації сільського господарства УСРР. Доведено, що вони стали одним з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р.

Ключові слова: сільські активісти, колективізація, типи поведінки, селянські повстання.

У дослідженнях вітчизняної історичної науки останнього десятиріччя все більше застосовується теоретико-методологічний підхід, який передбачає основним об'єктом дослідження людину, її історичні та етнічні типи, а не окремі історичні події та процеси. Людина, як особистість, з її думками, почуттями, мотивами поведінки, сприйняттям навколишнього світу стала центром уваги істориків-дослідників. Для таких праць властиве цілісне розуміння суспільства як єдності економічної структури, соціальної організації та культури, тобто «всієї сукупності соціальних відносин»¹.

Мотиви поведінки людської особистості у контексті «сукупності соціальних відносин» особливо яскраво розкриваються у переломні «революційні» періоди, коли під дією внутрішніх чи зовнішніх чинників суспільство намагається різко змінити еволюційний хід розвитку. В екстремальних умовах повсякденного буття випробовуються набуті соціальні навички, вірність традиції, яскраво проявляються типи поведінки людини. Тому дослідники особливу увагу приділя-

* Лисенко О.В. — аспірантка Інституту історії України НАН України.

¹ Див. докладніше: Гуревич А. Историческая наука и историческая антропология // Вопросы философии. — 1988. — № 2. — С. 56–70; Барг М. О роли человеческой субъективности в истории // История СССР. — 1989. — № 3. — С. 115–131 та ін.

ли таким історичним періодам, зокрема періоду більшовицької модернізації сільського господарства кінця 1920-х – початку 1930-х рр.

Проблема реакції українського селянства на більшовицьку політику у галузі сільського господарства на початку 1930-х рр. та її наслідків активно досліджувалося у працях С. Кульчицького², С. Дровозюка³, В. Васильєва⁴, Л. Гриневич⁵, І. Рибак та А. Матвєєва⁶, В. Петренка⁷ тощо. У фундаментальних працях з історії українського селянства⁸, перебігу голо-

² *Кульчицький С.В.* Партийно-радянський апарат у системі влади // Укр. істор. журнал. – 1994. – № 6. – С. 3–15. *Його ж.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К.: Основи, 1996. – 396 с.; *Його ж.* Україна між двома війнами (1921 — 1939 рр.). – К.: «Альтернативи», 1999. – 335 с.; *Його ж.* Опір селянства суцільній колективізації // Укр. істор. журнал. – 2004. – № 2. – С. 31–50 та ін.

³ *Дровозюк С.* Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20–30-х рр. в українській історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – № 9. – С. 360–372. *Його ж.* Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. – К., 2007. – № 34. – С. 67–79.

⁴ *Васильєв В.Ю.* Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Зб. ст. – К., 2005. – № 31. – С. 140–150.

⁵ *Гриневич Л.* Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима–весна 1930 р.): історичний аналіз соціальної психології і поведінки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідом. зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 7: спеціальний. – С. 290–292.

⁶ *Рибак І.В., Матвєєв А.Ю.* Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2001. – 140 с.

⁷ *Петренко В.І.* Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору — геноциду (за матеріалами Поділля). – Вінниця: ДП «ДКФ», 2008. – 320 с.

⁸ Історія українського селянства. Нариси у 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2. – С. 95–222.

ду 1932–1933 рр.⁹, автори цитували значну кількість архівних матеріалів про дії сільських активістів, районних уповноважених і керівників низової ланки під час розкуркулення селян та суцільної колективізації сільського господарства республіки. Дослідники робили узагальнюючий висновок про причини масових повстань, відзначаючи загалом провокуючу роль сільських активістів як одного з факторів виникнення селянського протесту.

Метою даної статті є вивчення діяльності сільських активістів як одного з чинників виникнення стихійних селянських повстань весною 1930 р.

Запропонована Й. Сталіним «колгоспна реформа» мала на меті вирішити проблему переведення сільського господарства на «соціалістичні рейки» і водночас — ліквідувати основного політичного опонента більшовизму — «дрібнобуржуазного сільського власника».

В статті «Рік великого перелому» в газеті «Правда» від 7 листопада 1929 р. Й. Сталін переконано стверджував, що «селянин-середняк масово пішов до колгоспів» і тому з'явилися передумови для проведення колективізації¹⁰. Пленум ЦК ВКП(б), який розпочав роботу 10 листопада 1929 р., підтримав висновки Й. Сталіна про необхідність «соціалістичних змін на селі», готовність державних органів допомогти їх здійснити, бажання більшості селян до об'єднання у колективи і прийняв постанову про початок суцільної колективізації в СРСР. Селян, які не погоджувалися на колективізацію, оголосили «куркулями» і мали ліквідувати як ворожу соціальну групу — «клас».

В газеті «Красная звезда» від 21 січня 1930 р. Й. Сталін, полемізуючи, заявив:

«Не можна витіснити клас куркульства, як клас, заходами податкового і всякого іншого обмеження, залишаючи в руках

⁹ Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с.; Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2008. – 1000 с.

¹⁰ *Сталін І.* Сочинения. В 13 т. – Москва, 1946–1952. – Т. 12. – С. 132.

цього класу знаряддя виробництва з правом вільного користування землею і зберігаючи в нашій практиці закон про найману працю на селі, закон про оренду, заборону розкуркулювання [...]. Щоб витіснити куркульство як клас, для цього не досить політики обмеження і витіснення окремих його загонів. Щоб витіснити куркульство, як клас, треба зломити у відкритому бою опір цього класу і позбавити його виробничих джерел існування і розвитку»¹¹.

Отже, партійно-державне керівництво СРСР визначило економічну перспективу розвитку сільського господарства — ліквідація одноосібного господарювання та створення колективного власника землі і колективного виробника сільськогосподарської продукції. Основу майбутніх колгоспів мало скласти майно середняцьких господарств, які були головними сільськогосподарськими товаровиробниками в Україні. Водночас, Й. Сталін та його оточення різко поглибили конфлікт між «заможними»/«багатими» і «бідняками», визначили соціальну перспективу окремих груп українського селянства — «біднота», «заможні», «куркулі», «середняки», «сільські активісти» тощо. Для розшарування/розколу сільської громади більшовики користувалися різними методами. Зокрема, застосовувалися фіскальні можливості (збільшення податкового тиску на заможні групи і звільнення від податків бідняків), формування громадської думки про «куркулів-експлуататорів», хлібозаготівлі.

У контексті поглиблення класової боротьби в українському селі проводилися розкуркулювання та депортації «куркулів». Сталінська логіка колгоспного будівництва полягала у вилученні засобів виробництва у «куркулів» і передачі їх «незаможникам», організованим у колгоспи. Однак, на практиці засоби виробництва, конфісковане майно і самі колгоспники потрапляли у залежність від сільського керівництва (члени сільради та правління колгоспу). Голова сільради та

¹¹ Колективізація і голод на Україні, 1929–1933. Зб. док. та матер. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 131–132. Див.: Красная звезда. – 1930. – 21 янв.

голова місцевого колгоспу, обрані, здебільшого, за рекомендацією районного осередку КП(б)У та райвиконкому уособлювали «радянську владу на селі». Основну підтримку в організації «соціалістичного сільськогосподарського виробництва» вони отримували від сільських активістів з числа бідноти, молоді та сільської інтелігенції (вчителі, працівники культурно-просвітницьких організацій, яких направили після навчання у відповідних навчальних закладах, курсах).

Саме сільські управлінці та активісти вважали конфісковане «куркульське майно» і колгоспні засоби виробництва своєю власністю¹². Для хоча б приблизного уявлення кількості і переліку конфіскованого майна, яке потрапило розпорядження місцевих активістів варто звернутися до оперативного наказу ГПУ УСРР № 42167 від 7 лютого 1930 р. про організацію операції з масового виселення «куркульського елемента» з території УСРР. Наказ, серед іншого, містив конкретні вказівки щодо речей, які селяни могли взяти з собою:

«[...] лише найбільш необхідні предмети домашнього вжитку, а також теплий одяг, деякі елементарні засоби виробництва у відповідності з характером їх роботи на новому місці (у зв'язку з відправкою на Північ та використанням їх на лісо-розробках) вони беруть з собою сокиру, пилку, лопату та інші необхідні інструменти, які повинні вантажитися у окремому вагоні. При цьому загальна кількість речей та продовольства не повинна перевищувати 25-30 пудів. Грошові заощадження залишати на руках лише у мінімальних сумах (до 500 крб. на сім'ю), які необхідні для переїзду та облаштування на новому місці, а також зобов'язати в рахунок 25-30 пудів речей брати не менше, ніж на 2 місяці продовольства»¹³.

Отже, практично все хатне начиння (посуд, одяг), худоба, реманент, збіжжя, продовольчі запаси опинилися у розпорядженні управлінської верхівки села.

¹² *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. – Москва: РОССПЭН, 2001. – С. 199.

¹³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20. спр. 3120, арк 2–13. Див.: *Васильєв В., Віола Л.* Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997. – С. 147–151.

Яскраво насильницька поведінка більшості сільських активістів проявлялася, головним чином, під час виконання сільськогосподарських робіт та «господарсько-політичних кампаній», розкуркулення і депортації. Сотні оприлюднених дослідниками документів у науково-документальних збірниках та виявлених у фондах центральних, галузевих і обласних державних архівах надають можливість класифікувати типи поведінки/діяльності активістів в умовах проведення розкуркулення та колективізації зимою–весною 1930 р. Такі дії активістів підштовхнули селян до стихійних виступів.

Обурення селян викликав відвертий *грабунок* майна як розкуркулених селян, яких депортували за межі республіки, так і звичайних селян. Так, у записці Й. Сталіну начальника СОУ ОГПУ СРСР Є. Євдокимова¹⁴ акцентувалася увага на «характерних випадках перекручення» під час колективізації та розкуркулення. Зокрема, як приклади, наводилися факти діяльності сільських активістів у с. Березниговатське Херсонського округу — розкуркулювалися без складення опису конфіскованого майна, не було обліковане конфісковане майно середняків, знімався одяг з розкуркулених та їх дітей. У Зачепилівському та Зіньковському районах Полтавського округу у куркулів було конфісковане **все майно** (виділено авт. — *О. Л.*)¹⁵. Тобто селянам навіть не залишили дозволеного оперативним наказом ГПУ УСРР № 42167 мінімуму майна та продовольства.

Конфісковане майно відверто розкрадалося сільськими активістами. В с. Крутьки Шевченківського округу «комісія по розкуркуленню забарахолилася, попривласнювала роз-

¹⁴ Записка була датована не пізніше 7 березня 1930 р., тобто в той період, коли уже операція по виселенню куркулів фактично завершувалася. Органи ОГПУ СРСР та ГПУ УСРР уже встигли узагальнити певні матеріали про перебіг «куркульської депортації». *Див.:* Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение. 1930–1940. В 2 кн. Кн. 1 / Отв. ред. Н. Покровский. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 135.

¹⁵ Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение... – С. 135.

куркулени речі, навіть голова комісії, член партії з райцентру Мацієвич, взяв собі 7 вироблених шкір на кожух»¹⁶.

В Софійському районі голова Автодієвської сільради разом з активістами вирішили 15–19 лютого 1930 р. вирішили провести додаткове розкуркулення. В хатах середняків і навіть бідняків вони описували лише громіздке майно. Гроші, цінності, облігації вони забирали «собі в кишеню». Активісти навіть конфіскували пару взуття, яку носила батрачка¹⁷. В с. Косівка Олександрійському районі Кременчуцького округу активісти забивали конфісковану худобу, а м'ясо привласнювали¹⁸.

На хуторі Сергіївка Яблунівського району Чернігівської округи (нині с. Сергіївка Прилуцького району) при розкуркуленні «було з'їдене сало і були вилучені макуха та дрібні речі — з метою привласнення». В с. Олексинці Срібнянського району Чернігівської округи у куркуля членом сільради «були забраті суконний піджак та брезентовий плащ»¹⁹.

Для активістів почасти критерієм визначення куркуля були не лише наявність худоби та реманенту, грошей, посівного зерна та мінімальних запасів продовольства. Так, голова сільради с. Черепашинець Калинівського району колишнього Вінницького округу Московка оголосив колишнього службовця Івана Мандибуру «куркулем». Причиною такого висновку стала «добра одежа» службовця, яку він придбав за часів роботи в сільськогосподарській економії. Одяг був повністю конфіскований²⁰.

Гостро реагували селяни на *приниження людської гідності*. Зокрема, архівні документи зафіксували цілий арсенал методів:

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 27, оп. 15, спр. 507, арк. 18.

¹⁷ Там само, ф. 539, оп. 8, спр. 1329, арк. 105.

¹⁸ Там само, ф. 27, оп. 11, спр. 87, арк. 66.

¹⁹ Державний архів Чернігівської області (*далі* – ДАЧО), ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 301–306.

²⁰ Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) – С. 480.

- а) фізичний вплив (побиття з використанням предметів — невеликі мішечки з піском, гирьки, прикладами гвинтівков, виривання волосся, борід). В результаті селяни отримували тілесні ушкодження та каліцтва (вибиття зубів, різного роду переломи, струси). У с. М. Загорівка Борзнянського району Чернігівської округи голова сільради, викликаючи селян на допит, бив їх та одягав на голову мішки²¹. Іноді активісти, зв'язавши селянина, клали його під ліжку чи дошки і потім стрибали, намагаючись власною вагою придушити селяни. В інший спосіб — зачиняли людину в тісний ящик чи скриню²². Людина обмежена у просторі та диханні впадала в паніку. Фіксувалися випадки смерті від завданих тілесних ушкоджень;
- б) тортури (пекли вогнем, кололи голками, затисли пальці дверима, виламували руки, обмеження води та їжі, підвішування, придушування за горло, тривале марширування, обмеження свободи в холодних приміщеннях, стояння на морозі без одягу та взуття тощо)²³. Так, за виїзд на посів буряка без борін (яких в нього не було. — *О. Л.*) голова виробничого товариства посадив селянина до погребу²⁴.
- в) типовим явищем, за визнанням співробітників органів держбезпеки СРСР та УРСР, партійно-радянських працівників, було *звалтування*. Так в Зинов'євському окрузі в с. Тимонівка член бригади направив середнячку (40 років), яка відмовилася здавати хліб, в штаб із запискою: «Поведіть її в темний куток і там звалтуйте». Цією ж бригадою було звалтовано 2 «жінок-куркульок»²⁵. Також як

²¹ ДАЧО, ф. П-1029, оп. 1, спр. 40, арк. 1-3.

²² Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение... – С. 136.

²³ *Дровозюк С.І.* Поведінка сільських активістів під час суцільної колективізації та голодомору українського народу (1932–1933 рр.). – С. 76; Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение... – С. 136.

²⁴ ДАЧО, ф. П-1029, оп. 1, спр. 40, арк. 1-3.

²⁵ Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение... – С. 136.

варіації збиткування використовувалося різні ступені публічного роздягання.

Наруга над жінкою вважалася однією з найбільших образ у селянській традиції. Водночас, це один із засобів психологічного тиску на родину чи оточуючих людей. Згвалтування ще з біблейських часів здійснювалася для демонстрації сили над супротивником, пригноблення і виховання його покірливості;

- г) для посилення емоційного та психологічного тиску на селян сільські активісти застосовували різні публічні «театральні» і «карнавальні» дійства. Одним з перших із дослідників на подібну поведінку звернув доктор історичних наук С. Дровозюк²⁶. Аналізуючи архівні документи, він відзначив типові дійства як «марширування» та «процесії». Характерними атрибутами були різного роду «знамена» з рогожі, гасла на кшталт «Я — ворог», «Злостный недатчик хлеба», черепахи (як символ відставання), карикатури, причеплені на спину чи груди. Часто груди куркулям активісти навішували дощечки з образливими написами. Іноді подібні публічні дійства супроводжувалися дитячими піонерськими групами, які викрикували слова: «Він ворог соціалізму»²⁷. Розпропаговані селяни подекуди плювали в обличчя новоявленим «ворогам колективізації».

Також активісти застосовували метод «марширування» — змушували людину марширувати по селу, обліпивши її карикатурами чи написами. В с. Ново-Олексіївка Зінов'євського округу 65-річну особу, яка відмовилася здавати посівний матеріал змусили 30 хвилин марширувати по кімнаті, а потім знесиленого діда кидали по кімнаті²⁸.

²⁶ Див.: Дровозюк С.І. Поведінка сільських активістів... – С. 73.

²⁷ Там само.

²⁸ Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселение... – С. 136.

Психологічний тиск, погрози стали також типовим явищем при проведенні суцільної колективізації. Типовими були погрози «Ви всі куркулі, вас треба вислати на Соловки (варіації — «Північ», «Там, де білі ведмеді їдять людей». — *О. Л.*) або взяти під «радянський прес», «Тим, хто не схоче вступати до колективів — могила», «Раніше, чим проводити з вами зібрання, треба запросити ДПУ», «Вибудете у нас шовкові, а якщо не підете до СОЗу, тоді до вас прийдуть у зелених та червоних шапках (ДПУ, міліція) і змусять йти до СОЗів», «Всіх настроєних проти колективізації, не довго здумавши, поставимо до стінки», «Хто не вступить до колгоспу оголосити бойкот» та ін.²⁹ Отже, ключові моменти у всіх типових погрозах — це загроза смерті, вислання на Соловки (завдяки радянській пропаганді більшість селян були добре ознайомлені про Соловецький табір особливого призначення як «місце перековки у радянську людину»), застосування збройної сили (міліції та військ ДПУ) та формування негативної громадської думки (одне із впливових факторів у селянській традиції, яке фактично означало відлучення від неформальної сільської громади).

Доповідні записки вищого партійно-державного керівництва СРСР та УСРР, ДПУ УСРР відзначали також *відверте обдурювання та ошуканство* активістами селян під час суцільної колективізації. Як типові факти ошуканства генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор зазначив у листі до окружкомів і райкомів КП(б)У від 20 березня 1930 р. Зокрема, «Голосувати проти колективізації — це все одно голосувати проти комуністичної партії та радянської влади». Для селянина така інтерпретація означала його персональний виступ проти влади, яка у традиційних уявленнях «вважалася від бога» тобто поза межами ідеологічного світогляду. Через, начебто, збирання підписів на кіно, радіо, «статистичну інформацію»

²⁹ Державний архів Вінницької області, ф. П-29, оп. 1, спр. 577, арк. 141–148 зв. Див. також: *Васильєв В., Віола Л.* Колективізація і селянський опір на Україні... – С. 223–225.

сільські активісти домагалися необхідної кількості заяв для створення колективного господарства³⁰.

Наруга сільських активістів над релігійними віруваннями селянства зачіпала як внутрішній психологічний стан селянина (віра в бога, потойбічний світ як перспективу «вічного радісного життя», уявлення про справедливу побудову «світу на основі божих заповідей»), так і символи (ікони, хрести, церковні будівлі, священні могили). С. Косіор у вище згаданому листі визначив «перекручення» сільських активістів та місцевих партійно-радянських керівників у антирелігійній політиці як «бридкість». Він акцентував увагу на спробі місцевих керівників, користуючись репресивною складовою суцільної колективізації, заодно максимально швидко вирішити проблему антирелігійної боротьби. Зокрема, він цитував директиву Шепетівського окружного КП(б)У розіслану на місяць:

«Треба підтягти антирелігійний фронт, максимально підсилити антирелігійну роботу, спрямовуючи її в бік повної ліквідації релігійних забобонів, повного витіснення релігійних свят і ліквідації церкви»³¹.

Серед згаданих методів боротьби з релігійними віруваннями — закриття адміністративним порядком церков. Тільки у Любарському районі Бердичівського округу за другу половину лютого 1930 р. було зачинено 27 церков. Протестуючих людей розганяли водою з пожежного шлангу. У с. Чорнорудка Вчорашенського району активісти під музику скинули з церкви хреста і дзвони. Почепили червоний прапор і влаштували у церкві танці. Подібна ситуація відбувалася у с. Кишеві Маньківського району Уманської округи.

Активісти глумилися над такими релігійними символами як «молитва», «таїнством сповіді». У містечку Тульчині ко-

³⁰ ДАВО, ф. П-29, оп. 1, спр. 577. арк. 141–148 зв.

³¹ Державний архів Вінницької області, ф. П-29, оп. 1, спр. 577. арк. 141–148 зв. Див. також: *Васильєв В., Віола Л.* Колективізація і селянський опір на Україні... – С. 229.

муністи і комсомольці одяглися у ризи, взяті із закритих церков і влаштували «хресний хід» по вулицях містечка, вимагаючи у перехожих селян та робітників здійснювати молитви та сповідь³².

Подібні методи антирелігійної політики у контексті операції по розкуркулюванню ще більше загострили конфлікт між українськими селянами та представниками місцевого партійно-радянського апарату. Голова ГПУ УСРР В. Балицький у доповідній записці секретарю ЦК КП(б)У Л. Картвелішвілі як типову вимогу посталих селян відзначив гасло «Не трогайте церковей»³³.

Розкуркулення та депортація односельців надала можливість сільським активістам нав'язати сільській громаді власне лідерство. Нехай це було формальне лідерство, але прояв беззаперечної сили і адміністративних можливостей змушували селян певний час коритися таким формальним «лідерам». Адміністративні можливості керівників села та сільських активістів давали їм шанс звести особисті рахунки. Зокрема, на цьому вказував увагу начальник Прилуцького окрвідділу ГПУ УСРР у звіті від 11 березня 1930 р. Так, в с. Подище Прилуцького району був розкуркулений бідняк Крикуновський, який був також виселений із своєї хати. Він був розкуркулений за ініціативою голови сільради, з яким мав погані міжособистісні стосунки³⁴.

Звичайно, це не всі типи діяльності/поведінки сільських активістів. Розширення архівно-документальної бази тільки збільшить варіації класифікації.

Отже, явища насильства були масовими і демонстрували цілий спектр збочень людської психіки. Навіть лідер ВКП(б)

³² Державний архів Вінницької області, ф. П-29, оп. 1, спр. 577. арк. 141–148 зв. Див. також: *Васильев В., Віола Л.* Колективізація і селянський опір на Україні... – С. 226–227.

³³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3184, арк. 20.

³⁴ ДАЧО, ф. П-342, оп. 1, спр. 887, арк. 301–306.

Й. Сталін змушений був констатувати, що «місцеві діячі втратили ясність розуму і тверезість погляду»³⁵.

На мою думку, одним із мотивів такої поведінки став сам факт розкуркулення та конфіскації майна, акцентування більшовицьких лідерів на терміні «ліквідація як класу». Подібні дії були не лише поза межами традиційного правового поля, а й «радянського законодавства», декларованого в СРСР. Тому у середовищі сільських активістів і місцевих партійно-радянських працівників склалася думка, що куркулі — це «не радянські люди». Тому вони, як особистості, їх майно знаходяться поза правовим полем. Вони своєрідні «іграшки» і за їх «поламання» покарання не відбудеться. Інтерпретація місцевим партійно-державним керівництвом та активістами рішень вищого партійно-державного керівництва СРСР щодо розкуркулення, депортації та суцільної колективізації як «безкарність за діяння» стала одним з тих чинників, які спровокували селян на масові стихійні виступи. Тільки протягом 1930 р. ГПУ УСРР зафіксувало 4098 виступів із загальною кількістю 95 6587 осіб³⁶.

Таким чином, досліджуючи причини, перебіг та наслідки селянських повстань, вчені лише відзначали загалом провокуючу роль сільських активістів як одного з факторів виникнення селянського протесту.

Аналізуючи опубліковані документи, слід виділити певні типи поведінки/діяльності сільських активістів, які змусили українських селян піднятися на повстання. Це, зокрема, фізичний вплив, грабунок майна селян, наруга над жінкою, зведення особистих рахунків, психологічний тиск та погрози, відверте обдурювання та ошуканство, наруга над релігійними віруваннями тощо.

³⁵ *Сталін Й.* Запаморочення від успіху // Питання лєнінізму. – К., 1947. – С. 257.

³⁶ *Васильєв В., Віола Л.* Колективізація і селянський опір на Україні... – С. 66. Див. також: *Івницький Н.А.* Репресивная политика советской власти в деревне (1928–1933 гг.) / РАН. Ин-т рос. истории, Университет г. Торонто (Канада). – Москва, 2000. – 350 с.

Одним із мотивів подібної поведінки сільських активістів стали рішення вищого партійно-державного керівництва щодо модернізації сільського господарства СРСР, які поставили окремі соціальні групи селян поза правовим полем.

В статье на основе опубликованных материалов и выявленных архивных документов проанализированы типы деятельности/поведения сельских активистов во время раскулачивания и сплошной коллективизации сельского хозяйства УССР. Доказано, что они стали одним факторов возникновения крестьянских восстаний весной 1930 г.

Ключевые слова: сельские активисты, коллективизация, типы поведения, крестьянские восстания.

The article, based on published materials and archival documents identified the types of activity/behavior of rural activists during collectivization and total collectivization of agriculture of Ukraine. It is proved that they have become one of the factors of the peasant uprisings in the spring of 1930.

Key words: rural activists, collectivization, typical behavior, peasant uprisings.

Проблеми польсько-українського діалогу
у публікаціях Станіслава Лося
на шпальтах «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego»
(1933–1938)

У статті аналізується зміст публікацій С. Лося на шпальтах «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» (1932–1938) про минуле та перспективи польсько-українських взаємин у форматі II Речіпосполитої.

Ключові слова: II Річпосполита, Станіслав Лось, україно-польські взаємини, «Бюлетень польсько-український».

Граф Ян Станіслав Марія Лось (Jan Stanisław Maria Łoś; найчастіше вживав другого імені — Станіслав; 21 жовтня 1890 р. – 14 січня 1974 р.) — польський політик, дипломат, публіцист, історик, речник польсько-українського порозуміння. Один з «білих круків» (І. Кедрин-Рудницький)¹ польського суспільства 1920–1930-х рр., які виступали за конструктивний діалог з українцями II Речіпосполитої, та й за польсько-український діалог взагалі. Із зрозумілих причин його постать повернулася з суспільно-політичного та історіографічного забуття лише упродовж останніх десятиліть й нині фрагментарно висвітлена у публікаціях як польських, так і українських істориків². Новітня розвідка випускниці Люблінського

* Миклін О.В. — здобувачка відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України

¹ Kedryn I. *Białe kruki* // *Kultura*. – 1977. – Nr. 10 (361).

² Див., напр.: Zwolski E. In memoriam: *Jan Stanisław Łoś (1890–1974)* // *Kwartalnik historyczny*. – 1975. – Nr 2; Bączkowski W. *Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: Biuletyn Polsko-Ukraiński* // *Niepodległość: Rocznik, Nowy York – Londyn*, 1986. – Т. XIX; 1988. – Т. XXI; 1991. – Т. XXIV; Стемпень С. *Поляки й українці в II Речі Посполитій: спроба діалогу* // *Польсько-українські студії / Республіканська асоц. українознавців; Півд.-сх. наук. ін-т у Перемишлі; Ін-т суспіл. наук АН України; Ін-т історії України АН України; редкол.: Я. Ісаєвич (гол.) та ін.* – К., 1993. – Т. 1: Україна – Польща: Історична спадщина і сус-

католицького університету П. Куш є першою відомою нам спробою синтетичного розгляду суспільно-політичних поглядів С. Лося на «українське питання»³.

Метою нашої статті є аналіз змісту публікацій С. Лося на шпальтах редагованого В. Бончковським⁴ «*Biuletynu Polsko-*

пільна свідомість: Матеріали Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29–31 трав. 1992 р. – С. 211–212; Gach P. *Łoś Jan Stanisław* // *Słownik historyków polskich* / Red. M. Prosińska-Jeckl. – Warszawa, 1994. – S. 317; Зашкільняк Л.О. *Українсько-польське порозуміння 1935 р.: За матеріалами архіву Я. С. Лося* // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1996. – Вип. 48. – С. 62–72; Trojanowska M. *Materiały do tzw. kwestii ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej w spuściznie Jana Stanisława Łośia* // *Biuletyn ukrainoznawczy* / Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu. – Przemyśl, 1999. – Nr. 5. – S. 113–126; Stepien S. *Próby polsko-ukraińskiego porozumienia środowisk opiniotwórczych w Drugiej Rzeczypospolitej* // *Polska-Ukraina. Ludzie pojednania: Ukraińcy na Pomorzu w XX wieku: Materiały z sesji naukowych pod red. T. Stegnera*. – Gdańsk, 2002. – S. 34–41; Pisuliński J. *Nie tylko Petlura: Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923*. – Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. – 444 s.; Юрчук О. *Українсько-польські взаємини міжвоєнного періоду в оцінці Яна Станіслава Лося* // *Укр. історичний збірник / Ін-т історії України НАН України*. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 437–447; Gach P. *Łoś Stanisław Jan* // *Encyklopedia katolicka*. – Lublin, 2006. – T. XI. – Kol. 519–520; Gałka B. *Konserwatyści w Polsce lat 1935–1939*. – Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2006. – 317 s.; Рубльов О.С. *Лось Ян-Станіслав (1890–1974)* // *Енциклопедія історії України: У 10 т. / НАН України. Ін-т історії України; редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.* – К.: Наук. думка, 2009. – Т. 6: Ла–Мі. – С. 274–275; та ін.

³ Див.: Kusz P. *Jan Stanisław Łoś wobec kwestii ukraińskiej: Analiza myśli społeczno-politycznej* / Paulina Kusz. – Lublin: Wyd-wo «Werset», 2010. – 160 s.

⁴ Див., напр.: Рубльов О.С. *Бончковський Володимир* // *Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ін-т історії України НАН України; редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.* – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 1. – С. 339; Миклін О.В. *Влодзімеж Бончковський (1905–2000): сторінки біографії польського «неукраїнофіла»* // *Наукові записки / Вінницький держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського; Серія: Історія. – Вінниця, 2008. – Вип. 14: За матеріалами Міжнародної наук. конф. «Національна інте-*

Ukraińskiego» (1932–1938)⁵, що у них аналізувалося минуле, сучасний стан й накреслювалися перспективи польсько-українських взаємин у ширшому історичному й суспільно-політичному контексті й з особливим наголосом на взаєминах обох народів у форматі II Речіпосполитої. Принагідно зауважимо, що плідний публіцист й політолог С. Лось активно друкувався з означених проблем й на шпальтах інших, близьких за спрямуванням й зацікавленістю українською проблематикою, польських видань, зокрема редагованих видатним польським інтелектуалом ХХ ст. Є. Гедройцем часописів, а саме: «Dzień Akademicki», «Bunt Młodych», «Polityka» та ін.⁶

С. Лось народився у маєтку Чишки (нині село Мостиського району Львівської обл.) у шляхетській родині, що у ній графський титул з 1789 р. став спадковим. Представники численного роду Лосів мешкали у різних регіонах Польщі, але найвпливовішою гілкою були галицькі Лосі, які посідали численні урядові посади в австрійській, згодом австро-угорській адмі-

лігенція в історії та культурі України», м. Вінниця, 23–24 жовтня 2008 р.; за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – С. 289–292; та ін.

⁵ Див. докладніше: Wączkowski W. *Karta z historii stosunków polsko-ukraińskich: Biuletyn Polsko-Ukraiński // Niepodległość: Rocznik*. – Nowy York; Londyn. – Т. XIX (1986). – С. 116–129; т. XXI (1988). – С. 4–31; т. XXIV (1991). – С. 133–148.

⁶ Див.: Łoś S. *Naród ukraiński a Polska // Bunt Młodych*. – 1933. – 15 maja. – Nr. 41. – С. 4–5; Łoś S. *Uniwersytet Ukraiński // Bunt Młodych*. – 1933. – 15 lipca. – Nr. 43. – С. 6–7; Łoś S. *Ukraiński uniwersytet czy szkoły zawodowe? // Bunt Młodych*. – 1934. – 20 września. – Nr. 15. – С. 1–2; Łoś S. *Caeterum censeo // Bunt Młodych*. – 1936. – 25 września. – Nr. 17. – С. 1; Łoś S. *Deklaracje płk. Koca o mniejszości // Polityka*. – 1937. – 10 marca. – Nr. 6. – С. 4; Łoś S. *Zakarpacie // Polityka*. – 1938. – 10 grudnia. – Nr. 28. – С. 2. Подається за: Stępień S. *Próby polsko-ukraińskiego porozumienia środowisk opiniotwórczych w Drugiej Rzeczypospolitej // Polska-Ukraina. Ludzie pojednania: Ukraińcy na Pomorzu w XX wieku: Materiały z sesji naukowych pod red. T. Stegnera*. – Gdańsk, 2002. – С. 47–50 (Aneks). Див. також: *Zamiary, przestrogi, nadzieje: wybór publicystyki: «Bunt Młodych», «Polityka» 1931–1939 / wybór, oprac., przypisy, kalendarium oraz indeks nazwisk R. Habielski, J. Jaruzelski*. – Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008. – 529 s.

ністрації краю⁷ (С. Лось твердив, засвідчуючи власне закорінення у терені й зацікавленість його справами, що предки його свої перші надання у «Червоній Русі» отримали ще 1499 р.)⁸. Закінчив приватну гімназію оо. Єзуїтів (1908) у с. Буньковичі (нині село Старосамбірського району Львівської обл.), факультет права і політичних наук Віденського університету (1908–1913), доктор права (1913). 1914 р., з початком Першої світової війни, покликаний до австрійського війська. У 1916–1918 рр. працював у Любліні (Польща) секретарем Є. Мадейського, шефа канцелярії цивільного австро-угорського генерал-губернатора. 1919 р. вступив до Війська Польського й брав участь у польсько-більшовицькій війні.

З 1919 р. працював у Міністерстві закордонних справ II Речіпосполитої (начальник Північного відділу, начальник відділу Міжнародних устроїв). Займався зокрема питаннями урегулювання статусу Східної Галичини, брав участь у міжнародних конференціях. У 1921–1923 рр. — керівник Бюро Делегата для справ Східної Малопольщі при МЗС. Учасник безуспішних таємних переговорів 1921 р. за посередництвом о. Т. Войнаровського з екзильним урядом ЗУНР Є. Петрушевича щодо надання Східній Галичині автономного статусу у складі II Речіпосполитої⁹. Пропагував у польських урядових колах ідеї створення Українського університету імені Данила Галицького, надання державних субсидій Науковому товариству ім. Шевченка у Львові тощо.

Упродовж 1926–1929 рр. граф С. Лось був радником польського посольства у Лондоні (Велика Британія), де водночас вивчав стародавню добу у бібліотеці й зібраннях Британсько-

⁷ Gach P.P. *Łoś Jan Stanisław* // *Słownik historyków polskich*. – S. 317; Kusz P. *Jan Stanisław Łoś wobec kwestii ukraińskiej: Analiza myśli społeczno-politycznej*. – S. 9–10.

⁸ *Stanisław Łoś o kwestii ukraińskiej* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1938. – 27 marca. – Nr. 13 (252). – S. 133.

⁹ Докладніше див.: Швагуляк М. *До історії українсько-польських переговорів у 1921 р.: Місія Тита Войнаровського* // *Записки Наукового т-ва імені Шевченка*. – Т. 233: Істор.-філол. секція. – Львів, 1997.

го Музею¹⁰. Уважне спостереження за тогочасною англійською політикою дало йому можливість надрукувати (під псевдонімом А. Янушовський) розлогу розвідку з цього питання у вітчизняному «Przeglądu Współczesnemu»¹¹.

Людина фінансово самодостатня, 1931 р. граф С. Лось вийшов у відставку, свідомо обравши статус приватної особи й присвятивши себе відтак історичній та політологічній публіцистиці, не посідаючи при цьому жодного офіційного становища. У центрі його уваги постійно перебували питання польсько-українських взаємовідносин у минулому, сучасності й ще не окресленому майбутньому.

Зокрема, він був одним з співтворців врегулювання польсько-українських відносин у II Речіпосполитій — політики «нормалізації» 1935–1938 рр.; автором проекту надання автономії Східній Галичині («Східній Малопольщі») ¹². За браком можливості реалізувати свої ідеї урядовим шляхом, прагнув принаймні ознайомити з ними якомога ширші суспільні кола й здобути прихильників. Місцем неофіційних зустрічей і розмов з польськими урядовцями та українськими діячами (серед них — о. Т. Войнаровський, проф. Р. Смаль-Стоцький, проф. І. Раковський, сеймові послі Л. Макарушка, Зиновій Пеленський, редактор О. Назарук та ін.) був маєток дружини С. Лося — Немце під Любліном¹³.

¹⁰ Рубльов О.С. *Лось Ян-Станіслав (1890–1974)* // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 6. – С. 274.

¹¹ Januszowski A. [Jan Stanisław Łoś] *Polityka Wielkiej Brytanji*. – Kraków: Drukarnia «Czasu», 1929. – 68 s. – Odbitka z «Przeglądu Współczesnego». – 1928. – Listopad – 1929. – Styczeń. – Nr. 79–81.

¹² Див., напр.: Зашкільняк Л.О. *Українсько-польське порозуміння 1935 р.: За матеріалами архіву Я. С. Лося* // Проблеми слов'янознавства. – Львів, 1996. – Вип. 48. – С. 62–72; Kusz P. *Jan Stanisław Łoś wobec kwestii ukraińskiej: Analiza myśli społeczno-politycznej*. – S. 125–128.

¹³ Див.: Wierzbicka E. *Marta z Budnych Łosiowa (1898–1969) i jej dwór w Niemcach w latach 1918–1944* // Ziemiaństwo na Lubelszczyźnie III. Panie z dworów i pałaców: Materiały III sesji naukowej, zorganizowanej w Muzeum Zamoyskich w Kozłowie 11–13 października 2006 r. / red. H. Łaszkiwicz. – Lublin, 2007. – Т. 1. – С. 342–359.

Засади власного бачення урегулювання «українського питання» у трьох південно-східних воєводствах II Речіпосполитої С. Лось виклав у книзі «Про конструктивну політику на Червоній Русі» (1932), яка наступного року з'явилася в українському перекладі¹⁴. У співавторстві з А. Бохенським та В. Бончковським видав працю «Польсько-українська проблема у Червенській землі» (1938)¹⁵. Графові у цьому виданні належав економічний «блок»¹⁶.

Свої ідеї пропагував на шпальтах польської преси, в тому числі у «Biuletynie Polsko-Ukraińskim», «Buncie Młodych», «Czasie», «Drodze», «Dniu Polskim», «Naszej Przyszłości», «Polityce», «Przeglądzie Współczesnym», а також українських часописів — «Діла», «Мети», «Нової зорі» та ін. Провадив численне листування з польськими (В. Бончковський, Є. Гедройц та ін.) та українськими діячами: о. Т. Войнаровським, В. Кучабським, головою УНДО В. Мудрим, О. Назаруком, Р. Смаль-Стоцьким, єпископом Г. Хомишиним, митрополитом А. Шептицьким та ін. Полемізували з С. Лосем паризький тижневик «Тризуб», Д. Донцов у львівському «Вістнику»¹⁷. Дискутував зі своїм давнім знайомим й прелат Т. Войнаровський (зрозуміло, з української точки зору), закидаючи іноді своєму кореспондентові навіть «однобічність» та «тенденційність»¹⁸.

¹⁴ Див.: Łoś S. *O konstruktywną politykę na Rusi Czerwonej*. – Warszawa, 1932; Лось С. *За конструктивну політику на Червоній Русі*. – Львів: Накладом Організаційного Комітету УНО, 1933.

¹⁵ Bocheński A. *Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej* / A. Bocheński, S. Łoś, W. Bączkowski. – Warszawa: Polityka, 1938. – 242 s.

¹⁶ Див.: Łoś S. *Problem gospodarczy Ziemi Czerwieńskiej* // Nie jesteśmy ukrajinofilami: Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy: Antologia tekstów / pod red. P. Kowala, J. Ołdakowskiego, M. Zuchniak. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego, 2008. – S. 211–228.

¹⁷ Рубльов О. С. *Лось Ян-Станіслав (1890–1974)* // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 6. – С. 274.

¹⁸ Kusz P. *Jan Stanisław Łoś wobec kwestii ukraińskiej*. – S. 130.

Перша поява С. Лося на шпальтах «Бюлетеня» була спричинена порушенням у виданні болючим питанням про невиконання польською владою обіцянки створення Українського університету у Львові. З цієї нагоди була опублікована стаття відомого українського ученого проф. М. Кордуби «У справі українського університету у Львові»¹⁹, наприкінці якої була вміщена редакційна примітка із закликом до дискусії усіх тих, «хто з тією справою зіштовхнувся зблизька й безпосередньо»²⁰.

Відтак у наступному номері видання була вміщена майже ідентична за назвою публікація С. Лося — «В справі українського університету»²¹, що її попереджувало авторське звернення до В. Бончковського:

«Вельмишановний пане Редакторе! Задовольняючи ласкаве Панське звернення на мою адресу, дозволяю собі переслати Пану кілька зауважень, які викликає у мене справа українського університету у Польщі»²².

Автор висловлював слушну думку, що Український університет у Польщі, принаймні гіпотетично, мав би обслуговувати насамперед студентів-українців. Студент — не українець був би у ньому радше винятком, як, наприклад, серб або болгарин у Кракові чи Познані. Навіщо, мовляв, полякові навчатися мінералогії українською?²³ Місцезнаходження вищого навчального закладу мав би визначити польський уряд, враховуючи, зрозуміло, що він має бути розташованим на території компактного проживання української людності — тобто в одному з трьох південно-східних воєводств II Речіпосполитої. На думку С. Лося, навряд чи би вибухнула революція, якби таким містом було визначено Львів. У такому разі певні

¹⁹ Korduba M. *W sprawie uniwersytetu ukraińskiego we Lwowie* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1933. – Marzec. – Nr. 2 (4). – S. 4–8.

²⁰ *Ibid.* – S. 8 (Редакційна примітка).

²¹ Łoś S. *W sprawie uniwersytetu ukraińskiego* // *Biuletyn polsko-ukraiński: Miesięcznik*. – 1933. – Kwiecień. – Nr. 3 (5). – S. 4–10.

²² *Ibid.* – S. 4.

²³ *Ibid.* – S. 7.

українські кола Східної Галичини оголосили б бойкот університету, вважаючи його троянським конем польського уряду. Позитивним боком такої можливості (для польської адміністрації) був би моральний примус української молоді... триматися польських університетів. Але така ситуація довго б не потривала²⁴.

Автор пригадував, як він особисто у 1924–1925 рр. умовив С. Грабського, тоді міністра релігійних визнань й народної освіти, якого галицькі українці вважали первосвященником войовничого польського націоналізму, на впровадження позитивних зрушень у ділянці вищого українського шкільництва. Було отримано згоду на українську мову як мову викладання й урядування майбутнього університету, згоду на 18–20 кафедр на початок, санкціоновано надання навчальному закладу імені короля Данила Галицького, що безпосередньо пов'язувало університет з державною українсько-галицькою традицією. На прохання того ж графа С. Лося польський уряд почав спрощувати з-за кордону до краю українських учених (між іншими проф. Б. Лепкого). Відтак галицькі українці отримували б виразний стан посідання у ділянці вищого шкільництва. Але на заваді багатообіцяючому проекту стала крайова українська суспільна думка, речником якої виступив тогочасний голова Наукового товариства ім. Шевченка проф. К. Студинський. Спрацював давній принцип — «Timeo Danaos et dona ferentes»²⁵.

С. Лось вважав, що у менталітеті його українських земляків надто міцно укорінилася тенденція чинити завжди «інакше, ніж поляки»:

«Польща університету не дає — це кривда, на яку треба скаржитися, Польща хоче створити університет — це підступ, який треба ударемнити, Польща університет “накинула” — треба його бойкотувати»²⁶.

²⁴ Łoś S. *W sprawie uniwersytetu ukraińskiego* // Biuletyn polsko-ukraiński: Miesięcznik. – 1933. – Kwiecień. – Nr. 3 (5). – S. 8.

²⁵ Ibid. – S. 8–9.

²⁶ Ibid. – S. 9.

Поборюючи такі настанови, С. Лось наголошував:

«А університет короля Данила Галицького, університет у дусі й традиції короля Данила Галицького потрібний, корисний для Польщі, але життєво необхідний українцям, бо українські вищі навчальні заклади на еміграції вже довго не протримаються, а що діється на Советській Україні — бачимо усі»²⁷.

Розвиваючи тему про антиукраїнський похід тоталітарного режиму в СРСР/УСРР у сучасну йому добу Голодомору 1932–1933 рр., автор наголошував, вдаючись до етнополітологічних узагальнень:

«Галицька частина українського народу з кожним днем стає все більше цілим українським народом у значенні політичному. Це є невблаганний наслідок факту, що на Советській Україні відбувається у прискореному темпі ліквідація українського національного руху, так що наддніпрянські українці повертаються там до становища етнічної маси, позбавленої тих верств, що єдині надають етнічній масі обличчя народу. Цей процес ліквідації національного життя на Наддніпрянській Україні є простим результатом того, що нині Росія має розв'язані руки й на разі жодної інтервенції з боку свого західного муру може не боятися; тією ж свободою рухів завдячує Росія посиленій німецькій активності, яка концентрує на собі увагу західних сусідів Росії. *Знищення національного руху на Наддніпрянській Україні є, до цього часу, єдиним практичним міжнародним наслідком відродження Німеччини*»²⁸ (виділення у тексті — С. Лося).

Завершувалася вищезгадана стаття С. Лося «У справі українського університету» особистим зверненням до редактора видання з побажанням конструктивного вирішення порушеного питання на засадах польсько-українського порозуміння:

«Якщо розпочата Паном, Пане Редакторе, дискусія уторує у польській та українській громадській думці шлях зрозуміння,

²⁷ Łoś S. *W sprawie uniwersytetu ukraińskiego* // *Biuletyn polsko-ukraiński*. – 1933. – Nr. 3 (5). – S. 10.

²⁸ *Ibid.* – S. 6.

що справа українського університету у Польщі може бути розв'язана за лояльного порозуміння українського народу з державою й в оперті на державу, а не в боротьбі з нею, а коли ця умова постане, розв'язана радикально й великодушно, то надасть цим велику послугу обом народам»²⁹.

В аналогічному річизні написана й стаття С. Лося «Про українську рільничу школу»³⁰. Значно віддаленішої історичної доби торкається публікація «На маргінесі перемоги під Віднем [1683 р.]»³¹, у якій йдеться про взаємопроникнення й споріднення польської та української еліт за часів Речі Посполитої, внесок «руських» воїнів у складі польського війська у перемогу під Віднем 1683 р. та ін.

Надзвичайно цікавою і змістовною є розлога (у трьох числах видання) стаття С. Лося «Українці на сторінках “Biuletynu Polsko-Ukraińskiego”»³². Назва її виглядає оманливо-двозначною. Але не йшлося про банальне реферування статей українських колег за перший рік існування «Бюлетеню». Розуміла це й редакція видання, попереджуючи читачів, що адресує їм «високої вартості» статтю «видатного знавця польсько-українських стосунків», й застерігаючись водночас, що не поділяє усіх тез й тверджень автора, особливо щодо «залишення питання унормування польсько-українських стосунків плиннові часу»³³. По суті у статті автор розглядав мотивацію участі своїх українських опонентів у «Бюлетені», з'ясовував засади й основні напрямки діяльності української політичної еліти

²⁹ Łoś S. *W sprawie uniwersytetu ukraińskiego* // *Biuletyn polsko-ukraiński*. – 1933. – Nr. 3 (5). – S. 10.

³⁰ Łoś S. *O ukraińską szkołę rolniczą* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1933. – 16 lipca. – Nr. 11. – S. 6–7.

³¹ Łoś S. *Na marginesie zwycięstwa pod Wiedniem [1683 r.]* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1933. – 30 lipca. – Nr. 13. – S. 4–5.

³² Łoś S. *Ukraińcy na łamach Biuletynu Polsko-Ukraińskiego* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1933. – 15 października. – Nr. 24. – S. 4–6; 22 października. – Nr. 25. – S. 3–5; 29 października. – Nr. 26. – S. 3–6.

³³ Łoś S. *Ukraińcy na łamach Biuletynu Polsko-Ukraińskiego* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1933. – Nr. 24. – S. 4 (примітка редакції).

у II Речіпосполитій й на міжнародній арені, включно з її зовнішньополітичними орієнтаціями, аналізував, на його думку, головніші помилки своїх опонентів й пропонував програму конструктивної польсько-української співпраці. Робилося це знову ж таки на підставі аналізу статей українських авторів цього ж друкованого видання.

Запрошення українських письменників і політиків до участі у співпраці у «Бюлетені» викликало, на думку С. Лося, певне сум'яття у їхніх лавах: 1) чи личить свідомому українцеві, без втрат для власної репутації, друкуватися на шпальтах «Бюлетеня»? 2) чи не є «Бюлетень» якоюсь новою польською інтригою, що має на меті ввести в оману «закордон» якоюсь потьомкінською ідилією польсько-української співпраці й завдяки цьому унеможливити чи то міжнародну українську акцію, чи то наміри західних держав, які ось-ось готові до якогось проукраїнського демаршу перед Польщею? Автор закликав, звертаючись до української політичної еліти Галичини, оцінювати історичні й суспільно-політичні події згідно з критерієм, наскільки та чи інша подія, явище принесли/принесуть користь Україні, а не завдають шкоди Польщі, тобто дивитися з засадничо конструктивної, а не негативної точки зору³⁴.

Доволі категоричний С. Лось в оцінці й відстоюванні польських інтересів під час укладання Ризького миру 1921 р. Відповідаючи на закиди на адресу польських політиків з боку українців (зокрема, І. Кедрина) у зраді Польщею українських інтересів й, зокрема, Варшавської угоди 1920 р., й відповідну дискусію щодо оцінки цього мирного договору на шпальтах «Бюлетеня»³⁵, публіцист безапеляційно, на наш погляд, наголошував:

³⁴ Łoś S. *Ukraińcy na łamach Biuletynu Polsko-Ukraińskiego* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1933. – Nr. 24. – S. 4–5.

³⁵ Див.: Kedryn I. *Istota traktatu ryskiego: Kilka uwag z okazji 12-tej rocznicy pokoju ryskiego* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1933. – Kwiecień. – Nr. 3 (5). – S. 10–14; Bocheński A. M. *Jeszcze o Traktacie Ryskim* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1933. – Maj. – Nr. 4 (6). – S. 12–15; Kedryn I.

«Ризький трактат був виразом певної рівноваги сил, що тоді, 1920 р., утворилася внаслідок двох поразок: польської — над Дніпром, російської — над Віслою. Це просте й правдиве з'ясування справи. Перед залізною логікою подій змушені були відступити тексти й завжди у майбутньому змушені будуть уступати.

Правда, що Польща у першій половині 1920-го року хотіла розбити Росію й принаймні вирвати з колишньої царської імперії усі землі, що лежали на захід від кордонів 1772 р. Правда, що для досягнення цієї мети відверто ризикувала своїм державним існуванням. Далі є правда, що зазнала поразки, що лише чудом убереглася від загибелі й мусила відмовитися від політики розбиття Росії. Подальшої війни Польща восени 1920 р. провадити не могла — була: 1) смертельно вичерпана, 2) цілковито залежна від допомоги західних держав, *бо власних запасів ані фабрик військового матеріалу не мала*. Закидати їй, що за цих умов уклала мир, є незнанням ситуації.

Польща здавала собі справу з того, що сама заслаба для виконання розбиття Росії, це є генезою її примирення з Україною, яка мала стати співбенефіціанткою відкинення російських кордонів на лінію 1772 р. Українці, укладаючи примирення з Польщею, здавали собі справу, що самі українці не визволяться з-під російського панування. Розраховували, що польські сили доповнять брак їхніх власних сил. Розрахунок обох партнерів варшавської угоди не справдився, але хто ж, розпочинаючи війну, може заздалегідь гарантувати перемоги? [...]»³⁶ (виділення по тексту — С. Лося).

У цій же статті, розмірковуючи на тим, чому значна частина польського суспільства не сприйняла Варшавської угоди Петлюра–Пілсудський, а відтак консолідовано не підтримувала Київський похід об'єднаного польсько-українського війська, С. Лось зауважував, що на польські суспільні настрої

Polemika o traktacie ryskim i jej wyniki: W odpowiedzi p. Adolfowi Bocheńskiemu // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1933. – 25 czerwca. – Nr. 8. – S. 2–3.

³⁶ Łoś S. *Ukraińcy na łamach Biuletynu Polsko-Ukraińskiego // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1933. – Nr. 24. – S. 5–6.*

негативно впливав й досвід польсько-української війни 1918–1919 рр. за Львів і Східну Галичину³⁷. Принагідно робився закид на адресу захисників Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР):

«Галицькі українці здійснили страшну помилку, оскільки у вирішальну історичну годину мислили партикулярними категоріями, не національними, західноукраїнськими, замість просто українських. Внаслідок цього вплутали український народ у війну на два фронти, чого найпримітивніший сенс самозбереження велить уникати за всяку ціну [...]. *Стріляли впродовж півроку по місту* [Львову], яке вважали власною столицею, а згодом, коли Польща, свідома своєї переваги, хотіла уникнути непотрібної Польщі війни, фатальної для України, забажали, “щоби нас розсудили кров і залізо”. Київський похід, якби розпочався кількома місяцями раніше, мав би, можливо, інші результати, оскільки більшовики були слабші 1919 р., аніж 1920-го [...]»³⁸ (виділення наше. — О. М.).

Доволі влучно характеризувалися вади тогочасної закордонної української пропаганди. Вона, на думку С. Лося,

«неустанно грає на тих самих клавішах, що ними є: 1) розмір і багатство української території, 2) величезна кількісна сила українського народу, 3) його велике, хоча ближче не окреслене майбутнє і його “місія, котра має покласти хрест на поході евразійської цивілізації” [...], 4) тій великій місії й великому майбутньому протистоїть оплакана дійсність, яка постає як безперервна смуга кривд і поневірянь чи то під батогом польської шляхи, чи під кнутом царських чиновників, 5) мовиться, зрештою, про ницість сусідів й гнобителів, до недавня майже винятково польських, нині переважно советських»³⁹.

³⁷ Див., напр.: Литвин М. *Українсько-польська війна 1918–1919 рр.* – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Ін-т Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.

³⁸ Łoś S. *Ukraińcy na łamach Biuletynu Polsko-Ukraińskiego* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1933. – Nr. 24. – S. 6.

³⁹ Łoś S. *Ukraińcy na łamach Biuletynu Polsko-Ukraińskiego* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1933. – 22 października. – Nr. 25. – S. 4.

Наслідком такої пропаганди у чужинця складалося, мовляв, специфічне уявлення про українців:

«1) Народ цей, хоча залюднює одну з найбагатших у Європі територій, є одним з найнужденніших у світі, 2) що, попри свою велетенську чисельність, нічого у світі не важить, 3) що ніколи не спромігся захиститися перед іншими народами, чи то слабшими кількісно (поляки), чи тими, що перебували від нього на нижчому цивілізаційному рівні (москалі), 4) що його пребагата територія завжди експлуатувалася кимось іншим».

Відтак можна було зробити логічний висновок, що подібна ситуація триватиме й надалі⁴⁰. Зауваживши, що позиція народу у світі «вимірюється сумою його успіхів, а не поразок», С. Лось постулював таке побажання українській зовнішній пропаганді:

«Замість розчулювати світ характеристикою українських нещастя, замість розмов про *майбутню* місію, хай розповідає про *здійснені* вже конструктивні справи, нехай ті справи примножує»⁴¹ (виділення по тексту — С. Лося).

Опонентом С. Лося виступав у «Бюлетені» редактор львівського «Діла» І. Кедрин-Рудницький. Для однієї з таких полемічних статей він взяв епіграфом цитату зі статті С. Лося «Українська проблема» у віленському «Słowie» (від 31 березня 1933 р.) — «Потрібний нам партнер»⁴². Мовляв, у південно-східних воєводствах польська влада має справу лише з «українським питанням», а для діалогу їй потрібен партнер. Заперечивши по суті таку постановку проблеми як небажання польської адміністрації вбачати в українській політичній еліті Галичини такого «партнера» й знаходження його натомість у маргінальних, анахронічних суспільних течіях,

⁴⁰ Łoś S. *Ukraińcy na łamach Biuletynu Polsko-Ukraińskiego* // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1933. – 22 października. – Nr. 25. – S. 4–5.

⁴¹ Ibid. – S. 5.

⁴² Kedryn I. «...Potrzeba nam partnera...»: [Polemika z S. Łosem] // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1933. – Maj. – Nr. 4 (6). – S. 16–21.

І. Кедрин акцентував увагу на двох епізодах невдалих польсько-українських переговорів, до яких особисто був причетний С. Лось.

У першому випадку йшлося про перемовини 1921 р. з урядом ЗУНР Є. Петрушевича, на адресу якого С. Лось висував досить жорсткі обвинувачення за зрив цих переговорів. Його опонент (І. Кедрин) був значно стриманішим в оцінках цього епізоду:

«Не належить так надто аподиктично засуджувати український уряд, який постав з революції й конвульсивно захищав засади державної незалежності, що відхилив пропозицію, в засадах якої лежала вимога зречення незалежницьких аспірацій й прийняття а ргіогі платформи польської державності»⁴³.

Й інший згадуваний С. Лосем епізод — спроба створення змішаної польсько-української комісії з організації Українського університету імені Данила Галицького 1925 р. та зрив її роботи. Фіаско цей проект, на думку українського опонента, зазнав не (лише) через дії української сторони й зокрема персонально голови НТШ К. Студинського, а також тиску на нього галицького українського політикуму, а й внаслідок неприхованого бажання польської сторони здобути на ньому політичні дивіденди, вимагаючи від українців декларацій лояльності тощо, навіть не поклавши жодної цеглини у фундамент навчального закладу⁴⁴.

Улюблена теза С. Лося про даремність боротьби українців на два фронти за доби Української революції 1917–1921 рр. й складання за це провини насамперед на західних українців, що формулювалося у графа неодноразово у постулаті «Чому стріляли до Львова замість боронити Києва?» (на його переконання, Польща не лише мала військову перевагу перед ЗУНР, а й усі історичні права на Галичину), викликала аргументоване спростування на шпальтах «Бюлетеня» з боку

⁴³ Kedryn I. «...Potrzeba nam partnera...»: [Polemika z S. Łosem] // Biuletyn Polsko-Ukraiński. – 1933. – Maj. – Nr. 4 (6). – S. 20.

⁴⁴ Ibid.

відомого українського історика М. Кордуби⁴⁵ й полемічне заперечення С. Лося у відповідь⁴⁶.

1937 р. редактоване В. Бончковським видання подало на своїх сторінках резюме з вищезгаданої праці С. Лося 1932 р. «Про конструктивну політику на Червоній Русі»⁴⁷.

Відповідаючи 1938 р. на анкету «*Biuletynu Polsko-Ukraińskiego*» щодо напрямів розв'язання польсько-українських проблем, С. Лось зауважував, що цілком усвідомлює власну неспроможність справляти будь-який вплив на поточну національну політику уряду, але наважується відповідати на анкету винятково тому, що «утримання сучасного мертвого status quo» на цій ділянці вважає шкідливим й не хоче «нехтувати жодною нагодою, аби не звернути з притиском ще раз уваги на цю шкідливість». Подавав власну конструктивну програму розв'язання проблем обох народів на східних теренах II Речіпосполитої (з урахуванням власного життєвого досвіду й вагомих напрацювань у цій ділянці): 1) цілковите мовне урівноправнення в урядуванні; 2) впровадження послідовної двомовності в усіх написах й оголошеннях, адресованих громадськості; 3) офіційне визнання синьо-жовтих барв як національних барв «однієї зі слов'янських спільнот» краю й співучасть цих кольорів під час державних урочистостей нарівні з державними й національними польськими кольорами; 4) відмова від будь-яких розмірковувань щодо культурної вищості польського елемента над елементом українським; 5) розумна ліквідація утравізму у шкільництві й заміна його паралелізмом шкіл з викладовою польською та українською мовами; 6) впровадження воєводського й повітового самоврядування, опертого на рівноправні, пара-

⁴⁵ Korduba M. *Czy strzelali do Lwowa zamiast bronić Kijowa?* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1935. – 10 marca. – Nr. 10 (97). – S. 111.

⁴⁶ Łoś S. *Jeszcze na temat «Czy strzelali do Lwowa zamiast bronić Kijowa?»* // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1935. – 24 marca. – Nr. 12 (99). – S. 134–135.

⁴⁷ Z dotychczasowych projektów i prób rozwiązania problemu polsko-ukraińskiego: Stanisława Łosia: «O konstruktywną politykę na Rusi Czerwonej» // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1937. – 19 grudnia. – Nr. 47 (238). – S. 531–533.

лельні й паритетні національні курії. Наділення цих курій власними компетенцією й бюджетом. Впровадження національних курій під час виборів до сейму; 7) покликання до життя на українській етнічній території (бажано у Львові) вищого навчального закладу з українською мовою викладання й українськими професорами. Програма цього ВНЗ повинна обіймати усю сукупність українознавчих дисциплін; 8) щире пошанування національного українського доробку у господарській ділянці, заохочування українських господарських організацій до співпраці з польськими колегами; 9) всебічна підтримка будь-яких зусиль щодо депролетаризації українського елемента, як у селі, так і в містах; 10) підтримувати й організувати потяг українства до урбанізації; шануючи окремішність організацій українських робітників, ремісників, купців та промисловців, заохочувати ці організації до господарчої співпраці з польськими аналогами⁴⁸.

В роки Другої світової війни С. Лось співпрацював з крайовою делегатурою польського еміграційного уряду, за що від жовтня 1944 р. до червня 1945 р. службою безпеки «народної» Польщі утримувався під вартою у Люблінському замку.

Після звільнення повернувся до давнього зацікавлення стародавньою історією — слід було утримувати себе й родину, оскільки за ПНР його матеріальне становище катастрофічно погіршилося. У нагоді стали наукові студії у Британському музеї часів дипломатичної служби у Лондоні, опублікована напередодні Другої світової війни монографія з історії давньої Греції — «Еллада на переломі» (1938; 2-ге вид. 1939), вільне володіння англійською, французькою, німецькою мовами й латиною, а також (дещо слабше) давньогрецькою, іспанською, італійською, чеською, українською та російською⁴⁹. Викладання історії античності давало можливість дистанціюватися від тогочасної політичної кон'юнктури й неприйнятних для графа реалій «народної» Польщі. Від 1945 р.

⁴⁸ Łoś S. *Odpowiedź na ankietę «Biuletynu»* (nr. 9) // *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1938. – 23 stycznia. – Nr. 4 (243). – S. 33–35.

⁴⁹ Kusz P. *Jan Stanisław Łoś wobec kwestii ukraińskiej*. – S. 15.

завідувач кафедри стародавньої історії Люблінського Католицького університету (Katolicki Uniwersytet Lubelski — КУЛ), з 1957 р. — доцент, у 1957–1959 рр. — декан факультету гуманітарних наук, з 1961 р. — екстраординарний професор стародавньої історії КУЛ. Автор монографій з історії давніх Греції та Риму: «Римські силуети» (1958); «Рим на роздоріжжі: Монографічна студія про Катона Старшого» (1960); «Світ стародавніх істориків» (1968), які набули популярності й перевидавалися навіть після смерті ученого⁵⁰, а також перекладів польською іншомовних історичних праць. 1961 р. вийшов на пенсію, але й упродовж наступних десяти років читав лекції з стародавньої історії. Хоча особисто жив надзвичайно скромно, неодноразово допомагав студентам, особливо тим, які походили з Галичини⁵¹.

Під кінець життя С. Лось працював над мемуарами, які досі все ще не опрацьовані й не опубліковані⁵². Помер у Любліні 14 січня 1974 р.

Невелике гроно польських «білих круків» 1920–1930-х років, які прагнули конструктивного діалогу з українцями, що до нього належав граф Станіслав Лось, мало обмежені можливості впливати на урядову політику II Речіпосполитої щодо українців та України. Одначе публіцистика С. Лося та його польських однодумців була чудовим прикладом конструктивного й глибоко гуманістичного мислення про бажану польську політику щодо української національної меншини й побудову прийдешньої стратегії взаємин демократичної Польщі й демократичної України. Українознавча спад-

⁵⁰ Див.: Łoś J.S. *Sylwetki rzymskie*. – Warszawa: Pax, 1958. – 270 s.; Łoś J.S. *Rzym na rozdrożu: Studium monograficzne o Katonie Starszym*. – Warszawa: Czytelnik, 1960. – 256 s.; Łoś J.S. *Świat historyków starożytnych*. – Kraków: Wyd-wo «Znak», 1968. – 317 s.; Łoś J.S. *Sylwetki rzymskie / Stanisław Łoś*; [red. J. Krzyżanowski]. – Lublin: Wyd-wo «Werset», 2007. – 312 s.; Łoś J.S. *Rzym na rozdrożu: Studium monograficzne o Katonie Starszym*. – Lublin: Wyd-wo «Werset», 2009. – 257 s.

⁵¹ Kusz P. *Jan Stanisław Łoś wobec kwestii ukraińskiej*. – S. 15.

⁵² Ibid. – S. 16.

щина С. Лося є яскравою сторінкою інтелектуальної історії і Польщі, і України першої половини ХХ ст.

В статье анализируются публикации С. Лося на страницах «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» (1932–1938) о прошлом и перспективах польско-украинских отношений в формате II Речипосполитой.

Ключевые слова: II Речипосполита, Станислав Лось, украино-польские отношения, «Бюллетень польско-украинский».

The article examines the publication S. Los pages «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» (1932–1938) about the past and the prospects of Polish-Ukrainian relations in the format Rechipospolitoj II.

Key words: II Rechpospolita, Stanislaw Los, Ukrainian-Polish relations, «Bulletin of the Polish-Ukrainian».

Руслана МАНЬКОВСЬКА*

Знищення музейних збірок в УРСР у післявоєнний період (друга половина 1940-х – 1950-х рр.)

В статті висвітлюється політика тоталітарного режиму в другій половині 1940-х – 1950-х рр. у музейній галузі, ідеологічний тиск на музейних працівників та діяльність музеїв в УРСР, знищення культурних цінностей пов'язаних з українською історією.

Ключові слова: музейні колекції, знищення культурних цінностей, ідеологічний тиск в музейній галузі.

Після закінчення Другої світової війни в суспільно-культурному житті УРСР знов почав набирати обертів механізм репресивної машини. Підґрунттям чергового наступу сталінізму, в умовах масового голоду 1946 р. в УРСР та виселення селян, стали рішення центральних партійних органів, в яких визначався курс на ідеологічну чистку.

* Маньковська Р.В. — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

За період 1946–1951 рр. було прийнято 12 постанов з ідеологічних питань, де основне вістря атаки спрямовувалось на інтелігенцію. Зокрема, постановою ЦК ВКП(б) від 14 серпня 1946 р. про журнали «Звезда» і «Ленинград» розпочалась кампанія проти «буржуазної культури».

У галузі культури реалізація цих постанов увійшла в історію як «ждановщина». В науковій історіографії напрацьовано значний дослідницький доробок щодо змісту та наслідків сталінської тоталітарної системи в галузі культури зазначеного періоду.

Праці українських істориків В. Даниленка, О. Рубльова, Ю. Черченка, Ю. Шаповала, Г. Касьянова, В. Барана, Т. Марусик, Б. Яроша, І. Біласа та ін. на широкій джерельній базі висвітлювали питання суспільно-політичного, національно-культурного життя в УРСР, стосунки інтелектуальної еліти з владою. В зарубіжній літературі означеній проблемі присвячені дослідження Ю. Аксенова, Є. Добренка, О. Зубкової, Б. Кравченка, Дж. Бьорца, В. Гана, К. Фармера та ін., в яких аналізується наступ сталінізму на інтелігенцію та його наслідки в галузі культури.

Проте, характеризуючи процес генези інтелектуальної еліти в контексті функціонування тоталітарної системи, дослідники лише торкалися важливої галузі культури — музейництва. Проблема репресій серед музейників та нищення музейних колекцій в післявоєнний період недостатньо вивчені в науковій історіографії. У роботах О. Рубльова, Т. Марусик, С. Білоконя, О. Луцького, М. Батога, С. Кота, М. Петровського, О. Долинського, Т. Себти основну увагу приділено київським збіркам, західноукраїнським музейним закладам, зокрема львівським музеям, кримським осередкам.

В даній статті висвітлюється ставлення вищого партійно-державного керівництва СРСР та УРСР до музеїв в УРСР, ідеологічний тиск на діяльність музейних працівників та вилучення цілого пласта культурної національної спадщини через знищення унікальних пам'яток музейної скарбниці українського народу.

В атмосфері нищівної критики «українського буржуазного націоналізму», про який ще в 1943 р. О. Довженко записав у щоденнику: «Господи, як мені остогидли за чверть століття слова — “український націоналізм!”»¹, пропагандистська преса рясніла звинуваченнями «літературних покидьків отруїти свідомість нашої молоді, завдати шкоди справі ідейного виховання радянського народу»², закликала «працівників ідеологічного фронту України бути особливо пильними до проявів буржуазно-націоналістичної ідеології»³. Публічно розвінчувалися письменники, художники, композитори, режисери, історики, мовознавці, працівники музеїв, архівів та бібліотек.

В тоталітарній державі контроль посилювався над усім суспільством. Не минула ця участь музеїв, які ще з 1930-х рр. розглядалися як інструменти ідеологічного впливу на маси, знаряддя пропаганди політики сталінського режиму.

Станом на 1950 р. в УРСР працювало 137 музеїв⁴. Згідно з партійними та урядовими рішеннями в музеях проходила ідеологічна ревізія експозицій. Тематико-експозиційні плани музеїв затверджувалися спеціальними комісіями, в яких обов'язковим був показ «героїчної історії українського народу у зв'язку з історією великого російського народу й інших братніх народів СРСР»⁵. Обов'язковою для висвітлення була історико-революційна тематика з відображенням ролі пролетаріату та значення марксистської партії, діяльності В. Лені-

¹ Культурне життя в Україні. Західні землі: Док. і матер. Т. 1. – К., 1995. – С. 312.

² Благородні завдання радянської літератури // Літературна газета. – 1946. – 26 вересня.

³ Лобай Д. Непереможна Україна. Факти про боротьбу Москви з українським націоналізмом на культурному фронті по другій світовій війні. – Вінніпег, 1950. – С. 48.

⁴ Мезенцева Г.Г. Музеезнавство (на матеріалах музеїв УРСР). – К., 1980.

⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду: Зб. док. Т. 2 – К., 1961. – С. 213–230.

на, його соратників у класовій боротьбі. Завершувалися експозиції розділом, присвяченого соціалістичному суспільству, яке формувало нову спільноту — радянський народ, демонструвалася «зростаюча роль» комуністичної партії СРСР.

В діяльності музеїв невинувато перебільшувалися пропагандистські функції, які перетворювали їх в політичний інструмент впливу на світогляд людей. З експозицій вилучалися оригінальні речі, а їх місце займали схеми суспільно-економічних формацій, численні цитати класиків, уривки з постанов партії та уряду. Така музейна експозиція нагадувала агітаційно-пропагандистські стенди. Знайомство з таким музеєм не сприяло зацікавленості відвідувачів історією краю. У 1954 р. О. Довженко, перебуваючи у Нікополі, відвідав краєзнавчий музей, після чого назвав його «убогим, нехочузнавчим музеєм»⁶.

З листопада 1951 р. українські музеї вкотре підпали під пильний партійний контроль. Вони були затиснуті в жорсткі рамки комуністичного агітпропу, в них панував марксистсько-класовий підхід до фальсифікації історії. Вказівками зверху регламентувалася тематика музеїв, їх кількість, а експозиції мали краще представляти дружбу народів, класову боротьбу і радянські досягнення.

В музеях УРСР прокотилася хвиля кадрових звільнень, вилучення з колекцій ідеологічно шкідливих матеріалів, «що не мають музейного значення», очищення фондів від «історичного хламу».

Зокрема, згідно урядового рішення в Полтаві планувалося відкрити музей на відзначення перемоги російської армії 1709 р. над шведами і «зрадником» гетьманом Мазепою⁷. Музей Полтавської битви відкрили у вересні 1950 р. В той же час в 1952 р. в Полтавському краєзнавчому музеї були зни-

⁶ Анцишкін І.В. Нікопольський музей — від музею мистецтв до краєзнавчого // Роль музеїв у культурному просторі України й світу. Вип. 11. — Дніпропетровськ, 2009. — С. 98.

⁷ Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. Т. 2. — С. 213–230.

щені портрети гетьмана Мазепи, «націоналістів» XIX ст. П. Куліша і П. Чубинського⁸.

Під особливим контролем перебувало питання відвідування музеїв. Першість за статистикою із відвідування посідав Музей Леніна у Києві. Лише у 1950 р. за рахунок примусових екскурсій студентів, солдатів його відвідало 186 836 осіб. Але реальною популярністю серед киян і гостей міста користувався історико-культурний заповідник в Києво-Печерській Лаврі. Тільки у 1949 р. тут побувало 110 700 осіб⁹. Боротьба з релігією в музеях вилилася у нищення церковного мистецтва, із колекцій вилучалися твори на релігійну тематику.

Практика вилучення музейних цінностей активно використовувалася в 1920–1930-ті рр. через створені «Торгсин», «Держторг», «Укрзовнішторг». В той час в Києві суттєво постраждали Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка, Музей мистецтв ВУАН, Лаврський музей, звідки вивозилися картини всесвітньовідомих художників, як то Л. Кранаха, Ю. Робера, ювелірні вироби, церковні предмети, меблі тощо. В Лаврському музеї вилучили із експозиції рідкісні пам'ятки світового рівня, зокрема, дві енкаустичні ікони. Комісіям доводили суми для вилучених предметів, які склали від 10 тис. крб. до 400 тис. крб.¹⁰

Особливо показовими дії влади щодо музеїв проявилися у Західних областях УРСР. Так, у лютому 1952 р. у Рівненському краєзнавчому музеї партійна комісія під час огляду експозиції музею розкритикувала панування в ній польських буржуазних історичних концепцій, що «принижувало історичну роль Росії», зокрема картина «Папа Іннокентій III 1206 р. пропонує князю Роману Галицькому прийняти ка-

⁸ *Єкельчик С.* Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – К., 2008. – С. 198–199.

⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 2047, арк. 104; спр. 1989, арк. 36.

¹⁰ *Маньковська Р.В.* Музейництво в Україні. – К., 2000. – С. 113–125; *Білокінь С.* Нові студії з історії большевизму. I–III. – К., 2006. – С. 94–119.

толицьку віру» не відповідала ідеологічним вимогам¹¹. Після перевірки музейні працівники змушені були переробити експозицію.

У відповідності до постанови Раднаркому УРСР «Про організацію музеїв і бібліотек у західних областях України» від 8 травня 1940 р. у Львові відкрилось 5 державних музеїв: історичний, обласні етнографічний, художнього промислу і меморіально-літературний ім. І. Франка музеї, а також картинна галерея з філіями: замок Собеського у с. Підгірцях та панорамою Рославицького в м. Львові¹².

Зауважимо, що до початку Другої світової війни у Львові діяло 8 архівів, понад 60 бібліотек, понад 70 приватних колекцій, 25 музеїв, серед останніх були міські, конфесійні, приватні та корпоративні¹³. Внаслідок реорганізації, ліквідації, як це сталося з музеями «Українського війська», «Молодої громади» через націоналістичний зміст збірок¹⁴, та націоналізації музеїв було сформовано тільки п'ять закладів. Між ними розподілили музейні і конфісковані приватні збірки, не забезпечивши їх при цьому необхідними приміщеннями. Водночас колекції нерідко піддавалися варварському нищенню некомпетентними представниками влади або розкрадалися. Так, в лютому 1940 р. відомий музейник І. Свенціцький занепокоєний долею колекції Голуховського (знаходилася в новоствореному палаці піонерів), звернувся до відділу мистецтв при облвиконкомі з клопотанням передати її до Картинної галереї, яка без фахового догляду може бути знищена або загине¹⁵.

¹¹ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. – С. 199–200.

¹² Культурне життя в Україні. Західні землі. Т. 1. – С. 94–96.

¹³ Крутоус А. До питання формування окремих музейних збірок України та м. Львова у XIX – першій третині XX ст. // Наукові записки Львів. істор. музею. – Львів, 1998. – Вип. VII. – С. 7.

¹⁴ Культурне життя в Україні. Західні землі. Т. 1. – С. 61–62.

¹⁵ Горбань І. Багатокультурність музейного ландшафту Львова та музейне життя у тоталітарній державі // Сучасний музей: між скарб-

Методи репресивної політики активно використовувалися в західноукраїнських землях. Слід зазначити, що впродовж 1940–1941 рр. з цих територій було вивезено понад 10% населення. Людські втрати Галичини склали 400 тис. осіб¹⁶, з 1944 до 1953 рр. в західних областях УРСР було репресовано, за неповними даними, 500 тис. осіб, з них 200 тис. членів родин учасників УПА і ОУН¹⁷. З 22 музеїв різного профілю, що діяли в Західній Україні в міжвоєнний період, навесні 1940 р. залишилось лише вісім¹⁸. Однак згодом було відкрито 26 закладів¹⁹.

В післявоєнний період західноукраїнські музеї знов були піддані ідеологічній чистці. Під удар потрапили львівські заклади. В 1951р. в статті «Що пропагують львівські музеї?», опублікованій в газеті «Правда», вказувалося, що Львівський історичний музей «зайво возвеличує князів, вельмож, султанів, козацьких полковників і єпископів», «не достатньо висвітлюється класова боротьба» та «прагнення українського народу воз'єднатися з російським». Львівський державний музей українського мистецтва «не підносить досягнення радянського періоду», а в Львівській картинній галереї «відображені польські буржуазні історичні концепції» і «принижується історична роль Росії»²⁰.

Реакцією на критику стала хвиля звільнень музейних працівників, чистка музейних збірок від «експонатів, що не мають музейного значення». Більшовики вимагали від україн-

ницею та підприємством. Матер. міжн. конф. 8–10 жовтня 2006 р., м. Чернівці. – Львів, 2008. – С. 90–96.

¹⁶ Литвин М.Р., Луцький О.І., Науменко К.Є. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999. – С. 141.

¹⁷ Луцький О. Приборкання інтелігенції (1939–1953 рр.) // Реабілітовані історією. У 27-ми томах. Львівська область. Книга перша. – Львів, 2009. – С. 586–591.

¹⁸ Марусик Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція. Реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.). – Чернівці, 2002. – С. 40.

¹⁹ Там само. – С.284.

²⁰ Одинець М. Що пропагують львівські музеї // Правда. – 1951. – 13 вересня.

ських музеїв розповідати в експозиціях про історичні зв'язки з Росією та радянське сьогодення.

Під загрозою знищення опинилися збірки Національного музею у Львові. Історія цього самобутнього музейного закладу тісно пов'язана з іменем видатної постаті в історії України митрополита Андрія Шептицького. Меценат української культури в 1905 р. став засновником Церковного музею з метою збереження пам'яток давньої української спадщини. До музею увійшли збірки рукописів, стародруків, зокрема єдина в Європі колекція друків кирилицею, старовинної зброї, золотарства, тканин, ікон, портретів, нумізматичних предметів, рідкісні переклади Ф. Скорини.

Висвітлюючи малодосліджену в науковій літературі музейницьку діяльність А. Шептицького, слід відзначити його розуміння суті і змісту музейництва. Цьому сприяло тісне спілкування митрополита з мистецькою інтелігенцією, дослідниками старовини, музеєзнавцями, яких він всіляко підтримував. Український музеолог Іларіон Свенціцький під впливом музейницької концепції свого наставника розглядав музей як «скарбницю творчості людини у зв'язку зі все-світом, коли людина, як його атом, та одночасно бачить силу розуму чоловіка над цією видимою безкінечністю», підкреслюючи суспільно-виховну функцію музеїв²¹.

Ідея створення національного музейного зібрання у Львові підтримувалася українською інтелігенцією. Відомий художник І. Труш, значна кількість творів якого була знищена на початку 1950-х рр. за національну тематику, в публікації «Потреба українського музейництва» визначив музей, як джерело духовних і творчих сил. Організатором музею на практиці став митрополит. Він не обмежував музей колекціонуванням антикваріату, вбачаючи в ньому важливу роль в системі національного виховання, формуванні в суспільстві поваги до власної старовини²².

²¹ Свенціцький І. Музеї і музейництво. Нариси і замітки. – Львів, 1920.

²² Шептицький А. Не хочемо чужої культури, хочемо жити своєю! – Львів, 2005.

Урочисте відкриття Національного музею, як власності української спільноти, відбулося 13 грудня 1913 р.²³ Він став центром культурно-мистецького життя Галичини і твердиною української національної ідеї, що й визначило його подальший шлях.

На честь засновника музею А. Шептицького у вересні 1935 р. на музейній садибі був споруджений пам'ятник роботи українського скульптора С. Литвиненка, який підступно знищила влада в ніч з 9-го на 10 серпня 1947 р., розбивши скульптуру молотками, а уламки вивезли за місто.

З історією цього музейного закладу пов'язана драматична доля його першого директора, видатного українського музеєзнавця, доктора філології, археолога, мистецтвознавця Іларіона Свенціцького.

Відомий вчений, людина із стійким характером, він мужньо відстоював музейні колекції в роки Першої світової війни. Його боротьба зумовила арешт 6 червня 1915 р. як пропагандиста «мазепинських» ідей. Його із сім'єю депортували до Росії. Повернувшись до Львова в березні 1918 р., йому, «гайдамаці», прийшлося в часи польської влади під постійним поліцейським наглядом проводити велику роботу з розбудови музею.

Однак події вересня 1939 р. не полегшили мистецьку роботу видатного вченого. У жовтні 1939 р. Національний музей приєднали до Львівської картинної галереї як «український відділ». Як наслідок — визнана у світі культурно-мистецька установа перестала існувати. Хоча у березні 1941 р. Іларіона Свенціцького перевели на посаду завідувача відділом, вчений все робив, щоб зберегти колектив і музейні колекції. Свою діяльність музейник не припиняв під час нацистської окупації.

²³ *Парацій В.М.* Музейницький зміст життя та діяльності митрополита Андрея Шептицького // Роль музеїв у культурному просторі України й світу: Зб. матер. // Загальноукр. наук. конф. з проблем музеєзнавства, присвяч. 160-річчю заснування Дніпропетр. істор. музею ім. Д. І. Яворницького. Вип. 11. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 113–127.

Нова хвиля утисків чекала музейний заклад і його керівника в післявоєнний період. Постійні комісії вишукували «політично шкідливі твори», роботи митців, що емігрували на Захід, репресованих, депортованих та ув'язнених органами НКВС СРСР. Музей назвали осередком націоналістів і вирішили, що «нецелесообразно нести расходы на содержание этой единицы».

В 1947–1950-х рр. арештували співробітників музею М. Батога, Є. Кравчука, С. Сампару, О. Бордун, а також В. Свенціцьку, доньку вченого, коли вона поверталася з відрядження з Москви. Відбувши свій термін у сибірських таборах ГУТАБу, В. Свенціцька повернулася до Львова в 1956 р.²⁴ Її невтомна праця на музейницькій ниві недостатньо поцінована сучасниками.

Ситуація в музеї загострило зняття з посади в грудні 1949 р. заступника директора музею, досвідченого музейника М. Драгана. Постаць подвижника українського мистецтва не належно висвітлена науковцями і потребує окремого ґрунтовного дослідження. Масштабність і новаторство його наукового доробку складала вагому частку українського мистецтвознавства. Прямолінійний і принциповий, як людина, в умовах сталінського режиму він наражав себе на невдоволення і цькування влади.

Навесні 1949 р. спеціальна комісія ЦК КП(б)У перевіряла у Львові роботу місцевих музеїв і дійшла висновку, що внаслідок «недбалості в підборі кадрів, наукових співробітників до деяких музеїв м. Львова [...] проникли [...] ворожі елементи», зокрема, колектив музею українського мистецтва «цілком складається з місцевого населення. Вихованців середніх і вищих навчальних закладів довоєнної Польщі й, природно, не опанувавши уповні принципів науково-дослідної роботи радянських музеїв». Критикувалися путівник по фондах музею, «просякнутий націоналізмом і низькопоклонством перед культурою і мистецтвом буржуазного Заходу», науково-

²⁴ Батіг М. З історії музею. Минуле // Літопис Національного музею у Львові. – 2000. – № 1 (6). – С. 17–24.

експозиційна робота, яка не відповідає вимогам «боротьби з безродним космополітизмом»²⁵.

Директора музею І. Свенціцького звинувачували в тому, що він із 2436 художніх творів, переданих до музею Комітетом у справах мистецтв при Раді Міністрів України, помістив до експозиції лише 124, тобто 5%, мотивуючи свої дії, що подібне «збагачення» було «лише кількісне, а не якісне»²⁶. Комісія поставила питання про заміну керівництва музею: директора і його заступника М. Драгана — активного діяча української буржуазно-націоналістичної організації «АНУМ» (Асоціація незалежних українських митців).

В травні 1950 р. заступником директора музею був призначений далекий від музейної роботи, художник В. Любчик, який виконував завдання із виявлення «націоналістичних» та «формалістичних» творів мистецтва і подальшим їх знищенням.

М. Драган теж перебував в опалі тоталітарної системи. У вересні 1951 р. на IX пленумі Співки радянських художників України його звинуватили в тому, що він «чимало потрудився, щоб відірвати західноукраїнське мистецтво від українського радянського мистецтва і віддати його під цілковитий вплив реакційного формалістичного мистецтва буржуазно-Заходу». Не з'ясовано до кінця, чому 5 березня 1952 р. після кількох операцій в лікарні М. Драган помер²⁷.

Злочинні дії проти пам'яток культури набрали свого апогею в 1951/52 рр. Спершу в музеї створили спецфонд, який складався з націоналістичних творів. Сюди передали на зберігання портрети січових стрільців, діячів уніатської церкви, роботи митців, засуджених як «буржуазних націоналістів». Комісія управління культури Львівського облвиконкому,

²⁵ Рубльов О.С. Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К., 1994. – С. 232–233.

²⁶ Там само. – С. 234.

²⁷ Бадяк В. В опалі режиму // Літопис Національного музею у Львові. – 2000. – № 2 (7). – С. 35–38.

утвореної у 1988 р. щодо знищення у 1952 р. мистецьких творів Музею українського мистецтва, виявила, що списках спецфонду, датованих 19 березня 1952 р., значилося 804 експонати. В тому числі живопису — 317, скульптури — 29, графіки — 406. В травні 1952 р. ці списки включали 2115 музейних предметів²⁸. Серед вилучених музейних предметів — полотна роботи видатних українських художників О. Новаківського, М. Сосенка, Ф. Красицького, П. Холодного, М. Бойчука, С. Гординського, О. Кульчицької, М. Глуценка, Г. Нарбута та ін.²⁹

Спершу їх планували вивезти до Києва, але І. Свенціцький чинив спротив передачі цих експонатів. Він всіма силами протистояв цинічним діям влади та згодом був знятий з посади директора музею і переведений на наукову роботу до Інституту суспільних наук АН УРСР. В характеристиці керівництва Львівського філіалу АН УРСР на професора І. Свенціцького від лютого 1952 р. зазначалося, що як директор музею українського музею, він допустив «засмічення фондів музейної бібліотеки націоналістичною літературою», якої в серпні 1951 р. було вилучено понад 2500 книг, а І. Свенціцький «виявляв явну протидію вилученню націоналістичної літератури»³⁰.

На початку серпня 1952 р., скориставшись відпусткою І. Свенціцького, за наказом секретаря Львівського обкому партії К. Литвина культурні цінності двома вантажівками за три рейси перевезли до Львівської бібліотеки АН УРСР «для знищення націоналістичних антирадянських експонатів». Раніше сюди ж звезли 4,5 тис. історичних книг та 2 ящика музейної зброї³¹. Свідки тих подій підкреслювали, що крематорій для мистецтва димівся над містом кілька днів.

За словами виконуючого обов'язки заступника директора бібліотеки О. Куща все, що могло горіти, було спалено в печах

²⁸ Вандалі в музеї // Жовтень. – 1989. – № 4. – С. 83.

²⁹ Культурне життя в Україні. Західні землі. Док. і матер. Т. 2. 1953–1966. – Львів, 1996. – С. 297–302.

³⁰ Там само. – С. 867–868.

³¹ Вандалі в музеї // Жовтень. – 1989. – №4. – С. 83.

(для цього виділили дві кімнати з печами), а скульптуру потовчено молотами та вивезено за межі міста. Частина творів мистецтва була розкрадена, розійшлася по приватних збірках³².

Викриттю ганебного злочину проти української культури сприяв випадок. В грудні 1955 р. з Лондона до музею звернувся художник В. Перебийніс про повернення творчого доробку. Він перед початком Другої світової війни проводив персональну виставку своїх творів, які були застраховані французькою фірмою на 34 770 франків золотом. Пошуки колекції українського художника привели до судових справ винуватців злочину. У 1956 р. виявлено вцілілими 99 пам'яток, які повернули до музею.

В червні 1957 р. заарештували заступника директора музею В. Любчика. При обшуку у нього були знайдені художні твори та рідкісні друковані видання в кількості 195 найменувань³³. На суді В. Любчик визнав себе винним у халатності, що вчасно не повернув речі до музею. Військовий трибунал виніс вирок: за статтею 54 Кримінального кодексу УРСР 10 років виправних таборів із позбавленням прав та конфіскацією майна.

Про лицемірство цього процесу свідчить той факт, що В. Любчик жодного дня покарання не відбув, а продовжував працювати в Інституті прикладного та декоративного мистецтва³⁴. Верховний суд УРСР 27 вересня 1957 р., розглядаючи справу Любчика В., визнав не встановленим намір т. Любчика присвоїти взяті ним літературу і експонати музею, що він повинен нести відповідальність не за привласнення, а за несвоєчасне повернення цієї літератури. Колегія Верховного суду УРСР скасувала вирок Львівського обласного суду щодо В. Любчика і вирішила негайно його з-під варті звільнити³⁵.

³² *Батіг М.* З історії музею. Минуле. – С. 25.

³³ *Культурне життя в Україні. Західні землі.* Т. 2. 1953–1966. – С. 282–285; 293–295; 566–567; 596–597.

³⁴ *Батіг М.* З історії музею. Минуле. – С. 26–27.

³⁵ *Культурне життя в Україні. Західні землі.* 1953–1966. – С. 503–506.

Акт вандалізму та наруги над збірками Національного музею був яскравим проявом ставлення сталінського режиму до української історії та культури.

Наступним нищівним заходом влади стало вивезення під виглядом розширення експозиції Львівського музею українського мистецтва 10 тис. ікон, скульптур до непристосованого для зберігання музейних предметів приміщення Вірменського собору до новоствореного «спецфонду»³⁶. В лютому 1953 р. протягом восьми днів гужовим транспортом, щоб не пошкодити цінні твори мистецтва, які характеризувались владою, як «церковний хлам», були переправлені до Вірменського собору.

Упорядкуванням експонатів у новому фондосховищі займалися працівники музею Я. Нановський, І. Катрушенко, М. Батіг, М. Пигель. Навчені трагічними подіями 1952 р., вони доклали титанічних зусиль, щоб ікони, скульптура, дерев'яна різьба, були належним чином обліковані, пронумеровані, згодом розташовані у стелажах за топографічною картотекою³⁷.

Зусиллями музейників вдалося зберегти пам'ятки новітнього релігійного малярства, які повинні були згоріти на вогнищі — іконостас каплиці греко-католицької духовної семінарії у Львові роботи «ворога народу» П. Холодного. Всі інші роботи майстра — пейзажі, портрети, жанрові композиції, графіку було спалено в 1952 р.³⁸

Велика заслуга у цілісному збереженні колекції належить В. І. Свенціцькій, яка все життя присвятила відстоюванню і дослідженню українського мистецтва. З весни 1994 р. в музеї розпочалася копітка праця по переміщенню збірки давньоукраїнського мистецтва з Вірменського собору до нового му-

³⁶ Вандали в музеї. – С. 85.

³⁷ *Откович В.* Про збереження унікальної збірки давньоукраїнського мистецтва // Літопис Національного музею у Львові. – 2000 – № 1 (6). – С. 57–58.

³⁸ *Батіг М.* Білі сторінки в історії Національного музею у Львові // Літопис Національного музею у Львові. – 2000 – № 2 (7). – С. 7–9.

зейного фондосховища. На початок 2000 р. кількість підготовлених і перенесених творів складала понад 4 тис. одиниць збереження.

Нападки на львівські музеї не припинились. В 1955 р. К. Литвин, перебуваючи на посаді міністра культури УРСР, наказом зобов'язав керівництво музеїв Львівського історичного, українського мистецтва, картинної галереї скласти до 15 грудня 1955 р. списки на експонати «пов'язані з діяльністю різних українських і польських буржуазно-націоналістичних організацій, та картини, які за своєю ідейною спрямованістю не можуть експонуватися» з метою їх вилучення з фондів цих закладів. Проте, в квітні 1956 р. новий міністр культури УРСР І. Шаблій відмінив рішення попередника і повернув списки назад з тим, що «знищувати ці матеріали недоцільно, тому що вони можуть мати інтерес для окремих дослідників при вивченні історичних матеріалів»³⁹.

Злочинні дії влади щодо колекцій Національного музею трагічно відбилися на стані здоров'я І. Свенціцького для якого музей був справою всього його життя. 18 вересня 1956 р. він помер, похований на Личаківському цвинтарі у Львові. Музейницька спадщини вченого ще потребує глибокого вивчення, його науковий доробок вимагає аналізу у контексті розвитку сучасної музейної справи.

Національний музей на сьогодні — один з найбільших музеїв України, в ньому зберігається понад 100 тис. пам'яток. Унікальні колекції давнього українського мистецтва, зокрема, іконопису, скульптури, різьби, художнього металу, гаптів XIV–XVIII ст., фонд стародруків та рукописів з рідкісними виданнями України, Польщі, Німеччини, Литви, Білорусі, Голландії ставлять його в ряд найвизначніших художніх музеїв світу. На жаль, і досі відчутні злочинний вандалізм та непоправні руйнування 1940–1950-х рр., які суттєво змінили структуру унікальної музейної колекції.

³⁹ *Batisz M.* Білі сторінки в історії Національного музею у Львові. – С. 85.

Позначилися на музейній збірці перерозподіл музейних предметів між музеями України, не повернення експонатів, які виставлялись на виставках в Москві, Харкові, Рогатині (1940–1941 рр., понад 380 предметів музейного значення), «ідеологічна чистка» 1952 р., перелік втрат якої включає 1729 предметів образотворчого мистецтва, понад 4 000 книг бібліотечного фонду, 138 томів і папок рукописного та на правах рукопису матеріалів⁴⁰.

Відголоски 1950-х рр. нагадують про себе сьогодні. Так, у 2000 р. до музейних фондів повернулася картина Ю. Магалевського «Портрет Івана Огієнка». Цей твір з 1921 р. зберігався у музеї разом з 40 роботами майстра, які він особисто передав до музею. В післявоєнні роки, під час кампаній з вилучення із музейних фондів «ідеологічно шкідливих творів», мистецька спадщина художника теж постраждала. У 1996 р. до музею звернулася онука І. Огієнка А. Марушенко за консультацією про мистецьку вартість цієї роботи, оскільки їй було запропоновано придбати картину Ю. Магалевського «Портрет Івана Огієнка»(1920 р.)⁴¹.

Трагічні події в історії Національного музею пов'язані з політичними репресіями, вандалізмом, арештами та депортаціями, які довгий час були закриті від суспільства, були характерними для всього українського музейництва і яскраво демонстрували ставлення сталінської тоталітарної влади до музейних закладів. Політичний режим остерігався широкого висвітлення національного надбання України, усвідомлюючи його глибокий вплив на світогляд і свідомість суспільства.

В післявоєнний період музейні заклади УРСР використовувалися як пропагандистські осередки радянського режиму з метою виховання місцевого населення як самовідданих

⁴⁰ Арофікін В., Посацька Д. Каталог втрачених експонатів Національного музею у Львові. – К.; Львів, 1996.

⁴¹ Посацька Д. З історії фондів збірок музею //Літопис Національного музею у Львові. –2000 – № 2 (7). – С. 53.

будівників комунізму. Їх діяльність суворо регламентувалася партійними органами, які примусово нав'язували тематику і зміст музейних колекцій та експозицій. Ідеологічний тиск позбавляв можливості творчих людей самореалізації, частина з них арештовувалися за політичними звинуваченнями. Під гаслами боротьби з «буржуазним націоналізмом» з музейних колекцій вилучався цілий пласт української самобутньої спадщини, знищувалися унікальні пам'ятки національної культури. Але наперекір законам командно-адміністративної системи працівники музеїв, часом ризикуючи життям, докладали чимало зусиль, щоб зберегти історико-культурне надбання українського народу.

В статье освещена политика тоталитарного режима во второй половине 1940-х – 1950-х гг., идеологическое давление на музейных работников и контроль за деятельностью музеев, уничтожение культурных ценностей связанных с украинской историей.

Ключевые слова: музейные коллекции, уничтожение культурных ценностей, идеологическое давление в музейной сфере.

The policy of totalitarian rule in the second part of 1940–1950-th in the museum sphere, ideological pressure both on museum workers and activity of museums in Ukraine, destruction of cultural and historical values are described in the article.

Key words: museum collections, destruction of cultural values, ideological pressure in museum sphere.

Олег БАЖАН*

До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста

На основі щоденникових записів, архівних документів вивчається ставлення першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста до пам'яткоохоронної справи, культурницьких ініціатив української інтелігенції, дисидентського руху в УРСР.

Ключові слова: П. Шелест, дисидентський рух, пам'яткоохоронна справа.

Репутація здібного управлінця, міцного господарника, доброзичливі стосунки з першим секретарем ЦК КПУ М. Підгорним сприяли стрімкому кар'єрному зростанню першого секретаря Київського обкому КПУ Петра Шелеста. У серпні 1962 р. П. Шелеста обрали секретарем ЦК КПУ. Черговий зигзаг в кар'єрі Петра Шелеста припав на літо 1963 р. Учасники пленуму ЦК КПУ 2 липня 1963 р. одноставно підтримали пропозицію прибулого з Москви секретаря ЦК КПРС Миколи Підгорного про обрання першим секретарем ЦК КПУ П. Шелеста.

Важлива роль П. Шелеста в усуненні М. Хрущова посилила його власні позиції у вищому політичному керівництві країни. У середині листопада 1964 р. його обрали членом президії ЦК КПРС (в якості кандидата в члени президії ЦК КПРС Петро Шелест перебував лише 11 місяців з грудня 1963 р.). Новий статус в партійній ієрархії, надавав ваги та значимості виступів Петра Шелеста на засіданнях президії (згодом політбюро) ЦК КПРС, дозволяв активно боронити економічні інтереси УРСР, відстоювати елементи культурної самобутності республіки, сміливо порушувати питання стосовно більшої незалежності республіканських структур у господарських питаннях. Нетипова на той час поведінка українського партійного вождя базувалася, на думку дослідника Ю. Шаповала,

* *Бажан О.Г.* — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

«на своєрідній подвійній лояльності — загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванню між двома політичними дискурсами — централізаторським і анти централізаторським»¹.

Звичайно П. Шелест не був заповзятим націонал-комуністом, проте він щиро вірив у федеративну структуру СРСР, рівноправність усіх народів.

У повсякденній роботі, окрім вирішення проблем, які стосувалися господарської сфери, питань науки, перший секретар ЦК КПУ постійно опікувався суспільно-політичним та культурним життям в республіці. «Особлива позиція» першого секретаря відчутно позначилася на офіційній політиці у галузі історії. На початку 1960-х рр. Петро Шелест був одним із натхненників створення унікальної краєзнавчої енциклопедії — двадцятишеститомної «Історії міст і сіл Української РСР». Ідея фундаментальної історичної праці зародилася у Шелеста коли він працював першим секретарем Київського обкому КПУ. Під час чергової поїздки по ланам області машина керівника області загрузла у болоті. То ж довелося першому секретарю Київського обкому КПУ заночувати у найближчому селі. Там у помешканні діда, П. Шелест випадково звернув увагу на дореволюційну книгу, у якій містився докладний опис села, зроблений вдумливим дияконом. Ознайомлення з книгою породило бажання П. Шелеста створити сучасну науково-популярну працю, яка б переповідала біографії майже 40 тисяч населених пунктів України. У травні 1962 р. президія ЦК КПУ прийняла спеціальне рішення про підтримку енциклопедичного видання про історію міст і сіл Української РСР. Всю практичну роботу вище партійне керівництво поклало на заступника голови Ради міністрів УРСР Петра Тронька та редакцію Української Радянської Енциклопедії на чолі з письменником Миколою Бажаном. У збиранні матеріалу та написанні нарисів про міста та села брали участь працівники обласних державних архівів, музеїв, краєзнавчо-

¹ Шаповал Ю.І. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття // Укр. істор. журнал. – 2008. – № 3. – С. 138.

дослідних установ. Державна історична бібліотека України спільно з Інститутом історії АН УРСР розробила методичні рекомендації щодо організації роботи обласних бібліотек з надання допомоги авторам «Історії міст і сіл...». Петро Шелест неодноразово проводив спеціальні наради, присвячені підготовці багатотомної колективної праці. Створене зусиллями 100-тисячного авторського колективу фундаментальне енциклопедичне видання включало 10 160 статей і довідок, 9 000 ілюстрацій про історію українських міст, сіл і районів. Видання унікальної серії книг упродовж 1960-х – початку 1970-х рр. започаткувало новий напрям у вітчизняній історіографії, сприяло розвитку краєзнавчого руху в УРСР. У лютому 1974 р. Бюро відділення історії АН УРСР прийняло спеціальну постанову «Про досвід підготовки і видання “Історії міст і сіл Української РСР” у 26 томах», якою рекомендувало всім історичним закладам Академії наук союзних та автономних республік «використати науково-організаційні принципи й методикку роботи головної редколегії і авторського колективу цього видання». У 1976 р. авторський колектив «Історії міст і сіл УРСР» удостоєний Державної премії СРСР.

Спираючись на низку джерел, можна стверджувати, що Петро Шелест сприяв зусиллям наукової громадськості та творчої інтелігенції щодо політичної реабілітації репресованих чи незаслужено забутих літераторів, митців, учених, громадських діячів. В 1965 р. П. Шелест особисто звернувся до ЦК КПРС із проханням «дати згоду на розгляд питання про посмертну реабілітацію у партійному відношенні» голови Раднаркому УСРР в 1934–1937 рр., одного з лідерів партії боротьбистів Панаса Любченка².

Як пригадував відомий український літератор Віталій Коротич П. Шелест підтримав ідею перевидання творів одного з провідних діячів Української Центральної Ради та Директорії УНР Володимира Винниченка, котра виникла на з'їзді письменників УРСР в 1965 р. Проте у Львові знайшовся якийсь

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 24, спр. 5990, арк. 68.

«суперпатріот», який прокоментував це приблизно так: «*Нарешті, дожили до перевидання прем'єр-міністра часів Директорії*». Після цього комісію, яка мала займатися перевиданням, швидко розформували, а Шелест при зустрічі з В. Коротичем кинув йому: «*Ну що побачив, що ваші ідіоти роблять?*»³.

Питання про літературну спадщину Винниченка вдруге було порушено у коридорах влади у 1969 р. На рівні ЦК КПУ розглядалося питання про передачу з Колумбійського університету США архіву українського письменника та громадського діяча. Однак задум владної верхівки УРСР не був реалізований. Петро Шелест згаданий епізод у щоденнику прокоментував таким чином:

«Стало відомо, що у Колумбійському інституті є щоденники Винниченка. Треба було б мати їх для історії, для нащадків. Але думаю, це не підтримає Москва, іще можуть звинуватити у “націоналізмі”. У Москві є “політичні діячі”, котрі бояться всього неросійського, більше того, ставляться до такого з певною недовірою, навіть зневагою, проявляють махровий великодержавний шовінізм. До таких діячів найперше відноситься Суслов».

Погляди на вітчизняну історію П. Шелеста, його спроби переглянути політичні оцінки репресованих у часи сталінського режиму провідних діячів Комуністичної партії України простежуються на сторінках власного щоденника за 24–30 листопада 1967 р.:

«Прийняв головного редактора української енциклопедії, відомого прозаїка і поета Миколу Платоновича Бажана. Розмова йшла про справи видання енциклопедії. Звідкись, але зрозуміло звідки, на М. Бажана йде тиск, щоб він не давав розгорнутої енциклопедичної довідки, а тим паче портрета на М. С. Хрущова, С. В. Косіора, М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря, Г. І. Петровського та інших політичних і громадських діячів... Як грубо в нас дозволено втручатися в історію, викривляти і фальсифікувати її. Я вважаю, що це злочин деяких “політиків-ідеологів” перед історією, народом, нашим поколінням. Дав пряму вказівку об'єктив-

³ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – К., 2003. – С. 714.

но висвітлювати діяльність, вміщувати біографічні дані, подавати портрети згідно з прийнятими нормами і положеннями»⁴.

Разом з тим, крізь призму політичної доцільності ставився Петро Шелест та ідеологічний апарат ЦК КПУ до постаті історика Михайла Грушевського. Лише бажанням легітимізувати Грушевського як «визначного українського буржуазного історика», який зрозумів «переваги радянського ладу» напередодні 100-річного ювілею керівника Української Центральної Ради, котрий гучно відзначався українською громадськістю на Заході, продиктовані розпорядження Петра Шелеста опублікувати дві спеціальні ідеологічно витримані статті в тижневику «Літературна Україна» та «Українському історичному журналі».

Об'єктивної та «проукраїнської» позиції дотримувався Петро Шелест в дискусії з питань історії Компартії України, яка тривала з кінця 1950-х рр. Співробітників Інституту історії партії при ЦК КПУ провідні московські учені (зокрема академік АН СРСР І. Мінц) звинувачували у терпимості до українського націонал-комунізму, у «проведенні націоналістичної лінії» на сторінках другого (1964 р.) видання «Нарисів історії Комуністичної партії України». Дотримуючись концепції українських вчених, яка не відповідала нормативним вимогам висвітлення діяльності як більшовицької, так і інших партій на теренах України, Петро Шелест робив все можливе за для припинення ідеологічного пресингу з боку центральних партійних інституцій:

«4 серпня 1962 року. Прийняв К. Дубину — професора, доктора історичних наук. Він розповів про складну обстановку в Інституті історії партії при ЦК КПУ. Готується друге видання історії КПУ. Багато питань фальсифікується, принижується роль комуністів України у боротьбі за встановлення радянської влади. Багато керівників того часу трохи не звинувачують у націоналізмі та сепаратизмі. Назаренко (директор Інституту історії партії при ЦК КПУ — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. — *Авт.*) стоїть на правильних позиціях, але москвичі —

⁴ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 247.

Снегов (доктор історичних наук, професор. — *Авт.*) і Мінц — все роблять для того, щоб принизити роль та значення КПУ. Просить мене знайти можливість про все розповісти М. В. Підгорному. Його прохання виконав. “Майстрів-фальсифікаторів” у нас вистачає, на цьому навіть учені звання дістають»⁵.

Підтримка у верхах низки починань у сфері краєзнавства, вияви щирого етнічного патріотизму партійних функціонерів найвищого рангу відобразилася на активізації у другій половині 1960-х – початку 1970-х рр. досліджень з історії козацтва. Йдеться про появу на книжкових ятках праць М. Киченка, Д. Наливайка, І. Шаповала, Г. Фруменкова, в яких у романтизовано-ідеалістичному вигляді оспівувався героїзм і звитяга степового лицарства. Відомо, що монографію дослідниці козацтва Олени Апанович «Збройні сили України першої половини XVIII ст.» (К., 1969) видано за особистої підтримки П. Шелеста⁶. Як свідчила сама авторка, після отриманої інформації з вуст директора Інституту історії АН УРСР К. Дубини про те, що праця дослідника історії України середніх років два роки безперспективно перебуває у видавництві, П. Шелест наказав: «*Видати цю книжку якнайвидше і якнайкраще*». Завдяки наполяганням П. Шелеста та його однодумця — секретаря ЦК КПУ з ідеології Ф. Овчаренка у 1971 р. було надруковано унікальну історичну й культурну пам'ятку української літературної мови XVII століття — «Літопис Самовидця». Не заперечував Петро Шелест щодо перевидання окремих праць Михайла Грушевського, в яких міститься великий фактологічний матеріал з історії Київської Русі, визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького.

За часів Петра Шелеста вперше було здійснено спробу оприлюднити у СРСР факт голоду в Україні 1932–1933 рр. Дослідник проблеми голодомору Станіслав Кульчицький стверджував, що у 1966 р. перший секретар ЦК КПУ під тиском Комуністичної партії Канади дав усне розпорядження вказати про

⁵ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 145.

⁶ Яремчук В.П. Історична наука в УРСР у «добу Шелеста» // Укр. істор. журнал. – 2008. – № 3. – С. 155.

голод у статті, присвяченій економічному розвитку Української РСР у газеті «Вісті України», розрахованої на українського читача за кордоном. Через згадку про голод стаття довго не публікувалась, і врешті була надрукована, але в урізаному вигляді.

Зацікавлення минувиною рідного краю, бажання за допомогою історичних фактів підкреслити особливе місце України у складі СРСР спонукало Петра Шелеста влітку 1967 р. розпочати роботу над книгою, яка побачила світ в 1970 р. під назвою «Україно наша радянська». Перебуваючи на відпочинку у Криму, Петро Шелест зазначив у щоденнику:

«Ось зараз працюю над матеріалом про Україну, цікавий підбір матеріалу — історія українського народу і сучасне його життя. Я відчуваю, що дехто з московських “діячів” до цієї моєї книги поставиться недоброзичливо, а то і зовсім вороже. Але я роблю корисну працю не тільки для себе, а й для майбутніх поколінь, залишаю слід моїх суджень та думок, і історія буде на моєму боці. А що залишається після людини, якщо вона не виклала своїх думок, переконань? Сам тлінний прах».

Достеменно не відомо особистий внесок Петра Шелеста у написанні книги «Україно наша радянська». Є свідчення, що перший варіант книги перший секретар ЦК КПУ доручив написати співробітникам редакції «Української Радянської Енциклопедії». Подібне рішення викликало занепокоєння у директора Інститут історії партії при ЦК КПУ Івана Назаренка. Завдяки наполяганням авторитетного партійного історика рукопис було насичено цитатами з творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, матеріалами про успіхи соціалістичного ладу в УРСР. У прикінцевому варіанті книга за словами номінального автора являла собою «подорож — розповідь» з історико-економічним описом кожної області УРСР. Видана стотисячним накладом книга розглядалася в Україні як офіційний текст, в якому відтворено бачення владної верхівки української історії. В описі минулого автор не оминув увагою нагальних завдань «боротьби з проявами націоналізму у висвітленні історії України», віддав належне ленінській національній політиці Комуністичної партії завдяки якій «український

народ вперше в своїй історії створив національну державу». Разом з тим, книга була просякнута щирим етнічним патріотизмом автора. Значне місце у праці П. Шелеста було відведено розповідям про українське козацтво, Запорізьку Січ, легендарні походи запорожців, визвольну війну українського народу під проводом гетьмана Б. Хмельницького, високий рівень української культури у XVII–XVIII ст.

Виявом любові до рідного краю Петра Шелеста була підтримка ним низки ініціатив української інтелігенції у пам'яткоохоронній сфері. У «добу П. Шелеста» буде засноване Українське товариство пам'яток історії та культури (грудень 1966 р.), яке за короткий період часу разом і іншими державними інституціями підготувало повний реєстр нерухомих історичних та культурних пам'яток на території республіки. На середину 1960-х рр. у наукових колах, у середовищі творчої інтелігенції республіки активно обговорювалися питання про необхідність виявлення, збереження і музеєфікації пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва. Численні пропозиції, які надходили до громадських організацій, уряду УРСР були доведені до відома керівництва республіки. 31 серпня 1965 р. політичне керівництво УРСР на чолі з Петром Шелестом схвалило ідею оголосити територію о. Велика Хортиця Державним історико-культурним заповідником, закласти і впорядкувати на його території тематичний садово-декоративний парк «Історія запорозького козацтва»⁷. Положення, викладені у постанові ЦК Компартії України конкретизувала постанова Ради міністрів УРСР від 18 вересня 1965 р. Поряд з вирішенням завдань, пов'язаних зі спорудженням Державного заповідника на о. Хортиця, уряд УРСР ставив завдання перед міністерством культури, Держбудом, Держпланом, міністерством фінансів, Академією наук, творчими спілками архітекторів, художників, письменників УРСР разом з облвиконкомами до 1 квітня 1966 р. подати про-

⁷ Див. докл. : Збережемо тую славу: Громадський рух за увічнення історії українського козацтва в другій половині 50-х–80-х рр. XX ст.: 3б. док. та матер. – К., 1997.

позиції щодо спорудження у перспективі у різних куточках республіки пам'ятників і пам'ятних знаків, які б розкривали історію українського козацтва. Таким чином, було започатковано Державну програму увічнення козацької слави. На підставі узагальнення поданих пропозицій було сформована думка про необхідність спорудження на території республіки 45 гранітних обелісків, 25 скульптурних зображень видатних діячів українського козацтва, 50 стел, 21 пам'ятного каменя та 14 мармурових меморіальних дощок. Попередня вартість проекту складала 800 тис. крб. Поступово розгорталися роботи по спорудженню заповідника на о. Хортиця. У тематико-експозиційному плані заповідника належна увага приділялася висвітленню боротьби українського козацтва проти іноземного поневолення, формам господарювання та соціальних відносин у Запорозькій Січі, органам самоврядування, військовій організації, побуту та звичаям запорожців. У тематичному парку, що входив до складу експозиції, планувалося спорудити 10-метрову скульптуру «Козаки в дозорі», пам'ятник Б. Хмельницькому, М. Кривоносу, І. Сулімі, Д. Гуні, І. Сірку, М. Залізняку, козакам Голоті, Байді, Мамаю, Марусі Богуславці, Тарасу Бульбі. Проектування заповідника здійснювалося при безпосередній участі широких кіл громадськості. Великого значення питанням проектування і будівництва меморіалу надавав П. Шелест. У його щоденнику від 14 травня 1969 р. знаходимо запис:

«Розглядав питання, пов'язані з створенням етнографічного музею в Україні, а також меморіалу на честь Запорозької Січі на острові Хортиця. Все це вкрай необхідно для історії нашого народу, для покоління, для виховання патріотичних почуттів. Дуже погано, що деякі українці не знають історії власного народу і не хочуть робити нічого для увічнення культури, побуту і боротьби власного народу».

Немовби відчуваючи в недалекому майбутньому посилення тиску Москви щодо України, П. Шелест, за свідченням колишнього заступника голови Ради міністрів УРСР, куратора проекту будівництва заповідника на о. Хортиця Петра

Тронька, неодноразово квапив: *«Поспішайте хлопці, а то пізно буде»*. Без вагань П. Шелест та інші члени політбюро ЦК КПУ 18 травня 1970 р. ухвалили проект історико-меморіального комплексу на о. Хортиця. Важко повірити, що через три роки більшість членів політбюро ЦК КПУ будуть вишукувати ідейні хиби ними ж погодженого проекту.

Опікуючись питаннями відображення подій національно-визвольної боротьби українського народу другої половини XV–XVIII ст. у пам'ятниках і монументах, Петро Шелест не менше уваги приділяв увічненню подвигу маршалів і рядових Другої світової війни. У другій половині 1960-х рр. зусилля вищих органів державного управління УРСР спрямовувалися на активізацію роботи по проектуванню і спорудженню обелісків на честь міст-героїв Києва, Одеси, Севастополя, пам'ятника-монумента радянським воїнам, полеглим за визволення Донбасу — «Савур-могили» (м. Сніжне Донецької обл.), обелісків на відзнаку завершення розгрому німецько-фашистських військ у Корсунь-Шевченківській битві (м. Корсунь-Шевченківський; Бойкове поле — с. Шендерівка Черкаської обл.), закінчення будівництва пам'ятників, які мали увічнити пам'ять цивільного населення та військовополонених солдат і офіцерів, що загинули у Дарницькому районі та у районі Сирецького масиву Києва. Особисто П. Шелест відгукнувся на прохання колишнього заступника командувача Першим Українським фронтом Івана Петрова та ветеранів Великої Вітчизняної війни встановити пам'ятник танкістам — визволителям Києва. Перший секретар ЦК КПУ висловив бажання здійснити поїздку шляхами танкової армії у 1943 р., в ході якої ним було визначене місце для пам'ятника. В урочистій обстановці 6 листопада 1968 р. машину Третьої Гвардійської танкової армії за номером 111 помістили на Брест-Литовському проспекті (нині проспект Перемоги, поряд із заводом «Більшовик»). Згодом П. Шелест підтримав наступні пропозиції ветеранів щодо увічнення пам'яті героїв-земляків: спорудити пам'ятники маршалу бронетанкових військ Павлу Рибалку, тричі Герою Радянського Союзу Івану Кожедубу та монумент авіаторам-визволителям.

Усвідомлюючи важливість проблем вивчення, збереження, охорони національного минулого, перший секретар ЦК КПУ приділяв належну увагу розбудові музейної справи в УРСР. З 1964 р. під особистим контролем Петра Шелеста облаштовувався Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в Переяслав-Хмельницькому. Двома роками поспіль Шелест підтримав звернення Спілки письменників УРСР про доцільність створення в столиці республіки Державного архіву-музею української літератури і мистецтва. Схвально поставився Петро Шелест до громадської ініціативи щодо створення музею народної культури в Києві.

Розбудову архітектурно-ландшафтного комплексу усіх історико-етнографічних регіонів України було започатковано у лютому 1969 р. на околицях Києва, поблизу села Пирогово. За підтримки першого секретаря ЦК КПУ у березні 1972 р. на території Києво-Печерського історичного заповідника засновано Музей книги і друкарства.

Проте не кожна культурницька ініціатива української громадськості мала підтримку республіканського компартійного керівництва. Занепокоєння, а згодом й відверте роздратування Петра Шелеста викликала подвижницька діяльність талановитого скульптора, музейника, невтомного збирача національних скарбів Івана Гончара. Зібрана І. Гончарем колекція унікальних етнографічних експонатів не поступалася за своєю цінністю збіркам ряду провідних державних музеїв. Петра Шелеста непокоїла та обставина, що

«приватну збірку українського народного мистецтва в будинку скульптора І. Гончара систематично відвідують представники різних областей республіки, в тому числі націоналістично настроєні елементи, які використовують своє перебування там для ідеологічного впливу на відвідувачів».

У 1968 р. П. Шелест підтримав комплекс заходів Комітету держбезпеки при РМ УРСР, які мали примусити І. Гончара передати зібрані ним старожитності до державних музеїв. Дізнавшись через рік, що музей І. Гончара продовжує існувати, Петро Шелест звинуватив спецслужби у бездіяльності⁸.

⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, пор. 5, арк. 16–18.

Перебуваючи при владі, П. Шелест активно підтримував академічний ансамбль танцю під орудою Павла Вірського, капелу «Думка», хор імені Вірьовки. Разом з тим, відверте роздратування владних структур викликав самодіяльний етнографічний хор «Гомін», заснований у Києві в 1969 р. мистецтвознавцем і диригентом Леопольдом Ященком. Об'єднанні в цьому колективі любителі народної пісні — лікарі, вчителі, інженери, науковці (понад 160 учасників) поставили своїм завданням відродити народні звичаї та свята, веснянки, купальські розваги, колядки, щедрівки, весільну обрядовість. На відміну від інших подібних колективів, «Гомін» відрізнявся тим, що не готував звичайних концертів для сцени, а виходив з веснянками чи купальськими піснями на природу в органічне для таких творів середовище. Широка популярність згаданого колективу, глибоко народний характер його заходів стали перепоною для подальшої діяльності ентузіастів. Останніх, здебільшого в офіційних документах, представляли як «купку українських націоналістів, що сіють своїми виступами міжнародну ворожнечу». Політичне керівництво та підпорядковані їм органи держбезпеки робили все можливе, щоб припинити діяльність хору, дискредитувати його в очах громадськості. Наприкінці грудня 1970 р. відбулася спеціальна нарада секретарів райкомів, керівників і секретарів парторганізацій підприємств, навчальних закладів та установ, де працювали учасники хору, з метою розробки заходів для його остаточної ліквідації. В той час за вказівкою ЦК КПУ партбюро Спілки композиторів України доручило президії Спілки створити комісію, яка мала дати «оцінку» діяльності Л. Яценка. В лютому 1971 р. за матеріалами «комісії» президія СКУ оголосила сувору догану Л. Яценку, а у вересні 1971 р. його було виключено зі Спілки композиторів. Хор «Гомін» припинив існування⁹.

У сфері особливої уваги першого секретаря перебував український кінематограф. До 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка на Київській кіностудії ім. Довженка режи-

⁹ Яценко Л. Відроджуємо в собі себе // Україна. – 1990. – № 15. – С. 6–7.

сер Володимир Денисенко за сценарієм Дмитра Павличка створив фільм «Сон». Виразна патріотична спрямованість кінострічки налякала чиновників. Довелося влаштувати спеціальний перегляд для членів президії ЦК КПУ. Петро Шелест кінорозповідь про юність Шевченка-кріпака сприйняв дуже емоційно. За свідченнями очевидців Петро Юхимович підійшов до режисера поцілував і привітав з великим творчим досягненням. Дана обставина і вирішила долю фільму.

Від огульної критики і політичних переслідувань оберігав Петро Шелест автора фільму «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова. За твердженнями сина П. Шелеста Віталія:

«Параджанова він просто рятував. Практично після залишення батьком посади Параджанова заарештували»¹⁰.

Захисту у П. Шелеста шукав режисер Микола Мащенко. Його фільм «Іду до тебе» (кінокартина про Лесю Українку за сценарієм І. Драча) у 1970 р. заборонило для показу союзне «Держкіно» за появу в кадрі Ісуса Христа. Порадивши прибрати у кінокартині біблійні сюжети, Петро Шелест запевнив кіномитця:

«Хай Москва не показує наш фільм, а ми будемо у себе демонструвати його».

Запам'ятався П. Шелест оборонцем фільму режисера Юрія Іллєнка «Білий птах з чорною ознакою», відзнятого у 1970 р. на кіностудії імені Олександра Довженка. Перший кінопоказ відбувся у Палаці «Україна» 17 березня 1971 р., перед депутатами XXIV з'їзду КПУ. Двома днями поспіль, виступаючи на партійному форумі з суто економічних питань, перший секретар Івано-Франківського обласного комітету КПУ Віктор Добрик несподівано перейшов на тему кіномистецтва і обрав об'єктом для шельмування глибоко національну за своїм змістом і формою кінострічку «Білий птах...»:

«Я не знаю думки більшості делегатів, але делегація нашої області вважає, що, крім шкоди, цей фільм абсолютно нічого не дасть, особливо для трудящих західних областей України».

¹⁰ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 748.

(один з героїв фільму — воїн Української повстанської армії. — *Авт.*). Фільм врятував Петро Шелест. Прислухавшись до думки сина Віталія, який позитивно оцінив роботу Ю. Ілленка, Петро Юхимович дав доручення зробити «ідеологічну експертизу» фільму¹¹. Не знайшовши крамоли, «Білого птаха...» відправили на Московський міжнародний кінофестиваль, де фільм отримав Золоту медаль.

Проте заступництво П. Шелеста стосовно творчих працівників кіноцеху мало вибіркового характеру. Наприклад, фільм «Криниця для спраглих» — дебют у кінематографі Юрія Ілленка у якості режисера-постановника, було знято у 1965 р. і покладено на «полицю». У кінострічці вище політичне керівництво на чолі з П. Шелестом побачило викривлення

«життєвої правди і характерів наших сучасників [...], заперечення ідеалів, якими живе народ Радянської України».

Під безпосереднім контролем ЦК КПУ у другій половині 1960-х рр. відбувалися пошуки і викорінення інакодумства в кіномистецтві. Питання «Про окремі серйозні недоліки в організації виробництва кінофільмів на Київській кіностудії ім. О. Довженка» 30 червня 1966 р. розглянула президія ЦК КПУ. Внаслідок тривалого обговорення, в якому взяли участь П. Шелест, В. Щербицький, А. Скаба та інші, була прийнята постановка, в якій виносився вердикт самотній роботі кіномитців. «Антирадянський присмак» побачили члени та кандидати у члени президії ЦК КПУ у відзнятих матеріалах до фільму «Звірте свої годинники» (сценарій Л. Костенко, режисер В. Ілляшенко). Було припинено роботу над фільмом «Київські фрески», через звинувачення режисера С. Параджанова в містично-суб'єктивному ставленні до подій Другої світової війни¹².

Ідеологічне коригування в галузі кіномистецтва Петро Шелест та його оточення здійснювали і надалі. Звернемося до щоденникових записів за 15–23 червня 1968 р.:

¹¹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 747.

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6160, арк. 16–19.

«Зустрівся з творчим колективом кіностудії імені Довженка, порозмовляв з колективом щодо поживлення роботи студії. Погано там ідуть справи. Дуже велике захоплення містиком, архаїчними сюжетами, мало гарних картин на сучасну тематику».

Найімовірніше Петро Шелест мав на увазі кіноповість Юрія Ілленка «Вечір на Івана Купала» (1968 р.) — фольклорно-етнографічну феєрію, яку було знято з прокату за наказом міністра культури СРСР Романова через неправильне трактування образу цариці Катерини II. У 1969 р. багато претензій та нарікань з боку високих інстанцій було до сценаріїв фільмів про Лесю Українку «Поштовий роман» (Д. Храбровицький та Є. Матвеева), «Комісари» (М. Мащенко та Б. Тарасенко). За часів Шелеста розпочалися гоніння на кінорежисера Кіру Муратову. Її «авторський» шедевр «Довгі проводи» (1971 р.) — кінематографічне дослідження драми людської самотності та некомунікабельності, створене на Одеській кіностудії, спеціальним рішенням ЦК КПУ від 18 лютого 1972 р. опинилося під забороною.

Окремі біографи Петра Шелеста, спираючись лише на його щоденникові записи, стверджували, що керівник республіканської партійної організації турботливо ставився до українських літераторів, а деяких навіть рятував від репресій. Як приклад — історія з літературним критиком Іваном Дзюбою. Наприкінці 1965 р. член Спілки письменників України І. Дзюба, спираючись на роботи К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, документи КП(б)У 1920–1930-х рр. відкриті статистичні матеріали, інформацію періодичної преси написав працю «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій намагався довести, що причини всіх негараздів в сучасній Україні у великодержавницько-шовіністичній ревізії ленінської національної політики. Не приховуючи власних поглядів, І. Дзюба вважав за доцільне з перших рук ознайомити з результатами свого дослідження вищих посадових осіб СРСР та УРСР. Так, в грудні 1965 р. разом з відповідним листом праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» була надіслана першому секретареві ЦК КПУ України П. Шелесту та голові Ради міністрів УРСР В. Щербицькому. Офіційної відповіді письменнику не дали, проте дирек-

тор Інституту історії партії, колишній секретар ЦК КПУ І. Назаренко за дорученням П. Шелеста запросив на розмову І. Дзюбу, в ході якої наголосив:

«Партія про всі недоліки знає, партія все робить, так що не заважайте нам!». Син Шелеста Віталій згадував: «Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?” Вона була у батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так не можна, я відповідав що є факти, їх потрібно осмислити. Його позиція у ставленні до Дзюби в наших розмовах багато разів прокручувалась і постійно формувалась»¹³.

Іван Дзюба в одному з інтерв'ю розмірковував:

«Мені здається він (П. Шелест. — *Авт.*) не хотів мого арешту. Він у дечому, мабуть, погоджувався зі мною. А сердитий був — бо я його поставив під удар. Він переконував Москву, що в Україні немає націоналізму, а тут раптом таке... Але з другого боку, Шелест розумів, що це правда... У своїх спогадах Шелест кілька разів згадує про мене — без злості, ніби із якимось розумінням. Думаю, що це щиро. Мабуть, він у душі багато в чому зі мною погоджувався».

Іван Дзюбу заарештували через декілька років після оприлюднення «антирадянського трактату» у квітні 1972 р., напередодні від'їзду Петра Шелеста до Москви.

У стані перманентного конфлікту склалися взаємовідносини першого секретаря ЦК КПУ з головою Спілки письменників України Олесем Гончаром, який у січні 1966 р. у письмовій формі категорично відмовився брати участь в роботі комісії ЦК КПУ, яка мала довести ворожий, антирадянський характер праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». П. Шелест занотував 13 січня 1966 р. у щоденнику:

«Такий вчинок нас усіх засмутив¹⁴. Згодом до нього (О. Гончара. — *Авт.*) довелося вжити деяких заходів впливу, і це себе виправдало. Щоправда, були не в міру “гарячі” голови, які ви-

¹³ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 748.

¹⁴ Насправді за свідченнями самого О. Гончара П. Шелест сердився і кричав: «Мені Гончар підсунув їжачка під задницю! Що робити з цим листом? І реєструвати не хочеться, і в кошик не викинеш».

магали ледве чи не виключення Гончара з партії, виведення його зі складу ЦК і відкликання з депутатів, глибокої його ідеологічної “проробки” — це були лівацькі перекоси. Піти цим шляхом, значить нашкодити нашій спільній справі — відштовхнути, а може і втратити талановитого письменника і впливову людину серед творчої інтелігенції. З цього питання довелося витримати немалий тиск з боку запопадливих “ортодоксів-марксистів”. Особливо з цього питання лютували Грушецький та Ватченко, та й у ЦК КПРС знайшлися такі “діячі”, які прагнули “політичної крові” [...] Деякі навіть вимагали заарештувати Гончара»¹⁵.

Підавати знаного поза межами СРСР титулованого письменника Олесь Гончара кримінальному переслідуванню, Петро Шелест вважав помилковим кроком для влади, натомість більш схилився до «роз’яснювальної роботи» з бунтівливим митцем. Більше того, у численних інтерв’ю та надрукованій у 1990-х рр. книзі спогадів Петро Шелест прагне переконати читача у тому, що він підтримував Олесь Гончара у часи ідеологічного походу проти його твору «Собор»¹⁶.

Кампанію цькування письменника пов’язують з іменем члена політбюро ЦК КПУ, секретаря Дніпропетровського обкому партії Олексія Ватченка. Останній, побачивши в образі головного героя Володьки Лободи натяк на самого себе, став всіляко паплюжити твір в очах вищого партійного керівництва країни та громадськості. Не можна погодитися з твердженням історика Володимира Пашенка, який вважає, що комплекс заходів із розгортання нещадної критики «Собору» та його автора виходила безпосередньо від Петра Шелеста, озлобленого на Олесь Гончара за його принципову позицію у справі Івана Дзюби, сміливі виступи на партійних форумах. Насправді «антисоборна кампанія» за переконанням переважної більшості дослідників була ініційована з Кремля.

Стенограма березневого (1968 р.) пленуму ЦК Компартії України, присвяченого поліпшенню партійної інформації та

¹⁵ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 222.

¹⁶ Див. докл. : Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар в суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. ХХ ст.: Зб. док. та матер. – К., 1999.

ідейно-політичної роботи партійних організацій УРСР, свідчить, що виступ О. Ватченка проти О. Гончара для багатьох його учасників і для самого першого секретаря ЦК КПУ був несподіваним.

«Не так давно, — зазначив керівник Дніпропетровської обласної партійної організації, — вийшов у світ дуже, я б сказав, невдалий, і вже набув недоброї слави серед трудящих Дніпропетровщини і, думаю, всієї України, новий роман письменника Гончара “Собор”. В цьому романі наше радянське суспільство, 50-річчя якого так широко й урочисто відзначило все прогресивне людство, показано в найчорніших фарбах».

У заключній промові П. Шелест обережно підтримав думку О. Ватченка:

«Хочу декілька слів сказати у зв'язку із виступом товаришів з приводу роману О. Гончара “Собор”. Мені важко в даний момент висловити свою особисту думку про зміст цього роману, оскільки в силу певних обставин я не встиг його ще прочитати, хоча знайомий з деякими рецензіями, опублікованим в пресі. Як відомо, всякий твір літератури і мистецтва оцінюється його ідейною спрямованістю і користю для нашого соціалістичного ладу, тим, як він сприйнятий і оцінений народом і яким успіхом користується у читачів, а не кількістю рецензій у пресі. Знайомлячись з виступами в пресі з приводу цього роману, слід зазначити, що чимало з них необ'єктивні і надмірно захвалюють цей твір. Мені здається, незабаром читачі роману “Собор” — робітники, колгоспники, інтелігенція, у тому творча, учнівська молодь, партійні, радянські, господарські працівники відверто скажуть про цей роман своє вагоме слово».

Такий експромт партійного вождя республіки визначив подальшу долю роману і ще більше посилив атаку на Олесь Гончара. Сам письменник політичний цинізм та двоєдушність Петра Шелеста описав на сторінках власного щоденника 29 березня 1968 р. таким чином

«П. Ю. Шелест! Позавчора сказав мені, що оскільки книжку ще не прочитав, то говорити про неї на пленумі не буде (сам пообіцяв, я його про таку “милість” не просив!)... зламав слово. Отже, слово, поняття честі не існує для інших. Ось від чого стає сумно. В залі жадали крові».

Вчитуємось у сповідь Шелеста за березень 1968 р.:

«[...] при моїй активній підтримці був виданий “Собор” Гончара в Москві і мав великий успіх як в Україні, так в і державі. “Собор” надрукований немалим накладом і в українському видавництві».

Виходить, що критикуючи роман Гончара на пленумі ЦК КПУ Шелест лише грав на публіку, а насправді співчував письменнику. Архівні документи переконують у протилежному. Невдовзі після погрому роману «Собор» на партійному форумі, 15 квітня 1968 р. працівники відділу пропаганди і агітації та відділу культури ЦК КПУ підготували для П. Шелеста доповідну записку про роман «Собору». Автори документу звинуватили письменника в ідеологізації козаччини, нехтуванні життя трудових колективів. Перший секретар ЦК КПУ уважно ознайомився з рецензією, зробивши у тексті ряд підкреслень і примітку:

«1. Скоротити. 2. Більш принципово і критично сказати. 3. Про ідейні збочення і націоналістичні тенденції. 4. Не вмотивовано ХХ віком».

Зауваження П. Шелеста були враховані в ході переробки огляду у майбутню газетну статтю. Ознайомившись з новим варіантом офіційного тлумачення нового твору О. Гончара П. Шелест на документі виклав власні зауваження:

«1. Стаття потребує серйозної доробки, більш принципової і критичної оцінки. Вказати і на деякі ідейні збочення. 2. Початок статті невдалий... Оцінка твору є одна — твір автору не вдался, а хвалебні рецензії, які з'явилися в пресі — результат несерйозного ставлення авторів цих рецензій до оцінки твору, якщо не більше. 3. [...] Не слід протиставляти “Собор” попереднім творам Гончара. Якщо про попередні твори говорили, то треба було б сказати, що “Собор” — це крок назад. 4. На закінчення статті треба було б сказати приблизно так: твір Гончара “Собор” — серйозна невдача автора, і ми сподіваємось, що у автора цього роману знайдеться мужності тверезо оцінити свій твір і ті недоліки, на які вказує преса і зокрема, виступи робітників-металургів, і виправить цей твір».

У той час, коли критичний матеріал готувався до друку, відбулася чергова розмова П. Шелеста з О. Гончарем, зміст якої яскраво демонстрував вміння першого секретаря ЦК КПУ виконувати роль політичного інтригана:

«Знову відбулася зустріч і бесіда з О. Т. Гончаром. Він просив дати доручення групі грамотних, кваліфікованих, об'єктивних товаришів розібратися з "оцінкою" роману "Собор", розміщених в газетах "Зоря" (Дніпропетровська область) та "Житомирський комсомолец". Пообіцяв. Дана вказівка групі кваліфікованих об'єктивних товаришів проаналізувати весь критичний та позитивний матеріал, який стосується оцінки твору, всі матеріали подати в ЦК КПУ. В тактичній і наполегливій формі висловив йому зауваження про його надто впевнену думку по деяким питанням, якими він сам мало володіє. Порекомендував бути більш обачливим та обережним. В протилежному випадку його можуть спровокувати та використати в неблаговидних цілях. Олесь Терентійович подякував мене за відверту розмову і пораду».

Тим часом, оперативно відредагована після зауважень П. Шелеста стаття під назвою «Перед лицем дійсності. Про роман О. Гончара "Собор"» з'явилася в газеті «Радянська Україна» за 26 квітня 1968 р. Пасквіль за підписом анонімних авторів М. Юрчука та Ф. Лебеденка (П. Шелест та його підлеглі з відділів пропаганди і агітації та культури ЦК КПУ у такий спосіб приховали свою причетність до замовного матеріалу) за переконанням дослідника творчості О. Гончара В. Ковалю була одним із найсильніших ударів у «антисоборній кампанії». Переслідування та утиски письменника продовжувалися і надалі.

Не без санкції П. Шелеста 16 травня 1968 р. у «Радянській Україні» з'явилася чергова критична стаття-донос академіка М. Шамоти «Реалізм і почуття історії». На початку червня 1968 р. розгромну статтю на роман «Собор» помістила всесоюзна газета «Известия». Причому, за свідченнями Олесея Гончара, із партійних джерел йому стало відомо, що деякі правки до неї зробив П. Шелест, хоча партійний функціонер у своїх мемуарах подібний факт заперечував.

Характерно, що витримуючи шквал дошкульної і незадоволеної критики відвертих і нічим не виправданих образ,

О. Гончар не відмовився від свого дітища, не зрікся вистражданих ним поглядів. Спираючись на архівні документи, опубліковані матеріали, можна твердити, що кампанія проти «Собору» і його автора, в якій брав активну участь П. Шелест та його оточення мала зовсім протилежний від задуманого ефект, твір привернув увагу культурних кіл, а громадський подвиг Гончара сколихнув інтелігенцію, став важливим подразником для розвитку національно-культурних процесів в Україні.

Українофільство Петра Шелеста мало особливий радянський характер. Він не бачив майбутнього України поза Радянським Союзом. Попри свої автономістські амбіції Петро Шелест, так само як кремлівські верховоди, був наляканий пожвавленням українського національного руху, зростанням опозиційних настроїв серед жителів республіки. Як тільки в середині 1960-х рр. в політиці союзного керівництва почало відчуватися постунове посилення ідеологічного та адміністративного тиску на інакодумство Шелест без вагань підтримав курс Москви на «ресталінізацію» суспільно-політичного життя в країні¹⁷, придушення руху «шістдесятників», подолання різних проявів нонконформізму. Показовим є той факт, коли наприкінці 1971 р. КДБ при РМ УРСР повідомив першого секретаря ЦК КПУ, що на нього як на ставленика Москви готують замах двоє студентів Шелест зауважив у щоденнику:

«Неприємно вислуховувати все це, тим паче, що насправді деякі наші питання потребують докорінного перегляду і я дійсно проводжу лінію Москви, а як же може бути інакше?»¹⁸.

У фондах ЦК Компартії України, місцевих партійних органів другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. знаходимо чимало яскравих документів, які визначали «генеральну лінію боротьби з українським буржуазним націоналізмом». У

¹⁷ У 1969 р. на політбюро ЦК КПРС вирішували чи слід відзначати 90-річчя Й. Сталіна. Керівник Компартії України переконував не лише надрукувати похвальну статтю в газеті «Правда», а й встановити біля кремлівської стіни його погруддя.

¹⁸ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 352.

суворій відповідності з ними формувалася ідеологічна і правова база для переслідування активних учасників українського національного руху. Причому, своєрідними координаторами усієї роботи, спрямованої проти інакодумства, залишались центральні та місцеві партійні органи, а також створені у відповідності з постановою ЦК КПРС від 17 червня 1967 р. П'яте управління КДБ при Раді міністрів СРСР, п'яті управління-відділи в територіальних органах держбезпеки. Блискучим винаходом органів КДБ стало так зване «профілакування» громадян, яке на практиці означало ніщо інше як їх залякування можливим застосуванням самих жорстких заходів, включаючи кримінальну відповідальність. Дієвим профілакуванням громадян займалися і партійні організації республіки, які прикриваючись ідеями інтернаціоналізму бездумно викорінювали будь-які паростки національного, безжалісно випікали національні почуття з суспільної свідомості. Зокрема, партійні комітети робили все можливе, щоб локалізувати будь-який вплив осередків українського національного руху, намагалися внести розкол в ряди творчої інтелігенції.

Своєрідним викликом українським інтелектуалам послужила кампанія, влаштована в 1965 р. Львівським обкомом партії проти популярного в Україні журналу «Жовтень» та його редактора письменника Ростислава Братуня. Сценарій засідання бюро обкому від 14 травня 1965 р. мало чим відрізнявся від аналогічних судилищ 1920–1930-х рр. Керівництво часопису обвинувачувалося і в публікації ідейно невитриманих творів, і ствердженні тенденцій, несумісних з ленінськими принципами партійності і народності мистецтва. Головний режисер згаданого спектаклю, секретар обкому КПУ Валентин Маланчук, звинувачуючи редактора Р. Братуня в «смертних гріхах», категорично вимагав його звільнення з посади. Не допомогла навіть принципова позиція Спілки письменників України, що намагалася захистити і зберегти талановитий творчий колектив журналу. Опинившись в лещатах партійного керівництва, оригінальне видання, врешті-решт, втратило своє обличчя¹⁹.

¹⁹ ЦДАГО України, ф. 1. оп. 24, спр. 5323, арк.19–22.

Нова широка антиукраїнська кампанія здійснювалася в республіці у відповідності з постановою президії ЦК КПУ від 11 травня 1966 р., прийнятої на основі інформації Верховного Суду УРСР, Прокуратури УРСР та Комітету державної безпеки при Раді міністрів УРСР про «пожвавлення націоналістичних елементів».

Сплановані вищим політичним керівництвом республіки заходи нагадували традиційні «чистки», вигадані більшовицькою партією для боротьби з проявами інакомислення. Так, під безпосереднім контролем секретаря Івано-Франківського обкому партії Олександра Чернова весною 1966 р. були проведені збори професорсько-викладацького місцевого філіалу політехнічного інституту, на яких «розпинали» викладачів, які потрапили під вплив колеги дисидента Валентина Мороза.

На боротьбу з націоналізмом енергійно підняв громадськість Волинський обком КПУ. Комсомольські збори Луцького педагогічного інституту рішуче відмежувалися від студенток 4 курсу історико-філологічного факультету А. Панас і Л. Ковальчук, які відвідували вечори, організовані інакодумцями Валентином Морозом та Дмитром Іващенко.

Особливо пристрасно проходила боротьба з українським буржуазним націоналізмом у Львівській області. Зокрема, партійні збори обласних відділень Спілки письменників та Спілки художників піддали гострій критиці членів КПРС письменників Я. Стецюка, Р. Іваничука, художника Є. Миська, що звернулися до обласного суду з проханням передати на поруки заарештованого радянським спецслужбами співробітника Львівського державного музею українського мистецтва Богдана Гориня. У Тернопільській області партійні та комсомольські збори учбових закладів, установ і підприємств широко обговорювали націоналістичні вчинки своїх земляків — старшого наукового співробітника обласного краєзнавчого музею Ігоря Герети та випускника музичного училища Методія Чубатого.

У Києві одним з перших зазнав удару такий осередок вільнодумства як київський державний університет імені Т. Г. Шевченка. Після відповідної роботи його стіни залиши-

ли доцент факультету журналістики М. Шестопад, студенти Парфенюк, Скорик, Васильчук, Мицик та інші.

Під безпосереднім контролем ЦК Компартії України проходила кампанія по викоріненню ідеології націоналізму в центральних установах, творчих спілках. В Академії наук УРСР різного роду покарань зазнали М. Гуць, Л. Ященко (Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії), Є. Пронюк (Інститут філософії), М. Коцюбинська, Ю. Бадзьо, С. Попель, І. Ющук (Інститут літератури), Є. Сверстюк (Інститут ботаніки), Р. Юськова (Інститут мікробіології), З. Франко (Інститут мовознавства), В. Завойський (Інститут геофізики), В. Пеньковський (Сектор держави та права), О. Щириця, В. Сазанський (Інститут геології)²⁰.

У Спілці письменників України ідеологічна проробка завершилась виключенням з КППС Ю. Назаренка, оголошенням суворої догани з занесенням до облікової картки І. Драчу, «громадським судом» членів СПУ І. Немировича, С. Тельнюка, Г. Бойка, І. Гончаренка, Ю. Петренка, Л. Костенко, Б. Антоненка-Давидовича, І. Дзюби, редактора видавництва «Дніпро» Р. Доценка, друкарки газети «Літературна Україна» Л. Мельник та інших.

Гострого осуду зазнала на зборах колег по творчому цеху художниця Алла Горська. У неї буквально вирвали визнання свої провини і запевнення, що своєю працею по художньому оформленню м. Донецька, вона виправдає високе звання радянського митця.

На партійних зборах Спілки кіноматографістів України виступаючі (режисер С. Навроцький) були схильні зарахувати до проявів націоналізму окремі самотні твори Ю. Ілленка, С. Парджанова, Л. Осики. Лише принципова позиція кінорежисерів В. Івченка, М. Мащенко, В. Денисенка, директора кіностудії ім. О. Довженка В. Цвіркунова, поета М. Вінграновського дозволила нейтралізувати виступи найбільш заподаткованих «інтернаціоналістів».

Таким чином, повністю використавши можливості місцевих партійних комітетів, первинних партійних організацій,

²⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6169, арк. 56–59.

вище політичне керівництво республіки на чолі з П. Шелестом, підбиваючи підсумки кампанії по боротьбі з проявами націоналізму в 1966 р., мало підстави констатувати що:

«[...] відповідні організації та установи намітили цілий ряд заходів, спрямованих на поліпшення ідейно-виховної роботи, піднесення рівня марксистсько-ленінського навчання. На партійних зборах і зборах колективів, в індивідуальних бесідах були викриті помилки в ідеологічній роботі, засуджені нездорові настрої. По відношенню до товаришів, прізвища яких згадувалися в доповідній (Верховного Суду УРСР, Прокуратури УРСР та КДБ при РМ УРСР. — *Авт.*), було вжито заходів».

У другій половині 1960-х рр. посилювалися утиски цензури й нагляд Головліту УРСР та інших ідеологічних структур у царині преси, літератури та мистецтва, активізувався контроль за бібліотечною й книготорговельною сферою. Історики зауважують, що у 1968 р. було прийнято дві «ідеологічні» постанови ЦК КПУ, то протягом 1969–1971 рр. — десять. У рішеннях правлячої партії йшлося про неприпустимість нейтрального ставлення до фактів наявності ідейного й художнього браку в літературі, активізації боротьби з «чужими концепціями». На листопадовому пленумі ЦК КПУ (1968 р.) Петро Шелест закликав до «посилення політичної пильності та своєчасного реагування на будь-які прояви ворожої ідеології», висловив критику на адресу Львівського обкому партії за недостатній контроль у ході підготовки вистави Львівського драматичного театру ім. М. Заньковецької «Сестри Річинські» (у виставі пролунали цілих 8 тактів мелодії пісні «За Україну», яка вважалася націоналістичною).

За вказівкою Москви ЦК КПУ у березні 1969 р. ухвалив постанову «Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що друкуються, та репертуар». В документі, зокрема зазначалося, що:

«[...] окремі автори, режисери та постановники відходять від класових критеріїв при оцінці і висвітленні складних суспільно-політичних проблем, фактів і подій, а іноді стають носіями поглядів, чужих ідеології соціалістичного суспільства».

Для прикладу згадувалися журнали «Вітчизна», «Дніпро», «Ранок», видавництва «Прапор», «Молодь», «Радянський письменник», «Маяк», «Мистецтво». Пролунала критика і на адресу Спілки письменників України, яка

«мириться з тим, що деякі твори українських літераторів передруковуються буржуазними виданнями (йшлося про Р. Іваничука, Р. Андріяшика, В. Стуса, Є. Гуцала, В. Симоненка, Л. Костенко, І. Драча М. Вінграновського, Б. Антоненко-Давидовича. — *Авт.*) і використовуються в брудних антирадянських цілях, що окремі її члени допускають ворожі випадки проти партії і держави, нелегально розповсюджують ідейно-шкідливі писання, або передають їх для публікації за кордон, як це трапилося з матеріалами І. Дзюби».

ЦК КПУ звертав увагу партійних організацій органів преси, видавництв, радіо і телебачення, культурних установ на те, що вони не дають «належної політичної оцінки і відсічі демагогічним елементам» і поклав персональну відповідальність на керівників усіх структур ідеологічного циклу за ідейно-політичний зміст їхньої діяльності.

Реалізовувати настанови вищого політичного керівництва республіки поспішив Центральний комітет ЛКСМ України. Секретаріат ЦК ЛКСМУ 18 вересня 1969 р., розглянувши питання про публікацію у видавництві «Молодь» книги Івана Чендея «Березневий сніг»²¹, кваліфікував її як серйозну політичну помилку, оголосив догану заступнику головного редактора видавництва В. Близнецю, звільнив з роботи редактора видання Н. Тищенко.

Дещо іншої думки щодо ефективності здійснених заходів дотримувався, очевидно, всевидючий Комітет держбезпеки при Раді міністрів УРСР, який у вересні 1969 р. знову інформував Петра Шелеста про «недоліки» в діяльності Спілки письменників України. Наведений головою КДБ при РМ УРСР В. Нікітченком список прізвищ неблагонадійних письменників був настільки великим, що завідувач відділом культури ЦК П. Федченко навіть виступив на захист тих, хто на його думку

²¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 183, арк. 34–36.

не становив загрози радянському ладу: І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. Симоненка, В. Коротича, Б. Олійника.

Необхідно відзначити, що специфіка роботи Комітету держбезпеки УРСР полягала в тому, що інформуючи політбюро ЦК КПУ про серйозні «ідеологічні збочення», він не забував надсилати відповідну інформацію і союзному керівництву. Надходили відомості до Москви і іншими каналами, зокрема, за допомогою добре відомого і виправданого в роки радянської влади засобу — анонімних листів. В одному з них, гучно підписаному «старі комуністи-літератори», прямо задавались питання:

«До якої пори ця вакханалія на ідеологічному фронті Української РСР буде продовжуватися? Коли, врешті-решт, буде наведений більшовицький порядок? Просимо глибоко, з опитуванням народу перевірити стан ідеологічної роботи в Україні».

Так поступово в Москві складалася думка про серйозні ідеологічні помилки і прорахунки з боку керівництва республікою. Не останню роль в роздмухуванні «українського буржуазного націоналізму» зіграли спроби апарату ЦК КППС обмежити вплив «українського угруповання» у вищих ешелонах влади.

Перший нищівний удар по ідеологічному апараті ЦК КПУ нанесла газета «Правда», яка 16 грудня 1965 р. без традиційного погодження з керівництвом республіканської парторганізації опублікувала статтю секретаря Львівського обкому партії В. Маланчука «Сила великої дружби». В ній нищівно таврувалися «рецидиви українського націоналізму». При чому, це був не просто випад, а справжній виклик керівництву ЦК КПУ, яке начебто прогавило симптоми злостісної і невиліковної хвороби. П. Шелест різко відреагував на виступ секретаря з ідеології Львівського обкому В. Маланчука. Не знаючи, як розв'язати конфлікт, П. Шелест переводить В. Маланчука зі Львова до Києва, на малопомітну посаду заступника міністра вищої та середньої спеціальної освіти, що фактично означало призупинення партійно кар'єри полум'яного борця з «українським буржуазним націоналізмом».

Однак зібрані воедино прорахунки в ідеологічній сфері призвели до зміщення в березні 1968 р. з посади секретаря

ЦК КПУ з ідеологічних питань Андрія Скаби. У липні 1970 р. буде звільнено з голову КДБ при РМ УРСР В. Нікітченка, а на його місце Москва призначить Віталія Федорчука — беззастережного прибічника придушення дисидентського руху в УРСР. Таким чином, П. Шелест втратить одного зі своїх прибічників і головне — реальний контроль на органами держбезпеки, який і так був досить обмежений.

Головним завданням нового керівника української спецслужби було зібрати матеріал на першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста і довести, що він належним чином не провадив боротьбу з дисидентським рухом. У щоденнику Шелеста за 19 вересня 1970 р. є такий запис:

«Федорчук займає екстремістську позицію, проявляє надто велику активність і сміливість. Безумовно, робить усе це не самостійно, а з санкції та підтримки Москви, більше того: не тільки з санкції, а за прямою вказівкою і планом [...]. “Докопується”, чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і “праці” Дзюби. На його думку, боротьба тоді, коли не розбираючись, запроторюють до в’язниці».

У зв’язку з цим, виникає питання — чи насправді заповзято Петро Шелест боровся з опозиційним рухом? Дехто з істориків вважає, що виступаючи проти «буржуазного націоналізму» у промовах на пленумах, з’їздах та статтях у пресі, він не зовсім жорстко на практиці протидіяв інакодумству. Приклади вибіркової лояльності першого секретаря ЦК КПУ до дисидентів не важко віднайти у його спогадах за березень 1968 р.:

«Разом з прокурором республіки І. Глухом і головою КДБ В. Нікітченком розглянули два досить дражливіх і складних питання про справу Ю. Шухевича і внучки І. Франка — Зіновії Франко. Але почну спочатку. Великий організатор оунівського руху в Західній Україні Р. Шухевич свого часу був заарештований і на засланні ніби помер (П. Шелест помиляється. Р. Шухевича було вбито співробітниками МДБ під час затримання на конспіративній квартирі у березні 1950 р. — *Авт.*). Його син Ю. Шухевич ще хлопчиком був ув’язнений у табір для малолітніх. Опісля був засуджений ніби за антирадянські вислови. Йому зараз 35 років, у таборах і тюрмах він провів понад 20 років, строк ув’язнення офіційно закінчився. Але його через “мотиви”,

що він дуже озлоблений, не звільняють; “мотивують” деякі юристи тим, що все це стане привселюдним. Що стосується його озлобленості — то яким він при його становищі може бути? А гласність — так це ж життєва правда, і від неї нікуди втекти. Дав доручення підготувати пропозицію, обов’язково треба Шухевича з-під охорони звільнити»²².

Насправді у часи правління Петра Шелеста прокотилися дві великі хвилі арештів дисидентів: перша припала на серпень–вересень 1965 р. (заарештовано 24 особи), друга — січень–квітень 1972 р. (73 особи). У період між двома «генеральним покосами» органами КДБ республіки було ізольовано 148 антирадянськи налаштованих громадян. За ґрати потрапили Іван Світличний, В’ячеслав Чорновіл, брати Горині, Василь Стус. В умовах ідеологічної реакції другої половини 1960-х – початку 1970-х рр., яка супроводжувалася поступовим нарощуванням адміністративних переслідувань, політичних репресій проти інакодумців Петро Шелест відчував себе заручником пануючої системи. У січні 1969 р. він фіксував у щоденнику:

«Про дисидента Чорновола потрібно зібрати всі матеріали, узагальнити все і висунути йому звинувачення. Але все це можна робити тільки із санкції Москви, але якщо ми будемо зволікати, нас звинуватять у примиренні “фронди”»²³.

З огляду на архівні документи, більш точним у судженнях про роль Петра Шелеста в політичних репресіях 1965–1972 рр. є думка сина першого секретаря ЦК КПУ Віталія:

«Він змушений був рахуватися з КДБ, з групою, яка створилася навколо Суслова. Але я б сказав так — якщо б була його влада та воля, то я не думаю, що ніхто не сидів по політичним звинуваченням. Інша справа, що ця цифра була б на порядок менше, чим це було насправді. Він вважав, що ті, хто готовий зі зброєю в руках виступати проти радянської влади, повинні бути покарані».

²² Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». – С. 254.

²³ Там само. – С. 299.

Як довідуємось з документальних матеріалів органів КДБ на суворому контролі Петра Шелеста перебували слідчі дії по розшуку осіб, які сповідували відкриті форми протесту проти радянської влади. У кожному спецдонесенні КДБ при РМ УРСР про ситуацію в республіці навпроти повідомлення про нелегальне розповсюдження антирадянських листівок, псування радянської символіки, паплюження портретів керівників держави, вивішування «націоналістичних прапорів» Шелест синім олівцем ставив букву «Д[оложить]». Одного разу у Петра Шелеста увірвався терпець, коли голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко 21 травня 1968 р. у письмовій формі доповів про безрезультатність пошуку аноніма, який у черговий раз розповсюдив листівки у місті Києві. На документі з грифом «Цілком таємно» перший секретар залишив гнівну резолюцію:

«Час уже виявити злісного писаку, а може і групу. Прошу вжити заходи і доповіді».

Не виявив милосердя Петро Шелест до робітників київських підприємств та установ Олександра Назаренка, Валентина Карпенка, Надії Кир'ян, Марії Овдієнко, звинувачених органами КДБ у розповсюдженні «анонімних документів націоналістичного характеру». Вердикт першого секретаря стосовно зазначених осіб був таким:

«Нікітченко, Глух (прокурор УРСР. — *Авт.*), Зайчук (голова Верховного Суду УРСР). Суворо судити. Притягнути до відповідальності. Очистити навчальні заклади. 10.07.1968»²⁴.

Виконуючи вказівки першого секретаря ЦК КПУ, Київський обласний суд 31 січня 1969 р. визнав молодих людей винними «у виготовленні, зберіганні та розповсюдженні наклепницької літератури, проведенні антирадянської агітації в усній формі» і засудив до різних термінів ув'язнення у виправно-трудовах таборах суворого режиму.

Дізнавшись у лютому 1968 р. проте, що ув'язнені за політичними статтями І. Кандиба, І. Гель, Л. Лук'яненко, М. Масютко, М. Горинь підготували більше 20 антирадянського

²⁴ ГДА СБ України, колекція документів.

змісту документів, Петро Шелест не вагаючись підтримав ініціативу КДБ УРСР:

«Для припинення каналу передачі антирадянських документів за межі виправно-трудового табору просити КПРС дати вказівку міністерству охорони громадського порядку СРСР про перегляд існуючого в Дубровному ВТТ режиму утримання ув'язнених та побачень з родичами»²⁵.

Монополізувати право на свободу слова, максимально обмежити обговорення дражливих суспільно-політичних проблем Петро Шелест прагнув домогтися і в молодіжному середовищі. У щоденнику за 11–18 квітня 1968 р. він залишив запис такого змісту:

«Особливу увагу треба звернути на стан справ у Київському державному університеті імені Т. Г. Шевченка. Тут, як і раніше, немало непорозумінь, політичних ухилів, поширення різного роду листівок і прокламацій. І все це робиться не з боку студентів чи викладачів, а з боку сторонніх відвідувачів, оскільки в університет є вільний доступ. Прийнято було рішення обмежити вільне відвідування приміщення університету»²⁶.

Таким чином, наведені факти дають підстави стверджувати, що постать Петра Шелеста не варто оцінювати однозначно, добираючи до його політичного портрету лише епітети на кшталт «партійний націоналіст», «націоналістичний ухильник», «націонал-комуніст». Разом з тим, слід визнати, що роки (1963–1972) перебування на посаді першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста позначені найвищим піднесенням автономного курсу українського керівництва в другій половині ХХ століття.

На основе дневниковых записей, архивных документов исследуется отношение первого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста к охране памятников, инициатив украинской интеллигенции в области культуры, диссидентского движения в УССР.

Ключевые слова: П. Шелест, диссидентское движение, охрана памятников.

²⁵ ГДА СБ України, колекція документів.

²⁶ Там само.

Based on the diaries, archival documents explores the relationship first secretary of the Communist Party of Ukraine Pyotr Shelest for the protection of monuments, the initiatives of the Ukrainian intelligentsia in the areas of culture, the dissident movement in Ukraine.

Key words: P. Shelest, the dissident movement, protection of monuments.

Михайло НЕМОВ*

Висування кандидатів до рад депутатів трудящих різного рівня в УРСР як один із методів контролю за українським суспільством (друга половина 1950-х – 1980-х рр.)

У статті автор досліджував процес висування кандидатів до Рад УРСР в другій половині 1950-х – 1980-х рр. Акцентувалася увага на ролі місцевих комітетів КПРС–КПУ у визначенні критеріїв для кандидатів у депутати, їх підборі та участі у виборчій кампанії.

Ключові слова: кандидат у депутати, виборчі кампанії, місцеві Ради, ідеологія виборчої кампанії.

Концептуальним чинником розвитку радянського виборчого права виступала теза В. Леніна про неприйнятність парламентаризму як моделі організації політичної влади. Тому впродовж тривалого часу в радянській державі відбувалася лише імітація виборчих процедур. Жорстка владна вертикаль передбачала призначення лише довірених людей на відповідальні посади. У цій ситуації особиста відданість частіше переважала професійні якості. Однак наявність кількох угруповань у Комуністичній партії, інтереси яких визначалися у відповідності до вподобань їх політичних лідерів, поступово руйнувала монолітність партії загалом, створювала передумови для масштабної критики опонентів, що зазнали поразки. Виборчі процедури в такій ситуації часто використовувалися

* Немов М.М. — член правління Національної спілки краєзнавців України.

лися для перерозподілу владних повноважень на місцях на користь певних бюрократичних угруповань у партії.

Прогресивна роль комуністів у суспільно-політичних перетвореннях, що мала забезпечуватися через відповідне спрямування проведення виборчих кампаній, у творах авторів радянської доби часто доводилася на прикладі «радянізації» західноукраїнських областей. Так, роботу комуністів у радянських органах Закарпаття у 1946–1950 рр. досліджував І. Г. Шершун, який прагнув довести, що обрання до складу рад великої кількості комуністів демонструвало відданість трудящих ідеям партії¹. Роль жінок у формуванні міських, районних і сільських партійних, радянських і господарських органів західних областей УРСР у 1946–1955 рр. досліджувалася Ю. М. Трофим'як². Труднощів підготовки та розміщення радянських керівників на території західноукраїнських областей торкався у працях Й. Д. Черниш, пояснюючи їх, у першу чергу, опором «українських буржуазних націоналістів»³. Фактично вчені прагнули обґрунтувати необхідність переміщення на західноукраїнські території значної кількості комуністів з інших регіонів держави та прикрасити їхню роль у проведенні процесу «радянізації». А негативні явища цього процесу завуальовувалися твердженнями про шкідливий вплив на суспільство культу особи. У працях вітчизняних вчених помітним було прагнення продемонструвати єдність партії та народу у роки відбудови народного господарства та підкреслити виключну роль комуністів у цьому процесі, яка за-

¹ Шершун І.Г. Втілення ленінських ідей державного будівництва на Закарпатті (1946–1950 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 52. – К., 1972. – С. 92–99.

² Трофим'як Ю.М. Добір і виховання керівних кадрів з активу жінок: (На матеріалах західних областей УРСР, 1946–1955 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 37. – С. 123–130.

³ Черниш Й.Д. КП України — організатор перемоги колгоспного ладу в західних областях УРСР // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1976. – Вип. 17.– С. 102–114; Черныш И.Д. Осуществление ленинского кооперативного плана в западных областях УССР // Науч. труды по истории КПСС. – К., 1980. – Вип. 106. – С. 114–118.

безпечувалася збільшенням кількості комуністів у радах. Помітним також було бажання довести безумовну необхідність збільшення числа комуністів на виробництві для забезпечення повного виконання рішень вищих партійних органів за умови закріплення за ними ключових посад на підприємствах, в установах та організаціях.

На відміну від творів, написаних у період правління М. С. Хрущова, праці другої половини 1960-х – 1980-х рр. характеризувалися посиленням критичних зауважень на адресу розширення кількості депутатів радянських органів у період «відлиги». Автори робили спроби подати більш-менш об'єктивну картину проведення виборів до Рад, проте не досліджували фактичного стану безправності місцевих органів влади, а тому навіть найкращі рекомендації по вдосконаленню діяльності радянських органів не могли бути втіленими на практиці в умовах панування адміністративно-командної системи.

Публікації другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр. характеризувалися певним зростанням інтересу дослідників до вивчення діяльності рад, але успішність проведення виборчих кампаній пов'язувалася із підтримкою широкими верствами населення політики вищого керівництва держави. Ці мотиви представлені у працях О. М. Зленка, О. І. Лимаренка, К. Є. Федонюка, П. О. Власкіна⁴, які позитивно оцінювали тенденцію на зростання впливу партії у радах на противагу необхідності зростання ролі Рад як органів народовладдя. Безальтернативність виборів і запланованість їх результатів розглядалася як нормальне явище і пояснювалася необхідністю збереження партійного керівництва суспільством. Однак, автори практично не зверталися до механізму підбору кандидатів у депутати всіх рівнів. Тому метою цього дослідження стало — вивчення впливу партійних комітетів на висунення кандидатів у депутати Рад всіх рівнів як форми контролю за українським суспільством.

⁴ Власкін П.О. До питання про роботу партійних організацій України з кадрами місцевих Рад (1959–1964) // Укр. істор. журн. – 1966. – С. 56–64; Федонюк К.Є., Лимаренко О.І. Місцеві Ради — організація народовладдя. – Львів, 1968.

Право висувати кандидатів в депутати, згідно виборчого законодавства СРЧСР–УРСР отримали місцеві організації Комуністичної партії Радянського Союзу, професійні спілки, Всесоюзна Ленінська Спілка молоді, кооперативи та інші громадські організації, трудові колективи, а також збори військово-вослужбовців в військових частинах. Законодавчо виключне право комуністичних структур на висування кандидатів в депутати не було закріплено. Однак, оскільки в умовах єдності радянського суспільства всі кандидати в депутати виступали з єдиною програмою, то висування та реєстрація двох і більше кандидатів не мало соціальної та політичної потреби. Одна особа могла одночасно обиратися депутатом декількох Рад, однак варто зазначити, що така практика не була поширеною. Лише у 1979 р. новий Закон «Про вибори народних депутатів» закріпив, що громадянин не може, як правило, бути обраним більше як до двох рад народних депутатів⁵.

Реально списки майбутніх кандидатів у депутати починали формуватися впродовж періоду, який охоплював від року до півроку до запланованого часу проведення виборів. До складу депутатів обласної Ради обов'язково обирався голова діючого облвиконкому, його перший та другий заступники. У окремих випадках замість нього до виборчих списків включали прізвище осіб, які у майбутньому мала зайняти ці посади⁶. Крім того, до складу Ради планувалося обрання начальників провідних обласних управлінь, зокрема, освіти, промисловості та сільського господарства, голів відділів охорони здоров'я та соціального забезпечення⁷.

Такий порядок сприяв забезпеченню сталості розвитку партійно-радянської системи управління за кількома напрямками. Перш за все, у складі Ради були представлені вищі пар-

⁵ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про вибори до місцевих рад народних депутатів Української РСР». Прийнятий на десятій сесії Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання. – К: Політвидав, 1981. – С. 10.

⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 5305, арк. 245.

⁷ Там само, спр. 3352, арк. 81.

тійні функціонери, які відповідали за розвиток найбільш важливих галузей виробництва та культури. Отримуючи вказівки «по партійній лінії», вони сприяли прийняттю Радами відповідних рішень на місцевому рівні. Це прийняття відбувалося в умовах, коли переважна більшість депутатів Ради були в тій чи іншій мірі підлеглими місцевого партійного керівництва або безпосередньо працювали також і у партійних органах. Виконання рішень правлячої партії в рамках партійної дисципліни, як правило, не виходило за межі міжвідомчої субординації, а їх підготовка передбачала попереднє обговорення між особами, що були зацікавлені у втіленні рішення в життя та можливими його опонентами. Таким чином, перипетії під килимової боротьби у лавах партії не виносилися на загальне обговорення, що перетворювало депутатів на статистів, які мали своєчасно проголосувати за заздалегідь підготовлені рішення.

З іншого боку, в системі відбору кандидатів до складу Рад закладалося протиріччя. Адже не вирішувалися чимало проблемних питань місцевого значення, які пов'язувалися із економічним та етносоціальним розвитком. Частина з них не перебувала у сфері інтересів вищих ешелонів влади або ж вони протестували проти їх вирішення. В УРСР, зокрема, проблема повернення кримськотатарського народу до місць свого постійного проживання, створення виробництв із замкнутим циклом. Цю тезу підтверджувала практика прийняття рішень місцевими Радами в умовах послаблення тиску системи вже впродовж років «перебудови», коли саме Ради стали ініціаторами розгляду багатьох проблемних питань.

Відбір кандидатів у депутати на рубежі 1950-х рр., який проводився в межах відповідної кадрової політики, певною мірою мав свої особливості у порівнянні із наступними роками. У цей час, за висловом В. Юрчука, до складу партійних та радянських органів могли потрапити особи, які не пройшли достатньої школи ідейного виховання порівняно із старшим поколінням мешканців СРСР. Вчений наголошував на посиленні ідеологічного тиску політичних супротивників СРСР, успішному впливові буржуазної ідеології на тимчасо-

во окупованій території⁸. Отже, вищі та місцеві керівники партійно-державних органів вважали за необхідне посилення уваги партійних органів по перешкодженню обранню до складу рад осіб, які були на окупованій нацистами території. Якщо була потреба у обрані такої людини, то ретельно перевірялися всі деталі життя кандидата в депутати, якщо він перебував на окупованій території. Можливо саме тому серед архівних матеріалів найбільш детально представлена документація, що стосувалася організації та проведення перших двох повоєнних виборів у 1947 та 1950 рр. Тоді особливо ретельно організаційно-технічні питання виборів розглядалися на засіданнях обкомів із прискіпливим аналізом ситуації та визначенням можливих ризиків і зберігалися у вигляді окремих справ по кожному засіданню. До ризиків відносилася, наприклад, можливість зриву виборів через недостатню підготовку матеріальної бази та внаслідок посилення абсентеїзму⁹.

Впродовж 1950-х – першої половини 1980-х рр. увага партійних органів до забезпечення проведення виборчих кампаній певною мірою була зменшена. Вироблені критерії підбору кандидатур залишалися незмінними, а можливість зриву виборчих кампаній суттєво скоротилася, в тому числі й за рахунок посилення контролю за суспільними настроями з боку органів держбезпеки.

У документах зафіксовано якісні критерії підбору кандидатів у депутати. Так, до обласних рад рекомендувалося обирати секретарів обкомів, завідуючих відділами обкомів, секретарів міськкомів та райкомів, голів та заступників облвиконкомів, секретарів та завідувачів відділами облвиконкомів, голів та секретарів райвиконкомів, голів сільських рад, директорів промислових підприємств, директорів радгоспів, МТС та голів колгоспів. Крім того, зверталася увага на можливість вису-

⁸ Юрчук В. Боротьба КП України за відбудову і розвиток народного господарства (1949–1952 рр.) – К., 1965. – С. 149–150.

⁹ Див. напр.: Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО), ф. Р-1335, оп. 18, спр. 144; спр. 224; Державний архів Херсонської області, ф. Р-1979, оп. 6, спр. 151.

нення кандидатур передових бригадирів, ланкових та завідуючих фермами. До складу обласних Рад також могли бути обрані лікарі, вчителі, наукові працівники, військовослужбовці, працівники КДБ, МВС та судово-прокурорських органів, редактори газет, профспілкові працівники. Причому, варто наголосити, що рівень їх освіти практично не брався до уваги. Уважно придивлялися до послужного списку із вивченням особливостей біографії для формування уявлень про рівень відданості особи «справі побудови комунізму»¹⁰.

Варто вказати на те, що саме критерії підбору майбутніх депутатів відводили більшості з них роль статистів, оскільки рівень політичної освіти переважної більшості з них залишався низьким. Політична свідомість багатьох депутатів не виходила поза межі буденного рівня, а її теоретичний рівень мали лише одиниці. Тому прийняття рішень відбувалося шляхом закулісних переговорів, а не через відкрите обговорення на засіданнях.

Підбір кандидатів у депутати здійснювався у обласних комітетах КПУ відповідно до списку рекомендованих посад, що визначався рішенням ЦК КПУ. На рівні області могли бути внесені зміни чи доповнення до списків осіб, рекомендованих до участі у виборах на підставі особистих та ділових якостей. ЦК КПУ регулював склад списків вже на основі соціально-демографічних характеристик бажаного кандидата¹¹.

Під час підготовки до виборів в 1950 р. створювався лише загальний список якісного складу всіх обласних рад УРСР з зазначенням трьох категорій — робітники, селяни та службовці. У практику підготовки списків кандидатів поступово було внесено так звані «чорні списки» осіб, яких не бажано було висувати на посаду депутата повторно. Причинами для цього було недбале ставлення до виконання службових обов'язків, в тому числі й занадто не виважене ставлення до підлеглих, а також пияцтво, подружні зради та, рідше, розпуста. У окремих випадках до такого списку можна було потрапити

¹⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 3352, арк. 31.

¹¹ Там само, спр. 3353, арк. 29; спр. 3357, арк. 215; спр. 5305, арк. 45.

через виявлення органами держбезпеки родичів, що постійно проживали за кордоном¹².

Загальні критерії підбору кандидатів у депутати були наступними: відсутність притягнення до кримінальної відповідальності чи засуджених родичів, чи таких, які постійно проживали за кордоном. Кандидат не повинен був мати стягнень за місцем роботи.

У 1960-х рр. в інформації щодо майбутнього складу Рад виділялися лише категорії робітників, колгоспників та службовців. Протягом 1970-х рр. обкоми у доповідних записках наводили кількісні та відсоткові показники кількості робітників, колгоспників, жінок, безпартійних, осіб, віком до 24 років, осіб, віком 25–29 років, членів ВЛКСМ¹³.

Дані про якісний склад майбутніх кандидатів, які надходили до ЦК КПУ, залишалися безособовими. Показників дотримувалися стосовно кількості та співвідношення робітників, селян та службовців, а також жінок і чоловіків. У абсолютній більшості випадків дві третини депутатів Рад будь-якого рівня мали становити робітники і селяни. Іншу частину склали представники партійної номенклатури, радянські працівники та представники інтелектуальної праці¹⁴.

Попри розуміння факту існування тотального контролю партійних органів за проведенням виборчих кампаній до Рад, досить ускладненою залишається оцінка соціального складу категорії «службовці». Документи, присвячені висвітленню соціального складу Рад не дають можливості оцінити представництво в Радах партійних та радянських працівників, працівників силових та правоохоронних структур, працівників освіти та культури, оскільки всі вони об'єднувалися в категорію «службовці». До представників партійних структур відносилися секретарі комітетів КПУ різних рівнів, включаючи секретарів партосередків на підприємствах. Категорія силових та правоохоронних структур включала керівний

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 46, спр. 5305, арк. 45–51.

¹³ ДАЗО, ф. Р-1335, оп. 18, спр. 224, арк. 54; спр. 642, арк. 23, 34.

¹⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 32, спр. 623, арк. 13.

склад судових органів та прокуратури, органів державної безпеки. Також сюди включалися керівники відділів юстиції та управлінь МВС при облвиконкомах, оскільки фактично і функціонально вони були значно більш пов'язані з відповідними вищестоящими органами, аніж із структурами місцевої виконавчої влади. До даної категорії також умовно були включені військовослужбовці¹⁵.

Широке представництво жінок-депутатів в Радах не відзеркалювало реальної ролі жінки в суспільно-політичному житті, а значною мірою штучно підтримувалося рознарядками вищих партійних і державних органів — своєрідними, не закріпленими в законі квотами, що коливалися в межах 30 відсотків. Але роль їх була суто формальна: висловлювати одностайну підтримку політики партії.

Можна припустити, що визначення кількості жінок у радянських органах виходило із демографічної ситуації, що склалася після завершення бойових дій в роки другої світової війни. Значні втрати серед чоловічого населення призвели до збільшення числа жінок у радах. Частково підтверджує це припущення той факт, що вже на рубежі 1990-х рр. представництво жінок у цих органах поступово зменшилося. Зазначаючи малий відсоток жінок серед депутатів Верховної Ради України, деякі автори намагаються роздивитися своєрідну «компенсацію» у тому, що важливим чинником розвитку демократичного суспільства є надання населенню можливості вирішувати питання повсякденного життя через органи місцевого самоврядування, які є найбільш близькі до населення. А там відсоток обраних жінок — набагато більший, ніж на вищому рівні¹⁶. Але при цьому не наголошується на реальній

¹⁵ Молдавська Т.І. Обласні ради депутатів у системі владних відносин радянського суспільства у 1947–1990 рр.: (На прикладі південних областей УРСР). – Дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2010. – С. 96.

¹⁶ Верес К.М. Участь жінок України в суспільно-політичних процесах в умовах незалежності // Українське суспільство. Друга половина ХХ століття. Історія та сучасність. – К.: Ін-т історії НАН України, 2002. – С. 242.

наповненості владних повноважень і можливості здійснення прийнятих рішень. Причому, недоцільно вести мову про цілеспрямовану гендерну політику. Справа полягає у здатності виконувати управлінські обов'язки.

Число депутатів в Радах досліджуваного періоду коливалось від 70 до 350 осіб, що залежало від змін положень про вибори, які регламентували кількість депутатів залежно від кількості населення адміністративної одиниці. Процеси зміни меж адміністративних одиниць призводили до відповідних змін у кількості депутатів. Незмінним залишалися лише пропорції представництва окремих категорій населення¹⁷.

Загальна кількість виборців з 1947 р. по 1985 р. збільшилася в 1,6 рази — від 21,5 млн. до 36,5 млн. осіб. Збільшувалася і загальна чисельність депутатів. Якщо кількість депутатів Верховної Ради 2–8 скликань становила в межах 415–469 осіб, то в 9–10 скликаннях їх чисельність зросла до 570–650 осіб. Загалом же їх кількість зросла з 1947 по 1985-й рр. на 235 осіб, або в 1,5 рази. Причому чисельність депутатів зростала більш прискореними темпами порівняно із зростанням — чисельності населення.

Віковий ценз переважної кількості депутатів становив 30–40 років. Проте поступово кількість таких обранців зменшувалася. За даними згадуваних донецьких учених чисельність депутатів Верховної Ради 2–10-го скликань 30–39-річного віку скоротилася з 29,8% до 15,5%, або на 14,3%, 40–49 років з 46,9% до 30,9%, або на 16%. Поповнення молоддю було незначним, її частка у Верховній Раді УРСР зростала з кожним новим скликанням менше, ніж на один відсоток. Водночас з 2-го по 10-е скликання з 13,3% до 38,3%, або на 24,8%, зросла кількість депутатів, яким було за 50 років. Депутатський корпус кожного скликання зазнавав більшого чи меншого онов-

¹⁷ Положення про вибори до обласних, районних, міських, сільських і селищних Ради депутатів трудящих. Затвердженням Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 3 жовтня 1950 р. Зі змінами, внесеними Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 12 липня 1951 р. – К.: Київ. кн. фабрика, 1951.

лення. Зокрема, у Верховній Раді 2-го скликання новообрані депутати становили понад 85%. У наступні скликання в середньому вперше обиралися 50–60% депутатів¹⁸.

Аналіз документів щодо організації та проведення виборів свідчить про суттєве спрощення порядку висунення потрібних правлячій партії осіб кандидатами у депутати через відповідні дії трудових колективів, коли рішення приймалося формально на зборах із завчасно підготовленим порядком розгляду питань. У період 1947–1950-х рр. повторно депутатські мандати отримували переважно представники робітників та селян. У 1970–1980-х рр. спостерігається тенденція до повторного обрання переважно представників владних структур. Радянське законодавство не регламентувало кількості присутніх на зборах, яка б вважалася достатньою для висунення кандидата у народні депутати. У той же час документи свідчать про непоодинокі випадки відмов трудових колективів підтримати висунення певних кандидатів, які своєю поведінкою протиставляли себе іншим працівникам¹⁹.

Сталість законодавчої бази та певна прогнозованість підбору кандидатур на посади депутатів створювали небезпеку формалізації у роботі радянських органів. Цей аспект політичної підготовки виборчих кампаній можна розглядати у двох аспектах з точки зору забезпечення сталості радянської системи. З одного боку, високий рівень визначеності законодавства щодо проведення виборів забезпечував посилення впливу партії на місцях шляхом висунення і підтримки вигідних кандидатів, а з іншого ця визначеність формувала у населення певною мірою скептичне ставлення до радянських органів, як установ повністю підпорядкованих партійним структурам.

Непрозорість процесу підбору кандидатів у депутати перетворилася на норму у радянському суспільстві, коли більшість покірливо сприймала всі рішення, які спускалися «з гори», а факт висунення підкреслював особливу «довіру» пар-

¹⁸ Кравченко В., Титаренко Ю. Державотворення в Україні: Історія та сучасність. – Донецьк, 1998. – С. 17–19.

¹⁹ ДАЗО, ф. Р-1335, оп. 18, спр. 487, арк. 57.

тії до певної людини²⁰. В 1950-х рр. ЦК КПУ розсилав по обласних комітетах КПУ списки щодо бажаного якісного складу обласних рад, куди включалися такі характеристики, як посада або рід занять, вік, стать, партійність. Поіменні списки коригувалися вкрай рідко, у виключних випадках. Зазвичай, це робилося з метою не допустити в обласні Ради депутатами осіб, що проявили себе як неактивні, малоініціативні, або посадовців обласного та районного рівнів, що допускали зловживання, або не справлялися з посадовими обов'язками.

Тут також можна стверджувати про те, що поле радянського законодавства забезпечувало можливість для проведення «підкилимної» боротьби між різними родинно-земляцькими угрупованнями в партії в рамках здійснення кадрової політики. Існування можливості висунення «своїх» кандидатів від виробничих колективів та збереження пропорційності представництва від різних регіонів забезпечувало можливість реалізації владних та кадрових інтересів для клік та різного роду угруповань у партійному середовищі. Підтвердженням подібних суджень можуть стати архівні матеріали, в яких фіксувалися спроби партійних відділів «просунути» певних кандидатів без згоди та відома трудового колективу, де вони працювали. У випадку виявлення таких порушень на вищому рівні висунута таким чином особа назавжди втрачала можливість стати депутатом²¹.

Практика бездумного розпорядження власним голосом під час голосування у раді ставала звичною «платою» за висунення на депутатську посаду. Ручне керування волевиявленням відбувалося «зверху» — з місцевого комітету партії, а тому часто розглядалося у якості вияву виваженої державної політики²².

²⁰ Рукописний відділ Запорізького відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (*далі* – РВ ЗВІУАД), ф. 8, оп. 12, спр. 66, арк. 1; спр. 103, арк. 10.

²¹ ДАЗО, ф. Р-1335, оп. 18, спр. 487, арк. 57.

²² РВ ЗВІУАД, ф. 8, оп. 12, спр. 89, арк. 16; спр. 94, арк. 7; спр. 36, арк. 8; оп. 5, спр. 201, арк. 16.

Водночас регіональні еліти виступали у якості чинника розмивання монолітності пануючої партії. Виходячи зі своїх вузько корпоративних інтересів, їх представники виступали захисниками місцевих інтересів. У сучасних наукових дослідженнях підкреслюється факт існування наприклад «української політичної еліти». Її представники допомогли отримати найвищу посаду у державі М. С. Хрущову, а пізніше у власних інтересах сприяли позбавленню його влади. Кадрові переміщення для радянських лідерів ставали одним із засобів підвищення свого впливу на місцях, а система виборів дозволяла впродовж визначеного у законодавстві часу вжити активних дій до забезпечення кадрових ротацій.

С. В. Кульчицький зазначав, що з перемогою М. Хрущова українська політична еліта діставала істотну перевагу над управлінською елітою інших регіонів країни. Адже кадри, які новий вождь знав особисто і міг покластися на них, походили здебільшого з України. В Москву злітали на високі посади українські діячі. За законами номенклатури, кожний з них тягнув «своїх»²³.

Можна також стверджувати, що на процес організації виборчих кампаній на місцях певний вплив справила практика М. С. Хрущова переставляти кадри з місця та місце з метою уникнення їх соціалізації та зменшення рівня корупції. У цей час на перше місце висувалися представники господарсько-управлінського апарату на протидію функціонерам партійної і радянської номенклатури²⁴.

М. С. Хрущов примусив XXII з'їзд КПРС схвалити зміни в статуті партії, згідно з якими на кожних чергових виборах

²³ *Кульчицький С.В.* Спроби реформ (1956–1964) / С. В. Кульчицький // Укр. істор. журн. – 1998. – № 2. – С. 111–112.

²⁴ *Мохов В.П.* Региональная политическая элита России (1945–1991 гг.): Монография / В. П. Мохов – Пермь: Перм. кн. изд-во, 2003. – С. 91; *Його ж.* Номенклатурная организация власти: функциональные пределы. / В. П. Мохов // Наукові праці істор. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIII: Політична еліта в історії України. – С. 48.

склад ЦК і його президії мав оновлюватися не менше як на чверть, ЦК компартій союзних республік, крайкомів і обкомів — на третину, окружкомів, міськкомів і райкомів — на половину. При цьому члени керівних парторганів повинні були обиратися не більше як на три скликання підряд.

Наступним кроком у лібералізації політичної системи країни мала стати третя Конституція СРСР, розробка якої розпочалася у квітні 1962 р., коли сесія Верховної Ради СРСР затвердила склад відповідної комісії. Впродовж дворічної роботи комісії було внесено ряд змістовних пропозицій, спрямованих на розвиток демократичних начал у політичному житті країни. Зокрема, головним напрямком розвитку політичної системи визначалось розгортання демократії.

В документі була детально викладена система функціонування рад усіх рівнів. Як реальний центр влади поставала Верховна Рада СРСР. Більш широкими повноваженнями для впливу на державне і культурне життя мали бути наділені виконавчі комітети, постійні комісії рад. Новаційно виглядали положення про обов'язкову ротацію кадрів керівних партійних і радянських працівників після перебування на відповідних посадах протягом трьох термінів підряд. У проекті називались нові громадсько-політичні інститути та інструменти впливу: система народного контролю, звітність державних діячів перед населенням, всенародне обговорення найважливіших законопроектів, галузеві наради трудящих та ін. Передбачалась ротація депутатського корпусу, регламентація діяльності сесій. Проект надавав союзним республікам право налагоджувати не лише економічні і культурні, а й дипломатичні стосунки з зарубіжними країнами, мати республіканські військові формування. У нову Конституцію мали увійти статті про особисту власність громадян і особисте підсобне господарство колгоспників, про дрібне приватне господарство.

Значна частина цих прогресивних пропозицій не увійшли в остаточний проект Конституції, який обговорювався влітку 1964 р. Тобто, консервативні тенденції запроектовані впливовою вищою та місцевою партійною елітою перемог-

ли. У проекті домінуючим залишалось положення про керівну і спрямовуючу роль КПРС і зростання її ролі в ході будівництва комунізму; про марксизм-ленінізм як ідеологічну основу суспільного і державного ладу СРСР та ін.

Така ситуація спричинила ряд заходів по «самозахисту» партійних та радянських працівників, які виражалися у прагненні «протягнути своїх» кандидатів на повторний термін для посилення власних позицій у Радах. Сформувався своєрідний кодекс місцевої номенклатури, який полягав у взаємному захисті інтересів її представників²⁵.

Слід зазначити, що цей захист супроводжувався прагненням уникнути розповсюдження інформації про негідні чи злочинні дії місцевих керівників, у тому числі й зі складу депутатського корпусу. Цю інформацію, як правило прагнули приховати принаймні на рівні району чи області, розглядаючи їх на засіданнях райкомів чи обкомів. Це, у свою чергу не сприяло підвищенню ділових та моральних якостей працівників. Але система віднайшла й спосіб протистояти цьому. Так, уже з середини 1950-х рр., поширилася практика початкового призначення на керівну посаду в управлінських структурах облвиконкому в період між скликаннями, а вже потім — обрання депутатом обласної ради.

У 1950–1960-х рр. оновлення виконавчо-управлінських структур обласних рад кожної каденції складало в середньому 30–40%. Починаючи з середини 1970-х рр., процеси оновлення керівного складу стають ще менш динамічними. Це відбувається на фоні збільшення кількості відділів та управлінь, керівниками яких, зазвичай, призначалися особи, які до того не займали керівних посад в виконавчо-управлінських структурах, тому в 1970-х рр. ці процеси були менш помітними. Однак уже з початку 1980-х рр. і до 1990 р. кадровий склад

²⁵ Белоногов Ю.Г. Конфликты интересов внутри региональной номенклатуры 1960-х годов: к постановке проблемы // *Анналы научной теории развития общества*. Пермь: ПГТУ-ЗУИЭП, 2006. – Вып. 2. – С. 95.

виконавчо-управлінських структур рад депутатів фактично не оновлювався²⁶.

Таким чином, наступ М. С. Хрущова на регіональні управлінські еліти приніс для держави посилення місцевого керівництва, що виразилося у створенні потужних родинно-земляцьких угруповань вже у 1970–1980-х рр., оскільки «хрущовські» норми ліквідували професійний статус партійної кар'єри, що загрожувало стабільності всієї партійної номенклатури. У більшості випадків кількість представників партійної номенклатури становила близько 10% від загального складу ради, що дозволяло здійснювати контроль за прийняттям найбільш важливих рішень. Але підносячи роль та значення так званої радянської інтелігенції часто поза увагою залишався той факт, що певна кількість високоосвічених людей перебувала у статусі партійної номенклатури. Протиставлення радянських інтелектуалів зарубіжним не вичерпувало відповіді на питання про роль інтелігенції у суспільстві²⁷.

Після відсторонення М. С. Хрущова від влади XXIII з'їзд КПРС (березень–квітень 1966 р.) знову перейменував президенту ЦК в політбюро, відновив посаду генерального секретаря ЦК і вилучив із статуту обмеження попереднього з'їзду у заміщенні посад. Замість конкретних обмежень декларативно проголошувалася необхідність систематичного оновлення складу парторганів при забезпеченні наступності керівництва. Це об'єктивно сприяло різкому зростанню кар'єризму у лавах партії. Утворювався прошарок комуністів, які перешкоджали просуванню по службовій драбині представникам молоді через страх перед можливістю втратити власну посаду. Вивченням людини, яку планували призначити на керівну посаду, мав займатися колектив²⁸.

²⁶ Молдавська Т.І. Обласні ради депутатів у системі владних відносин радянського суспільства у 1947–1990 рр. – С. 126.

²⁷ Добрускін М.Є. Радянська інтелігенція і націоналістичні фальсифікатори // Укр. істор. журн. – 1974. – № 2. – С. 22–29.

²⁸ Кандренков А.А. Ключевое звено партийного руководства / А. А. Кандренков. – М., 1976.

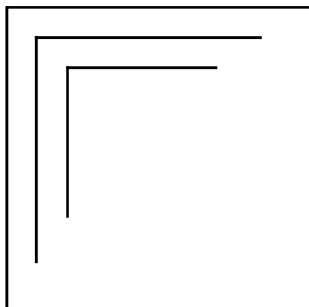
У результаті планомірного проведення виборчих кампаній зазнавав змін національний склад депутатського корпусу, де спостерігалася чітка тенденція зменшення питомої ваги депутатів-українців і збільшення кількості депутатів російської національності. Збільшувалася серед депутатів і кількість представників інших національностей. Практика висунення потрібних людей на депутатські посади створювала передумови для руйнування національних політичних еліт, оскільки перспективні керівники місцевого рівня за сприятливих обставин у радянській системі через деякий час обов'язково перетворювалися на «московську політичну еліту» через відповідну зміну місця роботи.

В статье автор исследовал процесс выдвижения кандидатов в Советы УССР во второй половине 1950-х – 1980-х гг. Акцентировалось внимание на роли местных партийных комитетов КПСС–КПУ в определении критериев для кандидатов депутаты, их подборе и участии в избирательной кампании.

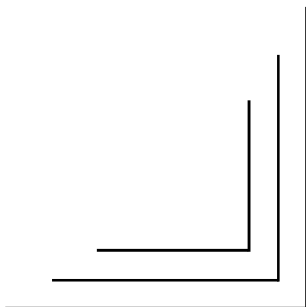
Ключевые слова: кандидат у депутаты, избирательные кампании, местные Советы, идеология избирательной кампании.

The author investigated the process of nomination of candidates to the Soviets of USSR in the second half of 1950–1980s. Focus on the role of local Party committees of the CPSU–CPU in determining the criteria for candidates for Soviets, their selection and participation in the election campaign.

Key words: candidate for deputies, electoral campaigns, local councils, the ideology of the campaign.

РЕЦЕНЗІЇ

О. М. ЗАВАЛЬНЮК. Утворення і діяльність
державних українських університетів
(1917–1921 рр.). — Кам'янець-Подільський:
Аксіома, 2011. — 652 с.

Період Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. є одним із пріоритетних у дослідженні нинішньої вітчизняної історичної науки. У цьому контексті монографія О. М. Завальнюка, у якій уперше узагальнюється процес утворення і діяльності державних українських університетів під кутом зору їх ролі в національно-культурному і освітньому відродженні України, є новим кроком у висвітленні малодослідженої проблеми. Ця робота появилася у той час, коли український політикум і суспільство наполегливо шукають ефективні шляхи модернізації сучасної університетської освіти, входження її у європейський освітній простір як інноваційної моделі розвитку.

Глибоко проаналізувавши складний історичний період, освітньо-культурні процеси, автор виробив виважену концепцію дослідження, яка врахувала найбільш сутнісні моменти, пов'язані з появою в українському соціумі національної університетської ідеї та рухом до її успішної реалізації, створенням і розвитком державних українських університетів за реалізації політики, спрямованої на національне відродження країни.

Матеріалізацію концепції зроблено з позицій історизму, об'єктивності, системності, із залученням таких надійних і перевірених методів дослідження як проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-системний, біографічний, статистичний та інші. Теоретико-методологічні засади дослідження склали фундаментальні уявлення про освіту як особливу соціальну систему творення і поширення наукових знань, які є надбанням національної і світової культур, перевірені багатолітньою прак-

тикою різних країн світу принципи функціонування університетів. Сюди ж віднесені наукові ідеї і теоретичні положення щодо організації університетської освіти, викладені в працях вітчизняних та зарубіжних науковців.

Зроблений в монографії аналіз праць істориків переконує, що цією проблемою займалися епізодично, без глибокого вивчення джерельної бази. Тому ніхто із дослідників не створив повного і цілісного дослідження, яке б дало відповідь на низку запитань, що вже давно цікавлять істориків.

Уперше таку мету сформулював О. М. Завальнюк, відомий український науковець з Кам'янця-Подільського (з цієї проблематики він опублікував кілька монографій, десятки книг-нарисів і брошур, майже 190 статей, більше 100 з яких є фаховими).

До джерельної бази він залучив надзвичайно багатий і різноманітний матеріал, почерпнутий, передусім, з 563 справ 40 фондів чотирьох центральних, трьох обласних, одного міського державних архівів України, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Також він використав майже 800 матеріалів трьох десятків періодичних видань тієї доби. Помітну групу джерел становлять унікальні мемуарні видання, передусім, свідків і учасників процесу університетського будівництва. Це дало змогу охопити практично повний спектр джерел, використати увесь наявний історичний матеріал, що посприяло успішному розв'язанню поставлених автором дослідницьких завдань.

Структура роботи підпорядкована меті і завданням роботи, охоплює важливі складові проблеми. У шести розділах проаналізовано джерельно-історіографічну базу, громадський рух за українізацію освіти, роль інтелігенції в утворенні українських університетів, їх матеріально-технічну базу, кадровий склад, студентський контингент, організацію навчального процесу, наукового і культурного життя, участь викладачів і студентів у подіях Української революції тощо. Основні положення монографії, під які вдало підведені документальні джерела, є добре аргументовані, наукові, а висновки логічні, повні, сприймаються переконливо. Події і факти, викладені в тексті дослідження, перевірені, відповідають історичній

правді, показані як результат діяльності державних і політичних діячів, представників університетського загалу (професорів, доцентів, лекторів, асистентів, студентської молоді). Робота насичена відомими і маловідомими іменами, що доречно олюджує історичний процес, дає змогу побачити внесок різних діячів у розв'язання конкретних проблем університетського будівництва на державному і місцевому рівнях.

Автор дослідження широко використав досягнення вітчизняної історіографії з теми, обраної для вивчення. До думок своїх попередників ставиться з повагою, хоча не завжди з ними погоджується. Заперечуючи їм в окремих випадках, робить це і сміливо, і толерантно, і аргументовано.

О. М. Завальнюк отримав вагомні наукові результати, які полягають в тому, що, *по-перше*, глибоко проаналізовано національно-визвольний рух українців у 1917 р., спрямований на забезпечення національного характеру вищої освіти в Україні та діяльність українських урядів з реформування старих університетів та інститутів. *По-друге*, значно розширене фактографічне поле діяльності першого народного українського університету, яке дає змогу з'ясувати не лише його освітню і наукову, а й організаційну діяльність щодо відкриття нових українських університетів. *По-третє*, показана провідна роль інтелігенції столиці і регіону у виробленні і просуванні університетських проектів до остаточного розв'язання перших повноправних національних університетів. Виявлено усі спроби реформування російських університетів в Україні у 1918–1919 рр. та їх наслідки. *По-четверте*, суттєво доповнена інформація про офіційні святкові заходи з нагоди відкриття двох державних українських університетів. *По-п'яте*, широко висвітлена діяльність учених-гуманітаріїв, спрямовану на формування національно-патріотичного світогляду громадян країни, збереження архівної і культурно-історичної спадщини українського народу, створення одного середнього та одного професійного (педагогічного) навчальних закладів.

Автор зумів у повному обсязі розкрити процес юридичного оформлення і зміст нормативно-правової бази функціо-

нування національної вищої школи у 1918–1920 рр.; ґрунтовно проаналізував стан матеріально-технічної і навчально-лабораторної бази і бібліотечних фондів, кадрового забезпечення і студентського контингентів українських держуніверситетів; висвітлив організацію навчально-виховного процесу, забезпечення його україномовними підручниками і посібниками, наукове життя, а також науково-видавничу діяльність викладачів і студентів та її результативність; з'ясував негативний вплив економічної кризи та становище професорсько-викладацьких корпорацій, усіх категорій працівників і студентів та заходи держави і місцевого самоврядування, громадських організацій і приватних осіб з соціального захисту і гуманітарної допомоги трудовим колективам і молоді; розкрив участь професорсько-викладацьких кадрів і студентства в державно-політичному житті і збройному захисті, церковному відродженні країни; детально висвітлив лекційну, публіцистичну і громадську діяльність працівників і студентської молоді університетів. Все це становить наукову новизну монографії.

Практичне значення отриманих результатів чимале. Вони можуть бути використані при розв'язанні конкретних теоретичних і практичних проблем, пов'язаних з реформуванням сучасної вищої освіти в Україні, розширення автономних прав університетів. Положення і висновки доцільно врахувати при написанні узагальнювальних праць, спеціальних досліджень та науково-популярних робіт з історії Української революції 1917–1921 рр., історії української освіти і культури. Матеріали дослідження також можуть бути задіяні при підготовці нормативних курсів з історії України, історії вітчизняної освіти і педагогіки.

Наукова добросовісність і чесність дослідника дала змогу представити процес творення і діяльності державних українських університетів в період революції 1917–1921 рр. без будь-яких прикрас, перебільшень, фальшивих акцентів, тобто без спотворення історичної правди. Самі університети представлені як національно-освітні, наукові і культурні інституції, що, з одного боку, виборювали право на існуван-

ня і задовольняли потреби молоді різних національностей в українській вищій освіті, а з іншого, були послідовними і активними рушіями і осередками національного відродження.

Отже, рецензована робота, узагальнивши історичний досвід творення і функціонування перших державних українських університетів у революційну добу 1917–1921 рр., заповнила прогалину в українській історіографії, має неабияке пізнавальне значення для науковців і освітян, політичних і державних діячів країни, є свого роду застереженням для різних непродуманих перетворень в галузі вищої освіти, нагадуванням сучасникам і прийдешнім поколінням про тернистий шлях української науково-педагогічної інтелігенції, яка після поразки революції стала заручником і жертвою антидемократичного державно-політичного режиму. Разом з тим, монографія є своєрідною науковою реабілітацією державних українських університетів, викладачів і студентів, яких було незаконно репресовано більшовицьким режимом.

Монографія вельми повчальна для сучасної української молоді, яка обирає майбутнє чи навчається у вищих школах. Кожна молода людина може побачити, як неможливі студенти, маючи величезне прагнення прислужитися розбудові України, наполегливо оволодівали знаннями і водночас працювали на різних роботах, що давало їм засоби до існування.

Для освітян і науковців, усіх хто цікавиться освітньо-культурним поступом України, робота є справжньою енциклопедією національного університетського життя доби Української революції 1917–1921 рр.

*Лев БАЖЕНОВ,
директор Центру вивчення історії Поділля,
доктор історичних наук, професор*

ТРОНЬКО ПЕТРО ТИМОФІЙОВИЧ
(12.07.1915 – 12.09.2011)

12 вересня на 97 році життя помер Герой України, державний і громадський діяч, академік НАН України, доктор історичних наук, професор, лауреат Державної премії СРСР, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України, голова Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», голова Національної спілки краєзнавців України, голова редколегії наукового збірника «Історія України. Маловідомі імена, події, факти» **ПЕТРО ТИМОФІЙОВИЧ ТРОНЬКО**.

Він народився 12 липня 1915 р. у с. Заброди Богодухівського повіту на Харківщині. Трудову діяльність розпочав у 1932 р. робітником шахти у м. Дзержинську. Після закінчення учительських курсів працював учителем суспільствознавства та української мови у сільській школі Богодухівського району. З 1937 р. Петро Тимофійович — на комсомольській роботі: був секретарем Сумського, першим секретарем Станіславського обкомів ЛКСМУ.

Талант науковця реалізовувався в аспірантурі Академії суспільних наук при ЦК ВКП(б). Вже у 1951 р. відбувся захист дисертації «Комсомольське підпілля Радянської України в боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни». Однак, у той час були затребувані його організаторські здібності — його обрали секретарем Київського обкому КП України, у 1960–1961 рр. — завідувачем відділу пропаганди й агітації ЦК Компартії України. Впродовж 17 років (1961–1978) П. Т. Тронько працював заступником Голови Ради Міністрів УРСР. Роботу в державних органах П. Т. Тронько вдало поєднував з науковою діяльністю. Головне дітище П. Т. Тронька – унікальне 26-томне видання «Історія міст і сіл Української РСР». Безпрецедентна за масштабами робота була здійснена за 12 років. У 1976 р. це фундаментальне видання і його керівник удостоєні Державної премії СРСР у галузі науки і техніки. З 1979 р. він керував відділом історико-краєзнавчих досліджень в Інституті історії АН УРСР. Перу дослідника належить понад 600 наукових праць, зокрема 17 монографій.

У прощанні та громадській панахиді брали участь Прем'єр-міністр України М. Азаров, Голова Верховної Ради України, академік НАН України В. Литвин, перший віце-прем'єр-міністр А. Ключев, перший заступник Голови Верховної Ради України А. Мартинюк, Міністр освіти і науки, молоді та спорту Д. Табачник, президент Національної академії наук України, академік НАН України Б. Патон, директор Інституту історії України НАН України, академік НАН України В. Смолій, ректори провідних ВНЗ України та ін.

Редколегія наукового збірника «Історія України. Маловідомі імена події, факти» щиро співчуває рідним та близьким Петра Тимофійовича. Світла пам'ять про видатного вченого та прекрасну людину назавжди збережеться у серцях тих, хто його знав.

Від редколегії

ЗМІСТ

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО ТЕРОРУ В УСРР—УРСР

- Тронько П.** Дослідження «великого терору» у науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією» 4
- Ніколаєць К.** Опозиційний рух в УРСР другої половини 1980-х рр.: історіографія проблеми 18
- Подкур Р.** Доступ до документів радянських спецслужб: конфлікт «особистої інформації» і «наукового дослідження» 31
- Дмитрук В.** Реалізація державної програми «Реабілітовані історією» в Донецькій області: регіональна специфіка політичних репресій радянської доби 45

СТУДІЇ З ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ХХ СТОЛІТТЯ

- Дацків І.** Українсько-польський союз 1920 р. у контексті дипломатичних стосунків РСФРР і Речі Посполитої 56
- Бабюх В.** Спадкоємність цензури Російської імперії в організаційному становленні системи ідеологічного контролю в СРСР 82
- Савченко І.** Ідеологічна складова книговидавництва в УСРР (1919–1920 рр.) 96
- Васильєв В.** Порівняльний аналіз голоду та Голодомору: Вінницька область (1920–1940-і рр.) 111

Маринич Л. Клуб політемігрантів Західної України імені Івана Франка: історія створення, постаті, ліквідація (1925–1930 рр.)	136
Онацький М. Ліквідація приватної торгівлі у Харкові в умовах згорання НЕПу (1927–1929 рр.)	152
Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р.	166
Миклін О. Проблеми польсько-українського діалогу у публікаціях Станіслава Лося на шпальтах «Biuletynu Polsko-Ukraińskiego» (1933–1938)	180
Маньковська Р. Знищення музейних збірок в УРСР у післявоєнний період (друга половина 1940-х – 1950-х рр.)	198
Бажан О. До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста	215
Нємов М. Висування кандидатів до рад депутатів трудящих різного рівня в УРСР як один із методів контролю за українським суспільством (друга половина 1950-х – 1980-х рр.)	246

РЕЦЕНЗІЇ

Баженов Л. Рецензія на: Завальнюк О.М. «Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.)». – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – 652 с.	264
---	-----

IN MEMORIAM

Тронько Петро Тимофійович (12.07.1915 – 12.09.2011)	269
--	-----

Наукове видання

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Маловідомі імена, події, факти:
Збірник статей. Випуск 37. – К.: Інститут історії
України НАН України, 2011. – 272 с.

Відповідальний за випуск: **Р. Ю. Подкур**

Технічне редагування, оригінал-макет: **І. І. Ставнюк**

Підписано до друку 02.06.2011 р. Формат 60 x 84¹/₁₆

Ум. друк. арк. Обл. вид. арк.

Наклад 300 прим. Зам.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001 Київ-1, Грушевського, 4